

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 4 (82)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 4 (82). — 245 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.; Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверяков М. І., д-р економ. наук, проф.; Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.; Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.; Парієнко Г. К., д-р істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України; Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 25 квітня 2003 року, прот. № 9.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 20 березня 2003 р., протокол № 1.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 27 січня 2009 р., прот. № 4.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65026, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

УДК 338.124

С. О. Якубовський, Т. А. Родіонова

**ФІНАНСОВА СТІЙКІСТЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНИ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ**

Наприкінці ХХ сторіччя - на початку ХХІ у світовій економіці спостерігається інтенсивна глобалізація усіх форм міжнародних економічних відносин, що призводить до поступового об'єднання історично відособлених і відмінних одна від одної економік у єдине ринкове господарство. У ході цього процесу відбувається утворення нової економічної системи, у якій бар'єри на шляху міжнародного руху капіталу або цілком відсутні, або зведені до мінімуму. Проте глобалізація, як суперечлива, але незворотлива тенденція розвитку світового господарства, характеризується масштабністю та волатильністю міжнародного фінансового ринку, що провокує загострення кризових явищ на міжнародному, регіональному та національному рівнях.

Динамічні зміни у структурі капіталу національної банківської системи за період 2001-2008 рр. свідчать про активне залучення України в процеси міжнародної концентрації капіталу. Присутність закордонних інвесторів в Україні є однією із форм прояву процесів фінансової глобалізації та міжнародної інтеграції у сфері фінансових відносин, проте інтенсивність та швидкість приходу іноземного капіталу у національну банківську систему вимагає поглибленого дослідження цього питання, визначення його впливу як на фінансову стійкість банківської системи, так і на економіку в цілому.

Протягом 2001 — першого півріччя 2008 року в Україні спостерігалася достатньо стабільна економічна ситуація, що характеризувалася зростанням валового внутрішнього продукту, позитивним сальдо платіжного балансу, стабільністю курсу гривні, зростанням міжнародних резервів тощо. Водночас економічна стабільність приховувала ризик недооцінки потенційних зовнішніх шоків, що могли призвести до виникнення кризових явищ, та загроз від певних внутрішніх економічних деформацій. І, як показує досвід сучасної фінансово-економічної кризи, нега-

тивний вплив цих факторів може досить довго та відносно непомітно накопичуватися, створюючи передумови для стрімкого розгортання кризи та суттєвого погіршення фінансової стійкості національної банківської системи.

Фінансова стійкість банківської системи є основою стабільності функціонування економічної системи в цілому. Поняття фінансової стійкості на сьогоднішній день є фундаментальним для сучасної світової економіки, тому що без достатнього рівня стійкості національних і світових фінансових ринків неможливо забезпечити економічне зростання і надійне функціонування фінансового сектору.

Вчені вже досить давно й інтенсивно досліджують проблеми фінансової стійкості. Особливо активно цю роботу здійснюють фахівці міжнародного валютного фонду (МВФ), центральних банків Великої Британії, Франції, Чехії, Японії. Серед вітчизняних учених і практиків, які досліджують проблеми фінансової стійкості банківської системи, необхідно виділити роботи В. М. Геєца, В. В. Коваленко, Г. М. Фетисова, Н. Шелудько.

Незважаючи на численні публікації фахівців за цією проблематикою, у вітчизняній економічній літературі поки що не розроблений єдиний підхід до оцінки фінансової стійкості банківської системи. Існують різні методи й різні критерії фінансової стійкості. Очевидно, що без чіткого й ретельного аналізу критеріїв оцінки фінансової стійкості неможливо дати інтегральну характеристику цього поняття. Саме тому метою статті є аналіз основної групи показників, на основі яких можна оцінити фінансову стійкість банківської системи країни.

Банківська система є однією з найбільш важливих складових механізму сучасної ринкової економіки. Проблему стійкості банківської системи слід розглядати як на макро-, так і на мікрорівні — на рівні всієї системи й кожного її елемента — комерційного банку. До базових умов стабільності на макрорівні слід віднести стабільність фінансової системи в цілому (темпи економічного зростання, стан платіжного балансу, ефективність грошово-кредитної політики). Основою банківської системи є комерційні банки, в яких зосереджені інструменти впливу на фінансову, інвестиційну, виробничу й інші сфери економіки. Ефективність функціонування банківської системи залежить від фінансової стійкості кожної банківської установи. Під фінансо-

вою стійкістю банку слід розуміти здатність в умовах ринково-го середовища протистояти дії негативних зовнішніх і внутрішніх факторів, забезпечувати надійність заощадження й повернення внесків юридичних і фізичних осіб, захищати інтереси акціонерів і вчасно виконувати власні зобов'язання з метою забезпечення стабільного зростання прибутку.

Слід зазначити, що в роботах українських і закордонних учених поняття стійкості часто пов'язується з поняттям стабільності. Так, А. Ю. Юданов вважає, що ознакою стійкості є стабільність, як здатність перебувати в привілейованому, відносно менш уразливому стані під час криз і здатність їм протистояти [1]. Стабільність і стійкість як характеристики банківської системи є досить близькими поняттями. Однак на відміну від стійкості, яка припускає здатність системи протистояти зовнішнім та внутрішнім шокам, стабільність акцентує увагу на здатності постійного відтворення. Стійким як банк, так і банківська система стають завдяки своїй стабільності [2].

Протягом останніх десятиліть багато дослідників намагалися визначити індикатори, що відображають стан фінансової системи. Дані показники характеризують область стійкості банківської системи, перехід за грані якої буде оцінюватися як прояв нестабільності, нестійкості. Розглянемо основні підходи до вибору індикаторів стійкості банківської системи, які існують у вітчизняній і закордонній практиці.

У зв'язку з тим, що за останні роки значно збільшилася кількість криз фінансових систем країн, наслідки яких впливають на розвиток світової фінансової системи, міжнародні органи регулювання прийняли рішення щодо розробки індикаторів, які здатні не тільки кількісно оцінити стійкість фінансової, зокрема банківської системи, а й передбачити імовірність виникнення кризових ситуацій. У 1999 р. МВФ розробив такі показники в рамках програми оцінки фінансового сектору FSAP (Financial Sector Assessment Programme). Крім того, МВФ здійснив опитування центральних банків і інших регулювальних органів різних країн з метою визначення найбільш важливих показників у рамках моніторингу системних ризиків у фінансовій системі й банківському секторі. Зазначені індикатори отримали назву показників фінансової стійкості (FSI — Financial Soundness Indicators) [3]. Перелік показників містить дві частини. Перша

— базові показники, які забезпечують необхідний мінімум для аналізу фінансового сектору, і розраховуються винятково за даними звітності банків (Core FSI). Друга частина — додаткові показники, які розраховуються на основі звітності банків і інших суб'єктів фінансового ринку (Encouraged FSI).

До першої частини належать показники: достатності капіталу (відношення нормативного капіталу до активів, зважених за ризиком); якості активів (відношення кредитів і позик, що не обслуговуються, до сукупних валових кредитів і позик, відношення розподілу кредитів і позик за секторами до сукупних кредитів і позик); прибутків і рентабельності (рентабельність активів, рентабельність капіталу, відношення процентних доходів до валового доходу, відношення непроцентних доходів до валового доходу); ліквідності (відношення ліквідних активів до сукупних активів, відношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань); чутливості до ринкових ризиків (відношення чистої відкритої валютної позиції до капіталу).

До другої групи показників належить загальний стан банківських установ: відношення капіталу до активів, географічна структура кредитного портфеля, відношення доходів від торгівлі цінними паперами до сукупного доходу, спред між ставками за кредитами та депозитами, спред між максимальною і мінімальною міжбанківськими ставками, відношення депозитів до сукупних кредитів, відношення кредитів в іноземній валюті до сукупних кредитів, відношення зобов'язань в іноземній валюті до сукупних зобов'язань.

Під час проведення аналізу на основі даних показників фінансової стійкості банківської системи необхідно брати до уваги особливості економічного розвитку країни. Найбільше значення має структура фінансової системи країни, міцність фінансової інфраструктури, зокрема рівень розвитку фінансових ринків і платіжних систем.

Уваги також заслуговує методологія визначення показників фінансової стійкості банків, що розроблена Базельським комітетом з банківського нагляду, відома як вимоги Базеля II, у якій показники фінансової стійкості структуровані за трьома напрямками: забезпечення достатності капіталу, забезпечення адекватності оцінки ризиків, а також облік ризику концентрації й коливань економічного циклу [4]. Центральне місце в угоді

Базель II займає оцінка ризиків з метою підвищення фінансової стійкості банківської установи. Виділяються основні види ризиків: кредитні, операційні, ринкові, а також ризики ліквідності. Базельським комітетом був розроблений концептуально новий стандартизований підхід до оцінки перелічених видів ризиків. Він націлений на створення наглядовими органами умов, що стимулюють банки впроваджувати процедури всебічного керування ризиками на рівні спеціалізованих внутрішніх служб і вищого керівництва. Вони повинні бути націлені на своєчасне виявлення, вимір, контроль і керування ризиками й резервування капіталу на їхнє покриття. Своєчасне виявлення даних ризиків, їх адекватна оцінка й ефективне управління є об'єктивними умовами, які дозволяють органам банківського нагляду здійснювати моніторинг фінансової стійкості як кредитних організацій окремо, так і банківського сектору в цілому.

Узагальнюючи результати проведеного аналізу існуючих підходів до розробки індикаторів фінансової стійкості банківського сектору, можна структурувати їх у такий спосіб.

По-перше, це індикатори, які надають оцінку виконанню банківською системою основних функцій на макроекономічному рівні. До зазначеної групи показників слід включати: показники динаміки розвитку банківського сектору, співвідношення з макроекономічними показниками розвитку країни (ВВП, доходи населення). Важливими є показники, що оцінюють економічну й фінансову ситуацію в країні: ціни активів, зростання обсягів кредиту, темпи зростання ВВП, інфляція, стан платіжного балансу, динаміка процентних ставок. По-друге, індикатори, за допомогою яких можна оцінити ефективність функціонування банківської системи (достатність капіталу, якість активів, прибутковість і рентабельність, ліквідність, чутливість до ризику).

По-третє, індикатори, які оцінюють здатність банківської системи протистояти дії внутрішніх і зовнішніх чинників: рівень концентрації банків, залежність банківської системи від міжбанківських кредитів, питома вага кредитного портфеля в активах, мультиплікатор розширення депозитної бази, питома вага іноземного капіталу в банківській системі.

Використання зазначених підходів для оцінки реальної ситуації в економіці України свідчить про те, що в країні спостерігається погіршення показників фінансової стійкості, обумовле-

не нераціональною діяльністю банківського сектору. Так, за останні 2 роки значно збільшилися вимоги банків за кредитами в економіку: на 1 січня 2007 р. обсяг виданих в економіку кредитів становив 269,688 млрд. грн., на 1 січня 2008 р. 485,507 млрд. грн., і на 1 грудня 2008 р. 675,810 млрд. грн. При цьому аналіз динаміки співвідношення збільшення кредитування економіки з зростанням ВВП свідчить про випередження нарощування кредитів над зростанням економіки, внаслідок чого підсилюються макроекономічні деформації й наростають ризики банківської діяльності.

Негативним явищем першого півріччя 2008 р. стало від'ємне значення реальної прибутковості процентних ставок за банківськими депозитами в умовах високих темпів інфляції. Так, за перше півріччя 2008 р. темпи інфляції у річному вимірі перевищили 30 %, а ставка прибутковості за строковими депозитами фізичних осіб у липні 2008 р. становила 14,3 % річних. Такі фінансові диспропорції стимулювали споживчий попит населення, і в результаті спостерігалось зниження схильності до заощаджень. Стрімке збільшення споживчих витрат, у свою чергу, призводило до зростання дефіциту торговельного балансу, посиленню тиску інфляційного попиту й звуженню бази для відтворення основного капіталу у вітчизняній економіці.

Саме тому у структурі платіжного балансу України за останні роки відбулися кардинальні зміни: якщо у 2004 році найбільший приплив капіталу був пов'язаний із значним позитивним сальдо торговельного балансу (3,7 млрд. дол.), то у 2005-2008 роках найбільшим був внесок позитивного сальдо іноземних інвестицій (8,1 млрд. дол. у 2005 році, 3,9 млрд. — у 2006, 15,8 млрд. — у 2007 і 3,8 млрд. лише за перший квартал 2008). Зміни у структурі платіжного балансу не змінили вплив його значного позитивного сальдо на умови функціонування валютно-кредитного ринку України. Адже упродовж 2004-2007 років монетарна база в Україні постійно збільшувалася: у 2004 році її зростання становило 34,1 %, у 2005 — 53,9 %, у 2006 — 17,5 % і за 2007 рік монетарна база збільшилася ще на 46 %, досягнувши 141,9 млрд. грн. [5, с. 1178].

У 2005-2008 роках, на відміну від 1999-2004 років, торговельний баланс України є від'ємним. Негативний торговельний баланс частково компенсується позитивним сальдо послуг Ук-

раїни, яке за всі роки незалежності постійно приймає позитивне значення. Це пов'язано, насамперед, з вигідним гео економічним положенням країни і наявністю на її території нафто- і газопроводів, які використовуються для транспортування російських енергоносіїв у Європу. Однак, починаючи з 2006 року, позитивне сальдо послуг вже не компенсує від'ємний торгівельний баланс країни. У 2007 році баланс торгівлі товарами та послугами України становив -7,88 млрд. дол., а лише за перше півріччя 2008 — -7,94 млрд. дол. [5, с. 1179].

Наявність в Україні активів, які контролюються закордонними інвесторами, призводить до відтоку капіталу з країни у зв'язку з вивезенням доходів від іноземних капіталовкладень. За цією статтею платіжного балансу в період з 1996 по 2007 роки з України було вивезено 17,5 млрд. дол. При цьому слід зазначити, що вивезення фінансових ресурсів з України по цій статті платіжного балансу обумовлено і відтоком капіталу, пов'язаним з виплатою відсотків за портфельними інвестиціями, включаючи державні боргові зобов'язання, та кредитами. Вивезення українських капіталовкладень за кордон призводить до надходжень у країну капіталу у вигляді доходів від іноземних інвестицій. При цьому суми доходів українських інвесторів за кордоном (3,7 млрд. дол. за період з 1996 по 2007 роки) значно менше доходів, вивезених іноземними інвесторами з національної економіки, і сальдо доходів від закордонних інвестицій України постійно набуває негативні значення.

Високий рівень інфляції в умовах суттєвого збільшення обсягів банківських споживчих кредитів, став головним чинником погіршення поточного рахунку платіжного балансу країни та збільшення зовнішніх запозичень України. Станом на 1 жовтня 2008 року обсяг валового зовнішнього боргу України досяг 105,4 млрд. дол., з них 91,1 млрд. дол. — це заборгованість приватних секторів економіки. Приріст зовнішніх зобов'язань склався, як і в попередні роки, в результаті суттєвого зростання боргу в банківському секторі (на 11,1 млрд. дол. або 36 % від загального приросту у 2008 році) та інших секторах економіки (на 12,5 млрд. або 34,1 % від загального приросту). На 1 жовтня 2008 року зовнішній борг банківського сектору досяг 42,1 млрд. дол. (39,9 % від валового зовнішнього боргу), що в 1,4 раз більше, ніж на початок 2008 року. Заборгованість банків

зросла, головним чином, за рахунок зростання зобов'язань за кредитами — на 8,3 млрд. дол. (на 40,4 %); депозитами та залишками коштів на лоро-рахунках нерезидентів в українських банках — на 3 млрд. дол. (на 85,2 %). При цьому частка іноземного капіталу в банківській системі України на 1 грудня 2008 року досягла 38,1 % (на 1 січня 2006 — 19,5 %, на 1 січня 2007 р. — 27,6 %).

Для банківського сектору найпоширенішим фінансовим інструментом зовнішніх запозичень залишаються кредити (68,2 %) та валюта і депозити. При цьому заборгованість банків, що мають державну частку власності, у загальному борзі банківського сектору, зросла лише на 0,6 млрд. дол. (5,2 % приросту заборгованості банківського сектору), а борг банків з прямими іноземними інвестиціями за єврооблігаціями та кредитами, як довго- так і короткостроковими, зріс на 10,3 млрд. дол. і становив 26,6 млрд. дол., що складає 78,2 % від загального обсягу запозичень, здійснених за цими інструментами банківським сектором. У структурі зовнішнього боргу України за строками погашення переважають довгострокові зобов'язання — 71,5 % від валового зовнішнього боргу (проти 73,4 % на 1 січня 2008 і 72,2 % на 1 липня 2007 року). Коефіцієнт співвідношення коротко- та довгострокового боргу на 1 жовтня 2008 року становив 39,9 % [6].

Протягом останніх двох років зовнішній борг України збільшився на 126 %. У результаті міжнародна інвестиційна позиція України постійно погіршується. Так, якщо наприкінці 2003 року сумарні міжнародні активи України на 11,7 млрд. дол. поступалися всім (державним і приватним) міжнародним зобов'язанням країни, то у 2006 році різниця становила 19,9 млрд. дол., а на початку 2008 року — 31,4 млрд. дол. У структурі міжнародних активів, що контролювалися українськими інвесторами наприкінці 2007 року (90,2 млрд. дол.), частка прямих іноземних інвестицій становить 6,7 %, частка портфельних — 0,1 %, частка інших інвестицій — 57,2 % і частка резервних активів — 36 %. Слід зазначити, що Україна, на відміну від багатьох інших країн, для покращення чистої міжнародної інвестиційної позиції додає до активів обсяги готівкової іноземної валюти, що знаходяться поза банківською системою. У структурі активів, що контролювалися іноземними інвесторами в Ук-

раїні (121,6 млрд. дол.) частка активів, пов'язаних з прямими іноземними інвестиціями, становить 31,3 %, з портфельними — 15,3 %, з іншими — 53,4 % [5, с. 1180].

Отже, обсяг зовнішнього боргу України вже суттєво перевищує вартість ліквідних активів, що контролюються національними інвесторами та державою. І саме ця ситуація в умовах погіршення світової цінової кон'юнктури та зменшення міжнародної фінансової ліквідності стала головною об'єктивною причиною стрімкої девальвації національної валюти, що відбулася у жовтні-грудні 2008 року. Іншою об'єктивною причиною валютно-фінансової кризи стало випереджальне збільшення обсягів кредитування економіки над зростанням ВВП, що призвело до дефіциту торговельного балансу, посиленню тиску інфляційного попиту й звуженню бази для відтворення основного капіталу у вітчизняній економіці.

Саме тому для підтримки стабільності національної фінансової системи НБУ слід застосовувати жорсткі заходи щодо обмеження обсягів зовнішнього і внутрішнього споживчого кредитування, зокрема збільшуючи норму обов'язкових резервів саме під ці кредити, а Уряду, Верховній Раді та Президенту України слід зафіксувати збільшення бюджетних видатків рівнем зростання ВВП, уникаючи прийняття дефіцитних державних бюджетів.

Література

1. Крухмаль О. В. Оценка финансовой устойчивости на основе определения критериев динамичной стабильной деятельности банка // Актуальные проблемы экономики. — 2006. — № 9. — С. 43-53.
2. Некоторые подходы к разработке системы индикаторов мониторинга финансовой стабильности / Дробышевский С. М. — М.: ИЭПП, 2006. — 305 с.
3. Financial Soundness Indicators: Compilation Guide // IMF. — 2006.
4. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework. Basel Committee on Banking Supervision // Bank of International Settlements. — June 2004.
5. International Monetary Fund. Monthly Survey of International Financial Statistics. — Washington, 2008. — № 10.

6. Національний банк України. Зовнішній борг України станом на 01.10.2008 року // http://www.bank.gov.ua/Balance/Debt/ExtDebt_report_2008.pdf

Резюме

В статті определена група показателів, оцінюють фінансову стійкість банківської системи країни. Проаналізовані причини різкого збільшення зовнішнього боргу економіки України. Дана оцінка фінансової стійкості банківської системи України і виявлені причини валютно-фінансового кризису в країні.

Рецензент доктор економ. наук, професор С. А. Матвеев

УДК 504.03:332.122

О. П. Єгоров, Л. П. Алексеєнко

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА РЕГІОНІВ

Сьогодні, коли людство вступило в третє тисячоліття, наріла необхідність переосмислення і подолання низки проблем, що накопичилися за весь період його існування. До таких проблем, у першу чергу, слід віднести погіршення якості життя та здоров'я населення, що характерні для багатьох країн; диспропорції у розвитку різних регіонів; екологічні катастрофи; швидке зменшення природних ресурсів, що призводить до корінних змін у природі і негативно позначається на самому існуванні людства. Осмислення зазначених проблем приводить до розуміння того, що хоча розвиток промисловості та науково-технічний прогрес приносять чимало благ, проте також зумовлюють виникнення низки глобальних проблем — соціально-екологічних, демографічних, сировинних, енергетичних, кліматичних тощо. Не викликає заперечень той факт, що причиною погіршення екологічної ситуації є негативний вплив господарської діяльності людини на природні процеси планети, надмірне споживання природних ресурсів, порушення біохімічних циклів довкілля і його здатності асимілювати та самовідновлюватися. Основним наслідком цього є те, що забруднення оточуючого людину середовища в одному регіоні веде до зміни природних умов в інших регіонах, навіть суттєво віддалених від місця впливу.

Існуючі екологічні проблеми поставили людство перед вибором подальшого шляху розвитку — орієнтованого або на безмежне зростання виробництва, або ж — на зростання виробництва, що узгоджене із реальними можливостями навколишнього середовища і людського організму та при цьому відповідає як сучасним, так і майбутнім цілям соціально-економічного розвитку.

Хоча ніхто не заперечує факту погіршення стану довкілля та необхідності здійснення ефективної політики в напрямку його стабілізації та поліпшення, все ж залишається багато спірних питань щодо побудови екологічно збалансованої регіональної економіки, які з плином часу потребують подальшого розвитку та узагальнення.

Хоча на сьогоднішній день для більшості держав визначальними залишаються інтереси економічного розвитку, максимальне нарощування виробництва та широке використання досягнень науково-технічного прогресу з метою більш повного задоволення потреб людей, для забезпечення стабілізації екологічного стану необхідно здійснити дієві кроки усіх держав в одному напрямку, що включають розробку нормативних актів міжнародного екологічного права та строгий контроль світової спільноти за їх виконанням.

Для України питання вироблення стратегії екологічного сталого розвитку є дуже актуальним і водночас — надзвичайно специфічним, оскільки вимагає проведення фундаментальних досліджень усіх аспектів цієї проблеми. Провідну роль в успішному втіленні ідеї сталого розвитку в Україні відіграватиме те, наскільки органічно ми зуміємо вписати і розумно використати в інтересах Української держави так званий регіональний фактор. Для такої диверсифікованої в історичному, демографічному, екологічному, економічному відношеннях держави, як Україна, це принципово важливо.

Еколого-економічна збалансованість у контексті регіонального розвитку за рівнем використання найважливіших природних ресурсів Україна належить до країн світу, для яких характерне надзвичайно широке та екологічно незбалансоване залучення їх до господарського обороту. Сучасний тип еколого-економічного розвитку можна визначити як техногенний, що характеризується надмірним антропогенним впливом людини на природу, значним використанням не відновлюваних природних ресурсів (перш

за все корисних копалин) та надмірною експлуатацією відновлюваних ресурсів (ґрунтів, лісів тощо).

Ситуація ускладнюється ще й екстенсивним використанням природних ресурсів у минулому. В умовах централізованої планової командно-адміністративної системи економіка України десятиліттями формувалась без урахування об'єктивних потреб та екологічних можливостей окремих регіонів. У результаті в спадщину від колишньої радянської держави Україні дісталися техногенне деградовані землі, забруднені води, а в атмосферу продовжують надходити шкідливі речовини. Негативні зміни у природі виявляються в ерозії ґрунтів, виснаженні і значному забрудненні природних ресурсів, зменшенні лісів у Карпатах, зменшенні біологічного різноманіття, порушенні вуглецевого балансу, потеплінні клімату, забрудненні навколишнього середовища важкими металами. На основі цього вітчизняні вчені роблять висновок, що сьогодні Україна балансує на межі екологічної катастрофи — повітря забруднене вуглеводневими, сірководневими, сірковуглецевими сполуками, випарами азоту та свинцю, формальдегідом, аміаком та іншими понад тридцятьма речовинами (включаючи важкі метали), з яких 20 % належать до мутагенних і становлять загрозу не тільки нинішньому, але й майбутнім поколінням.

Особливість екологічних проблем як України в цілому, так і Південного регіону, характеризується проявом таких складних природно-техногенних процесів, як:

- радіаційне забруднення великих територій, пов'язане з Чорнобильською катастрофою;
- забруднення токсичними, побутовими та іншими відходами значних територій унаслідок їх техногенного перевантаження та нераціональної структури виробництва і природокористування;
- забруднення стічними водами великих і малих річок як результат не виваженості й недалекоглядності господарювання;
- підтоплення значних територій унаслідок нераціонального гідротехнічного будівництва і меліорації;
- регіональні повені, що пов'язані зі змінами клімату, надмірностями в землекористуванні;
- розвиток екзогенних геологічних процесів, зсувів, осідання поверхні та ін.;

- деградація родючості ґрунтів унаслідок зниження культури землеробства, надмірної хімізації, засоленості.

Земельні ресурси Південного регіону визначають пріоритетний розвиток аграрного, рекреаційного секторів економіки, є могутнім фактором її структурної переорієнтації. За 2007 р. державними підприємствами обласного управління лісового господарства проведено лісовідновлення на площі 1310 га, що становить 121 % до запланованого. Посадка лісових культур проведена на площі 634 га, що становить 116,3 %) до завдання, природне поновлення — на 676 га, або 125,2 %). Із загального обсягу створено 6 га лісових культур селекційним посадковим матеріалом (модрина, дуб). Доповнення лісових культур проведено на площі 439 га, при завданні 370 га, введення недостаючих порід — 229 га, при завданні 180 га. Догляду за лісовими культурами виконано на 112 %. З початку 2007 р. освоєно лісосічний фонд у обсязі 360,6 тис. м³, що становить 99 % виділеного ліміту (364,6 тис. м³).

Проте сталі тенденції екстенсивного використання основною національного надбання — землі, в умовах підпорядкованості економіки регіону інтересам єдиного народногосподарського комплексу колишнього Союзу та нехтування принципами охорони земель у період здійснення земельної реформи в незалежній Україні, викликали багато складних проблем у використанні й охороні землі, знецінили принципи адаптивного землекористування, обумовили гіпертрофічне формування структури інвестицій у пріоритетні галузі. У результаті на сьогоднішній день під час проведення лісозаготівельних робіт у лісах Карпатського регіону головною проблемою є ерозія ґрунтів на гірських схилах.

У відповідності із висновком ДП “Західукргеологія” за станом на 1 січня 2007 р. у Південному регіоні спостерігалось та прогнозувалось 1612 зсувів загальною площею 732 км², із них 49451382 м² активних зсувів. Об’єктам господарської діяльності загрожує 41 зсув. Це вимагає впровадження ґрунтозахисних технологій на лісосічних роботах у лісах Карпатського регіону, зокрема канатно-повітряних установок, колісних тракторів та гужового транспорту при трелюванні деревини.

Ще одним із чинників, що дестабілізують екологічну ситуацію у Південному регіоні, є надмірна сільськогосподарська ос-

воєність і розораність території та нехтування екологічними вимогами. Антропогенно-техногенний вплив на довкілля спричинив значною мірою деградацію ґрунтового покриву, погіршення його фізичних і хімічних властивостей, розвиток зсувних процесів, зниження родючості сільськогосподарських угідь, зростання площі деградованих земель, забруднених атмосферними викидами і стічними водами, хімічними речовинами і радіонуклідами.

На розвиток ерозійних процесів на території Південного регіону істотно впливає геологічна будова території і ґрунтового покриву. Проте не менш важливе значення мають соціальні та природні фактори. З огляду на наявний в області природний, економічний, науковий і технічний потенціал, його історичні та географічні особливості основна мета захисту земель від водної ерозії та інших видів їх деградації полягає в тому, щоб на основі оптимального використання природних, матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних ресурсів створити систему земельних відносин ринкового типу, яка забезпечить охорону землі та екологічну безпеку регіону.

Однією з якісних характеристик техногенного навантаження на навколишнє середовище регіону та стану його екологічної системи є викиди шкідливих речовин.

Суттєве зменшення загального обсягу викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел зумовлене скороченням обсягів промислового виробництва у Південному регіоні. Водночас за цей же період збільшився обсяг викидів шкідливих речовин автомобільним транспортом, тому загальна картина майже не змінилася. У повітря Південного регіону стаціонарними та рухомими джерелами здійснювалися викиди близько сотні хімічних сполук та елементів, основну частину яких становили сірчистий ангідрид, метан, оксиди азоту, вуглецю.

Збільшення викидів шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення в атмосферне повітря на 8,3 % зумовлене тим, що за 2007 р. обсяг виробленої продукції промисловим підприємствами регіону зріс, на 9,6 % (для порівняння — в Україні обсяги промислового виробництва зросли на 3,1 %). Галузева структура викидів шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення за цей період також визначалася обсягом виробленої продукції:

- в обробній промисловості, де зосереджено більше 91,3 % промислового потенціалу області (приріст виробництва 9,5 %) обсяг викидів становив 39 % від загального обсягу викидів шкідливих речовин;
- зростання обсягів виробництва на підприємствах металургії та оброблення металу у 2,0 разу зумовило збільшення обсягів викидів шкідливих речовин на 51,9 %;
- при збільшенні виробництва інших неметалевих мінеральних виробів на 9,9 % обсяг викидів зріс на 3,0 %;
- зростання виробництва у хімічній промисловості на 8,0 % призвело до збільшення викидів на 6,1 %”;
- у виробництві електроенергії, газу та води спостерігається збільшення обсягів виробництва та шкідливих викидів на 9,1 % і 6,3 % відповідно.

Останнім часом збільшується опосередкований характер впливу суспільного виробництва й на водні об’єкти Південного регіону:

- зміна умов формування поверхневого стоку внаслідок урбанізації та індустріалізації ландшафтів;
- інтенсифікація сільського та лісового господарств;
- посилення забруднення внаслідок повітряного перенесення шкідливих викидів промислового виробництва на сотні та тисячі кілометрів.

Поряд з цим водні ресурси використовуються нераціонально, з порушенням екологічних вимог, що пов’язано з наявністю застарілих водо- та енергомістких технологій. За запасами водних ресурсів, доступними для користування, Південний регіон належить до найбільш забезпечених власними водними ресурсами регіонів. Основними джерелами водозабезпечення господарських потреб регіону є річкові води Дністра. Напруженість водогосподарсько-екологічного становища в регіоні зумовлена майже катастрофічним якісним станом водних джерел. Фізична зношеність водопровідно-каналізаційних мереж, запірної арматури становить понад 60 %. Зокрема інженерні мережі м. Одесі експлуатуються понад 40 років. У цілому в області близько 238,6 км водопровідних та 124,6 км каналізаційних мереж перебувають в аварійному стані. 150 км

водопровідно-каналізаційних мереж потребують термінової заміни або капітального ремонту.

Частка забруднених вод у загальному обсязі скидання — близько 22 %, при цьому основними джерелами забруднення є підприємства житлово-комунального господарства.

Останнім часом сталого характеру набула тенденція зниження ефективності роботи очисних споруд, із 46 каналізаційно-очисних споруд регіону 26 (56,5 %) працюють неефективно. Це зумовлюється зношеністю устаткування, його низьким технологічним рівнем, значною енергозалежністю тощо. У результаті головною проблемою регіону є забруднення водних об'єктів стічними водами та порушення режиму водоохоронних зон і прибережних смуг, зокрема забруднення транскордонної річки Дністер недостатньо очищеними стічними водами.

Що стосується техногенної безпеки, то для Південного регіону характерним є підвищений рівень ризику виникнення надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру — 238 об'єктів господарської діяльності або 33,4 % можна вважати потенційними джерелами техногенних аварій і катастроф.

Отже, незважаючи на незначне зменшення основних показників забруднення земельних, водних та повітряних ресурсів регіону протягом останніх років, екологічна ситуація у Південному регіоні залишається несприятливою. Це порушення призводить до таких негативних явищ, як зниження продуктивності природних систем, негативної зміни якісних і кількісних характеристик демографічного середовища. Зокрема техногенний вплив на населення регіону виявляється у низькій народжуваності, порівняно високому рівні смертності, у першу чергу чоловіків працездатного віку, низьких показниках середньої тривалості життя, від'ємному природному прирості населення. Показник кількості померлих дітей віком до одного року на 1000 народжених в області перевищує середньо український на 2 проміле і становить 11.6 %. Природний рух населення області характеризується перевищенням смертності над народжуваністю в 1,4 разу, при цьому рівень природного скорочення населення у сільській місцевості вдвічі вищий, ніж у міській.

Поява зазначених негативних змін у стані та розвитку соціальної, екологічної та економічної підсистем регіону, під впливом екологічного фактора, свідчить про існуючі порушення еколо-

го-економічного балансу регіону. Їх негативна дія підсилюється ще й тим, що має транскордонний характер і негативно впливає на стан довкілля й інших країн, зокрема Румунії та Молдови. Це зумовлює потребу здійснення ефективної та дієвої регіональної політики в сфері природокористування, екологічної безпеки та охорони природи. Адже екологічні проблеми виявляються в першу чергу на регіональному рівні і тому саме на регіональному рівні необхідно усувати еколого-економічні протиріччя.

Досвід державотворення та ринкове орієнтованого реформування економіки України висвітлив широкий спектр проблем, які необхідно вирішувати на шляху побудови демократичного суспільства. Проте причини виникнення та загострення багатьох проблем треба шукати не тільки в площині практичних дій, а й у недостатньому теоретичному осмисленні природи цих процесів та у відсутності наукового обґрунтування стратегії управління ними в сучасних умовах. Тому сьогодні особливо актуальними є проблеми теоретичного моделювання економіки з урахуванням екологічних обмежень.

Управління еколого-економічними системами полягає в тому, щоб забезпечити таку внутрішню взаємодію їх елементів, за якої високі темпи розширеного відтворення, економічного росту і підвищення добробуту поєднуються зі збереженням, безперервним поліпшенням і розвитком як окремих сфер так і всього навколишнього середовища. У цьому контексті розвиток екологічно збалансованої економіки можна представити як оптимальну траєкторію руху людства, що дасть змогу гарантувати високу якість довкілля та економіки.

Як правило, управління економічною і соціальною сферою у рамках місцевого самоврядування відособлене від управління природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища. Процеси ухвалення управлінських рішень у цих підсистемах не достатньо взаємопов'язані і координовані між собою, можуть вступати в протиріччя один з одним, обумовлюючи екологічно конфліктні ситуації в регіоні. Діюча система управління екологією і природними ресурсами на регіональному рівні, в умовах зміни форм власності і реструктуризації, не забезпечує узгодження економічних цілей підприємництва з природоохоронною метою даної території. Крім того, на перших етапах перехідного періоду виникає небезпека погіршення еко-

логічної ситуації у зв'язку з порушенням господарських зв'язків, зношеністю устаткування підприємств, підвищенням ризику аварійності виробництва, відсутністю коштів для екологізації виробничих систем. Недостатній взаємозв'язок територіального управління економікою з природоохоронним управлінням не дозволяє знаходити оптимальні рішення, що забезпечують економічні інтереси підприємства, соціальні інтереси населення території за умови збереження якості навколишнього природного середовища.

Резюме

Анализируется влияние эколого-экономического баланса на общее развитие региона. Исследованы экологические проблемы Южного региона и определены особенности проявления природно-техногенных процессов в регионе.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Н. Ермолин

УДК 332.83(477+477.74)

Р. В. Грінченко

ПЕРСПЕКТИВИ БУДІВНИЦТВА ЖИТЛА В УКРАЇНІ ТА ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Процеси, які відбуваються у житловому будівництві є досить багатограним, складними та актуальним проблемами сьогодення. Всебічний розвиток української економіки неможливий без повноцінно сформованого ринку будівництва житла, який повинен забезпечити соціальні потреби населення країни. Автор [1, с. 46] наголошує: "... умовою поліпшення економічного стану країни є активна інноваційно-інвестиційна галузева діяльність, а тому необхідно особливу увагу звертати на формування науково обґрунтованої національної системи. Системний підхід до цієї проблеми та розробка інноваційно-інвестиційної стратегії розвитку країни мають забезпечити поступальний та цілеспрямований розвиток її економічного потенціалу".

Висока динамічність та нестабільність української економіки, а також суттєвий вплив на будівництво житла непередбачуваних зовнішніх факторів обумовлюють необхідність підвищення наукового керування процесами на ринку будівництва житла в регіоні та в країні в цілому.

Питання економіки будівництва та розвитку будівництва житла знаходить своє відображення в тематиці та напрямах дос-

ліджень вітчизняних науковців, провідним з яких є А. Ф. Гойко, Н. Ю. Горлач, В. В. Дурицький, Т. М. Завора, В. І. Залунін, Ю. М. Манцевич, К. В. Паливода, М. П. Педан, Р. Б. Тян та інші.

Актуальність дослідження галузі житлового будівництва України визначається високим рівнем невизначеності для підприємств і споживачів, необхідністю встановлення сучасного стану галузі та можливих напрямків подальшого розвитку житлового будівництва. Разом з тим у наукових дослідженнях не визначалися особливості перспектив розвитку будівництва житла в Україні та конкретно в Одеській області, ґрунтовно не аналізувалася ситуація з розвитком саме будівництва житла в регіоні.

На теперішній час залишається багато невирішених проблематичних питань, пов'язаних з перспективами розвитку будівництва житла в Україні та регіонах, які потребують додаткового детального вивчення. Метою даного дослідження є питання перспектив розвитку житлового будівництва в Україні та Одеському регіоні на основі аналізу сучасного стану галузі.

Проблеми сучасного економічного розвитку регіонів нерозривно пов'язані з підвищенням їхньої інвестиційної привабливості як для залучення іноземних інвестицій, так і для міжрегіонального перерозподілу інвестиційних ресурсів [1, с. 54]. Завданням інвестиційної політики на територіях є надання істотного динамізму регіональному соціально-економічному розвитку шляхом більш повного та ефективного залучення у господарський оборот ресурсного потенціалу регіонів, використання переваг територіального поділу праці на основі розширення повноважень та підвищення відповідальності органів місцевого самоврядування за вирішення поточних та перспективних проблем територій [2, с. 57].

До нещодавнього часу відмічалось значне зростання об'ємів будівництва в Україні, яке пов'язане, перш за все, з підвищенням довіри населення та бізнес-середі до житла як перспективної сфери вкладення коштів, так як останні 3-5 років відмічалось постійне зростання цін на житло. У ринкових умовах нерухомість стала не тільки джерелом доходів та об'єктів інвестування, але й формою заощадження, емісійним та застапним забезпеченням та, у цілому, стабілізатором діяльності.

Автор [3, с. 25] підкреслює найважливіші, з його точки зору, фактори, які стримують розвиток ринку житла. Основні з них: дефіцит платоспроможного попиту населення; високі кредитні

ставки; адміністративні перепони, нерегульовані законодавством; завищені ціни на продукцію будівельного комплексу, при часто наявній невисокої якості матеріалів, робіт та послуг; дефіцит позикових та залучених коштів та невикористаний у повному обсязі арсенал державних регулюючих засобів дії на житловий сектор економіки та інші.

Розвиток ринку будівництва житла супроводжується посиленням взаємозв'язків між окремими елементами, характеристики яких здійснюють значний вплив на його функціонування. Дослідження стратегій розвитку ринку будівництва житла, оцінка ефективності інвестицій в усі його сегменти, врахування специфічних особливостей житла показують, що при виборі стратегії розвитку ринку будівництва житла важливу роль відіграє аналіз впливу на нього зовнішніх та внутрішніх факторів. У теперішній час, коли в Україні проходить процес формування ринку будівництва житла та його інфраструктури, інвестори самих різних рівнів при операціях з житлом все більшого значення надають питанням стратегії.

Автор [4, с. 37] зазначає, що стан ринку нерухомості та її вартість визначається чотирма факторами: попитом на житло з боку платоспроможних покупців, обсяг пропозиції, корисність та можливість відчуження об'єктів нерухомості. Щоб дане положення було повним, треба врахувати ще такий суб'єктивний аспект, як раціональність дій сторін, під якою розуміється системність дій, які підтримують сумісні між собою цілі, та використання засобів, придатних для досягнення цих цілей.

Галузь житлового будівництва є локомотивом для розвитку суміжних з нею галузей економіки країни. Житловому будівництву притаманні загальноекономічні тенденції, тому будівництво житла перебуває під впливом макроекономічної та політичної ситуації в країні. Зміна умов господарювання на початку 90-х років та фінансова криза призвели до падіння обсягів виробництва усіх галузей економіки, зокрема і житлового будівництва [5, с. 72].

На протязі 1995-2000 років відмічається загальне падіння обсягів введення в експлуатацію житла, як по всій Україні, так і в Одеській області. Введення в експлуатацію житла скоротилося у 2000 році до рівня 60 % об'ємів 1995 року по всій Україні та 70 % в Одеській області. З 2001 року житлове будів-

ництво почало нарощувати обсяги виробленої продукції. В Україні загалом з 2001 року відмічаються щорічні темпи приросту житлового будівництва на рівні 5-10 % до попереднього року. Одеська ж область не показує такі стабільні результати, зростання обсягів введення в експлуатацію житла у цьому регіоні характеризується хвилеподібною тенденцією зі значними падіннями обсягів у 2003 та 2005 роках.

Згідно з автором [5, с. 72] галузь житлового будівництва характеризується циклічністю: "... слід відзначити часовий лаг (в середньому 3 роки) від початку будівництва житлового будинку до його введення в експлуатацію. Тобто, будинок зданий в експлуатацію у 2007 році, почав будуватися у 2004. Це правило стосується переважної більшості об'єктів житлового будівництва і зумовлене техніко-економічними особливостями галузі...". Пристосовуючи це до Одеської області, можна сказати, що висхідна фаза таких циклів у регіоні формувалася у 1996-1997, 2000, 2003 роках, коли зростання інвестиційної активності призвело до найбільших темпів росту введення житла у 2006 році (пік злету), що, в свою чергу, зумовило зниження введення в експлуатацію житла у 1999, 2002 та 2005 роках.

У таблиці 1 відображено основні показники розвитку будівництва житла України та Одеської області, а також чільне місце регіону у структурі житлового будівництва країни.

За даними таблиці 1 побудуємо графіки введення в експлуатацію житла в Україні та Одеській області (рис. 1) та лінії трендів основних показників будівництва жила за період 1995-2007 роки, щоб з'ясувати наявні тенденції у будівництві житла. Побудовані лінії трендів свідчать про зростання темпів введення житла в експлуатацію в Україні та Одеській області. Також слід вказати на висхідну лінію тренду частки Одеської області у загальному обсязі введення житла по Україні, що може свідчити про зростаючу залежність стану галузі житлового будівництва України від процесів у галузі житлового будівництва у таких регіонах, як Одеська область.

Циклічність на ринку знаходиться під впливом головного чинника — сповільнення ділової активності, але автор [5, с. 73] виділяє ще такі фактори впливу на процеси у галузі житлового будівництва: наявність альтернативних цілей вкладення коштів інвесторами, перенесення діяльності будівельних компаній поза

Таблиця 1

**Введення в експлуатацію житлових будинків в Україні та
Одеської області, тис. м²**

Рік	Всього по Україні	В т. ч. Одеська обл.	Частка Одеської обл., %	Приріст обсягів введення до попереднього року в Одеській обл., %	Приріст обсягів введення до попереднього року в Україні, %
1995	8663	401	4,63	х	х
1996	6754	327	4,84	81,55	77,96
1997	6369	253	3,97	77,37	94,30
1998	5848	288	4,92	113,83	91,82
1999	6147	296	4,82	102,78	105,11
2000	5558	268	4,82	90,54	90,42
2001	5939	343	5,78	127,99	106,85
2002	6073	402	6,62	117,20	102,26
2003	6433	377	5,86	93,78	105,93
2004	7566	482	6,37	127,85	117,61
2005	7816	450	5,76	93,36	103,30
2006	8628	663	7,68	147,33	110,39
2007	10244	793	7,74	119,61	118,73

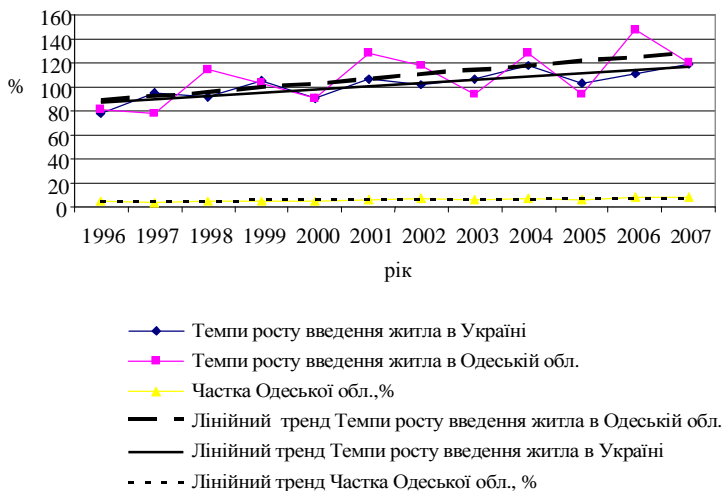

Рис. 1. Динаміка введення в експлуатацію житла в Україні та Одеській області у 1995-2007 рр. (складено автором за даними [7, 8])

межі великих міст, введення об'єктів незавершеного будівництва, спираючись на стару базу основних фондів, сформовану ще у Радянському Союзі.

Головними характеристиками ринку є рівень попиту, пропозиції житла та їх співвідношення. Пропозиція нового житла не перевищує обсяги введеного в експлуатацію житла за відповідний рік. Первинний ринок знаходиться у постійній конкуренції з вторинним ринком житла. У випадку значного підвищення цін на новобудови прийдеться конкурувати з наявним житловим фондом, і споживачі, оцінюючи якісні та кількісні характеристики об'єктів, зроблять свій вибір. У даний час переважну частку новобудов великих міст становлять багатоповерхівки збудовані за індивідуальними проектами. Виходячи з цього, існує орієнтація на платоспроможний попит найбільш заможних верств населення.

В Україні відмічається тенденція постійного зменшення частки сімей, що перебували на квартирному обліку та отримали житло (рис. 2). Це свідчить про існуючий високий незадоволений попит з боку населення країни в поліпшенні своїх житлових умов.

Щодо можливості подальшого обвалу цін на житло в Україні, то автори [6, с. 15] висловлюють досить обґрунтовану дум-

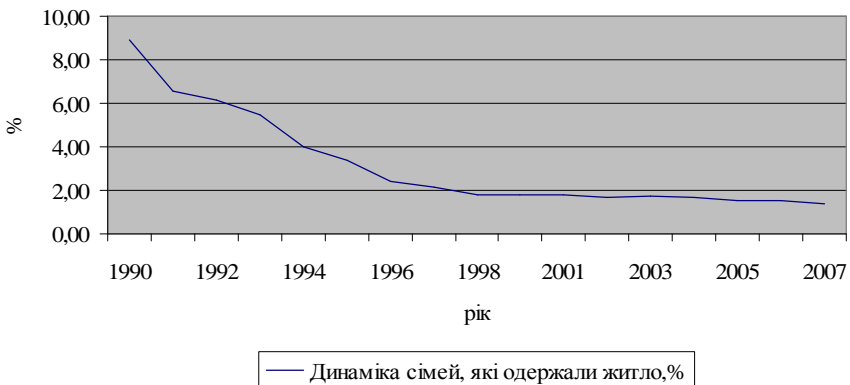

Рис. 2. Динаміка частки сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку та одержали житло протягом відповідного року за період 1990-2007 рр.

(складено автором за даними [8,9])

ку: "... серед країн Центральної та Східної Європи в Україні один з найнижчих показників забезпечення потреб і задоволення попиту на ринку житла. Це головна протидія спаду і зниження цін на ринку житла... З урахуванням кількості та якості житла потреба в його будівництві на 1 особу в Україні в 10 раз вище, ніж у країнах Європи".

У статті Манцевича Ю. М. [9, с. 82] підкреслюється, що зниження цін на житло буде відносним. Зменшення вартості житла неможливо здійснити швидко. Поки здійснюватиметься комплекс конкретних заходів почнуть діяти такі фактори як інфляційні процеси, подорожчання енергоносіїв і будівельних матеріалів, підвищення заробітної плати працівників, які позначаються на ціні житла на макроекономічному рівні.

Основною причиною високих цін на вітчизняне житло, крім об'єктивних (висока вартість будівельних матеріалів, значні транспортні витрати внаслідок високих цін на паливно-мастильні матеріали тощо), автор [10, с. 170] вважає специфічні стратегії діяльності будівельних компаній України. Таку ситуацію зумовлюють ряд причин: низька платоспроможність населення, некеріваність владою вартості первинного ринку житла, корпоративна змова будівельних компаній, відсутність дієвих муніципальних програм, несприятливий інвестиційний клімат для іноземного інвестування у будівництво житла, відсутність достатніх обігових коштів у будівельних компаній для реалізації масштабного проекту, який би вирішив проблему масового будівництва недорогого, але комфортного житла.

Слід зазначити, що законодавча база для розвитку житлового будівництва в Україні у цілому сформована. Головна задача держави полягає у комплексному підході, беручи до уваги високе соціальне значення житла, на основі формування ефективної стратегії розвитку будівельної галузі. Необхідно розробити заходи ефективного регулювання та стимулювання розвитку цивілізованого ринку житла, обмежити ризики громадян та забудовників, забезпечити підтримку іпотеки з залученням до участі у неї банківського капіталу та коштів населення за допомогою податкових пільг та інших стимулюючих механізмів.

Як влучно підкреслюють Паливода К., Гайдуцький П. та Парцхаладзе Л. у своїй статті [6, с. 15]: "... більш ефективною стратегією впливу на поведінку на ринку житла є стабілізація

цін на житло, адекватна динаміці цін на базові ресурси будівництва та іпотечні кредити на основі зростання пропозиції та задоволення попиту на житло. У найближчій час автори прогнозують зниження цін максимум на 10 % у старому фонді (“хрущовки”), ціни на яке далеко неадекватні якості житла. На новозбудоване житло зростання цін перекриє інфляцію і сягне 25 %, зважаючи на малу пропозицію і незабезпечений попит. Але ж автори зазначають, що можливий протилежний сценарій стагнації ринку житла, коли через нестачу інвестиційних ресурсів зупиниться і пропозиція, і попит.

Значна частина попиту на житло останніми роками була викликана високою прихованою ставкою капіталізації, коли вкладення заощаджень у житло було у 3-4 рази більш прибутковим, ніж банківські депозити. Однак попит на житло з метою спекуляції почав знижуватись, оскільки вкладення заощаджень у нерухомість вимагають їхнього переведення в грошову форму, що в кінцевому рахунку вимагає покупця, який має потребу в першу чергу в певному потоці житлових послуг, володіючи при цьому достатніми вільними коштами, щоб придбати певну квартиру, а не брати її в оренду. Чисельність таких покупців значно зменшилася, що викликано нижчими темпами приросту доходів громадян, порівняно із зростанням цін на житло [5, с. 77].

Аналізуючи зарубіжний досвід, можна прийти до висновків, що розв’язання житлової проблеми сьогодні розглядається як пріоритетне завдання в багатьох країнах світу. До пропозиції автора [10, с. 171] надати житловому будівництву статусу національного економічного пріоритету можна додати пропозицію формування в Україні чіткої державної програми розвитку галузі житлового будівництва з переліком конкретних дій по активізації діяльності у будівництві, формування муніципальних програм розвитку будівництва житла на основі державної та з урахуванням особливостей галузі у конкретному регіоні, розроблення ефективних механізмів залучення інвестиційних ресурсів у будівництво житла та вдосконалення процедури реалізації залучення інвестицій у будівництво житла за допомогою існуючих механізмів.

Література

1. Лемішко О. О. Інвестиції в основний капітал та їх вплив на економіку України // Фінанси України. — 2007. — № 7. — С. 46-61.

2. Папп В. Вдосконалення інвестиційної політики в країні та її вплив на розвиток інвестиційного процесу в регіоні // Регіональна економіка. — 2006. — № 2. — С. 50-58.
3. Терентьев В. А. Ускорить развитие рынка доступного жилья // Экономика строительства. — 2005. — № 8. — С. 21-26.
4. Левин Ю. А. Оценка сценариев инвестиционной политики на рынках городского жилья // Экономика строительства. — 2005. — № 1. — С. 36-44.
5. Курівський І. Сучасний стан галузі житлового будівництва м. Києва та фактори впливу на її розвиток// Економіст. — 2008. — № 4. — С. 72-77.
6. Паливода К., Гайдуцький П., Парцхаладзе Л. Міраж кризи на ринку житла// Економіст. — 2008. — №5 — С. 14-15.
7. www.ukrstat.gov.ua.
8. Інвестиції та будівельна діяльність в Одеській області за 2007 рік: Статист. збірн. — Одеса: Головне управління статистики в Одеській області, 2008. — 116 с.
9. Манцевич Ю. М. Про можливі шляхи зниження цін на ринку житла // Економіка України. — 2008. — №3. — С. 76-83.
10. Шевчук Т. В. Банки як фінансові посередники на ринку будівництва житла в Україні // Регіональна економіка. — 2008. — № 2. — С. 168-175.

Резюме

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану та перспектив розвитку будівництва житла в Україні та Одеській області. Досліджені основні характеристики ринку будівництва житла: пропозиція та попит на житло, перспективи подальшого зниження цін на житло в Україні. Надано стислі рекомендації по активізації діяльності у галузі будівництва житла.

Рецензент доктор економ. наук, професор В. Р. Кучеренко

УДК 330.341:634.1

В. І. Чорнодон

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК САДІВНИЦТВА: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Проблема розвитку науково-технічного прогресу є надто актуальною в промисловому садівництві. Хоча більшість садів-

ницьких підприємств з обережністю впроваджують інноваційні технології вирощування й сорти плодових і ягідних культур, спостерігається тенденція щодо використання іноземних технологій вирощування та імпортного садивного матеріалу. Вітчизняними вченими-селекціонерами проводиться цілеспрямована робота по створенню нових плодових і ягідних культур.

Питанням економіки садівництва присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, чільне місце серед них займають О. М. Шестопаля, О. Ю. Єрмакова, І.І. Червена, В. А. Рульєва, І. І. Лукінова, В. В. Юрчишина, М. М. Артеменка, Д. Ф. Харківського та ін. Втім, забезпечення розвитку галузі на інноваційній основі потребує проведення ґрунтовних досліджень, пов'язаних зі змінами технологій вирощування плодових і ягідних культур в сучасних умовах.

За останні 13 років в Україні районовано 160 нових вітчизняних сортів плодових і ягідних культур, у тому числі яблуні — 19, груші — 26, черешні — 17, персика — 15, чорної смородини — 16, які за своїми показниками наближаються до світового рівня, або перевищують його [2]. Але всупереч світовим тенденціям, розсадницькими господарствами в останні роки вирощувалося 33 % садивного матеріалу зерняткових і понад 21 % кісточкових культур не районованих сортів або вже знятих з державної реєстрації, що фактично гальмує процес впровадження у виробництво нових сортів. Непоодинокі випадки, коли проектується закладка нових садів старими і не районованими сортами. Нині спостерігається сповільнення процесу освоєння результатів наукових розробок, що знижує ефективність вітчизняного виробництва плодів і ягід, створює умови для постачання на вітчизняний ринок продукції іноземного виробництва значно нижчої якості. Адже, доведено, що технологічні інновації забезпечують майже на 40 % ефективність виробництва.

Однією із важливих форм інвестиційної діяльності є інноваційна діяльність, яка здійснюється з метою впровадження досягнень НТП у виробництво і соціальну сферу, що включає: випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки і технологій; прогресивні міжгалузеві структурні зрушення; реалізацію дострокових науково-технічних програм з великими строками окупності витрат; фінансування фундаментальних досліджень для здійснення якісних змін у стані продуктивних сил; розробку і

впровадження нової, ресурсозберігаючої технології, призначеної для поліпшення соціального і екологічного становища [1].

Інвестиційна діяльність у державі є одним з основних напрямків розширення та відтворення основних фондів і виробничих потужностей підприємств на базі науково-технічного прогресу. Для проведення досліджень, розробку нових технологій, апробацію їх на практиці необхідні значні обсяги інвестицій.

За нашими підрахунками, потреба інвестицій на створення нових плодово-ягідних насаджень у сільськогосподарських підприємствах Вінницької області на період до 2012 року становитиме: а) на розширення площі насаджень — 6 тис. га × 37,6 тис. грн. = 225,6 млн. грн.; б) на відтворення — відповідно 8 тис. га × 37,6 тис. грн. = 300,8 млн. грн.; в) разом — 526,4 млн. грн., або щорічно — 105,3 млн. грн.

Системне виділення інвестицій на створення (відтворення) насаджень та формування інших елементів виробничої інфраструктури є неодмінною умовою всебічної інтенсифікації виробництва плодів і ягід. Звідси, як у конкретному сільськогосподарському підприємстві, так і в регіоні та загалом в країні, важливого значення набуває обґрунтування необхідних обсягів інвестицій та ефективного їх використання. Варто послатися на результати наукових досліджень, які свідчать, що врожайність плодівих культур протягом перших років плодоношення, як правило (за винятком екстремальних умов), стабільно підвищується [3]. Отже, можна стверджувати, що після року, в якому вартість товарного врожаю за цінами реалізації перевищила всі поточні витрати по догляду за молодими насадженнями, врожайність їх зростатиме.

Як уже зазначалося, у зв'язку з дискретним за роками розподілом капітальних вкладень на створення насаджень середня тривалість часу трансформації цих вкладень, протягом якого вони не дають економічного ефекту, здебільшого буде меншою порівняно із загальною тривалістю часу від закладання багаторічних насаджень до вступу їх у товарне плодоношення.

Розрахунок середньої тривалості трансформації капітальних вкладень в діючі основні засоби виробництва здійснимо на прикладі такого підприємства, як СП “Лука” та СВАТ “Жорнище”. Одержані результати наведемо в таблицях 1 і 2. Середній строк трансформації капітальних вкладень у плоді насадження становить: 104812,5 витрато-років: 39 тис. грн. = 2,688 року.

Таблиця 1

Розрахунок середнього строку трансформації капітальних вкладень в діючі основні засоби виробництва по СП “Лука” Вінницького району Вінницької області

Роки створення насаджень	Інвестиції за роками, тис. грн.	Роки, в які від капітальних вкладень не було віддачі	Витрато-роки, (2x3)
Перший	12187,5	4	48750,0
Другий	9750,0	3	29250,0
Третій	9750,0	2	19500,0
Четвертий	7312,5	1	7312,5
Усього	39000,0	4	104812,5

Таблиця 2

Розрахунок середнього строку трансформації інвестицій в діючі основні засоби виробництва в СВАТ “Жорнище” Іллінецького району Вінницької області*

Роки створення насаджень	Інвестиції за роками, тис. грн.		Роки, в які від вкладених інвестицій не було віддачі		Витрато-роки, (2x3)	
	I	II	I	II	I	II
Перший	12,5	14,9	5	3	62,5	44,7
Другий	4,5	17,0	4	2	18,0	34,0
Третій	3,3	7,4	3	1	9,9	7,4
Четвертий	4,7	-	2	-	9,4	-
П'ятий	4,3	-	1	-	4,3	-
Усього	29,3	39,3	-	-	104,1	86,1

Примітка: * I — схема садіння 4,0 x 2,5 м, форма крони площинна, слабкоросла підщепа; II — шпалерно-карликовий сад.

Аналіз свідчить, що інвестиції задіяні в процесі створення насаджень лише 2,7 року. В даному випадку із загальних 39 тис. грн. підприємство може використовувати 12,675 тис. грн. (39 000: 4 x 1,3 = 12,675 тис. грн.) як обігові кошти.

Коефіцієнт економічної ефективності капітальних вкладень у створення багаторічних насаджень становить на СП “Лука” 0,4 (3 000: 25,5 x 0,34). Прибуток з одного гектара — 3 тис. грн., капітальні вкладення (балансова вартість) — 25,5 грн.; коефіцієнт питомої ваги насаджень в обсязі всіх основних засобів виробництва — 0,34. Строк окупності капітальних вкладень на СП “Лука” дорівнює 5,2 років (1: 0,4 + 2,7).

Для прискорення розвитку інноваційних процесів у промисловому садівництві повинні вдосконалюватися система фінансово-кредитного забезпечення, запроваджуватися елементи спеціального податкового регулювання інноваційної діяльності. А основними складовими інвестиційної політики в галузі мають бути: фінансове оздоровлення товаровиробників, вибір конкурентноздатних інвестиційних проектів на конкурсній основі; орієнтація товаровиробників на швидку окупність вкладених фінансових ресурсів, облік і впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Пріоритетне значення при цьому мають будівництво, реконструкція і модернізація виробничих потужностей, технічне переобладнання виробництва при вирощуванні плодово-ягідних культур; будівництво меліоративних споруд; закладання нових високоефективних садів, ягідників та інших плодкових насаджень.

Основна роль в розвитку садівництва має належати саме активізації інноваційних процесів, які слід розглядати як систему впровадження нових наукових розробок у виробництво. Щодо організації інноваційно-інвестиційних процесів, то належну увагу слід приділити функціонуванню наукових установ, з метою координації роботи через центри наукового забезпечення областей з виходом на науково-виробничі системи, селекційні центри, дослідні і навчально-виробничі господарства. Що дозволить системно розвивати селекцію, створювати і постійно поповнювати банк генетичних ресурсів цих культур для використання в селекції та виробництві, розробляти та вдосконалювати технології виробництва, зберігання й переробки плодів і ягід, проводити діагностику вірусних і вірусноподібних патогенів і створювати безвірусні рослини.

Наукове забезпечення слід здійснювати на підставі реалізації державних, галузевих та регіональних науково-технічних програм. Скоординована діяльність дасть можливість розвивати наукові та економічні прогнози і комплексні програми по розвитку садівництва.

Садівництво є наукоємкою галуззю, що вимагає дієвої інтеграції науки і виробництва на основі інноваційних підходів і моделей. У сучасних умовах особливого значення набуває інтеграція як горизонтальна так і вертикальна. При створенні таких формувань необхідна розробка чіткого механізму економічних відносин, що забезпечують рівні умови для всіх учасників інтеграційного процесу. Кооперація виробників плодоягідної продукції

з переробними підприємствами повинна забезпечувати багаторівневість економічних відносин, тобто включати кооперативні структури підприємств, міжгосподарські, територіальні, регіональні та міжрегіональні структури.

Аналіз зарубіжного досвіду переконливо свідчить, що великі спеціалізовані ферми за ефективністю виробництва продукції значно переважають малі. Важливо відзначити, що функціонування невеликих сімейних ферм здійснюється переважно на основі державних дотацій. При цьому часто для спільного використання техніки, споруд виробники кооперуються між собою [4]. Таким чином створюється організаційна структура виробництва, яка цілком притаманна великим садівничим підприємствам.

Промислове садівництво відзначається високою ефективністю господарської та зональної спеціалізації й агропромислової інтеграції. Технологічно садівництво поєднується з бджільництвом (0,5 бджолородин на 1 га зерняткових культур), промисловою переробкою та тривалим зберіганням плодів. На промислове перероблення надходить здебільшого до 30 % валового збору плодів і ягід. Доцільними місткостями плодосховищ у господарстві прийнято вважати обсяг 60 % валового збору плодів зерняткових культур. Найефективнішою організаційною структурою промислового садівництва є агропромислове підприємство, у якому в єдиному технологічному ланцюгу поєднуються виробництво, промислове перероблення, зберігання продукції. Такі господарства реалізують не проміжний, а кінцевий продукт споживання. Ефективними формами агропромислової інтеграції є об'єднання садівницьких господарств з плодопереробними заводами та створення таких заводів на основі горизонтальної інтеграції. Нині поширюється й така форма інтеграції, як створення плодопереробними підприємствами сировинних зон на основі оренди землі та плодючих насаджень.

Створення якісно нових міжгалузевих виробничих відносин у плодопродуктовому підкомплексі, об'єднання науково-дослідних установ, товаровиробників садівницької продукції із заготівельними, переробними та торговельними партнерами можливе за умов вертикальних інтеграційних формувань. Переваги виробничо-фінансової інтеграції є очевидними: можливість впровадження сучасних технологій вирощування плодово-ягідних культур і використання сучасної техніки на усіх підготовчих та вироб-

ничих етапах; ефективний спосіб організувати виробничу, збутову діяльність і забезпечувати їх фінансово-кредитне обслуговування; можливість об'єднати капітали (агропромисловий, фінансовий, торговий) з різними циклами відтворення і забезпечити взаємовигідні економічні відносини; учасники інтеграційного процесу стають обопільно заінтересованими в об'єктивному встановленні ціни продукції; інтеграційний механізм зорієнтовано на економію витрат.

Організація вертикальної інтеграції в плодопродуктовому підкомплексі забезпечує можливість рівномірного розподілу прибутків, певною мірою обмежує монополію у сфері переробки садівницької продукції та, що найважливіше, розширює обсяги накопичення доданої вартості у сфері сільськогосподарського виробництва.

Механізмом реалізації цього права є забезпеченням однакової норми прибутку на встановлені планово-нормативні витрати. Для визначення витрат набуває нового практичного значення складання технологічних карт, які враховують матеріально-технічний стан, рівень потенціальної врожайності насаджень, технологічний рівень розвитку партнерів-учасників вертикального інтеграційного формування. У кінці року за результатами господарювання має проводитися додатковий розподіл прибутку, що був одержаний за рахунок відхилення реалізаційної ціни від розрахункової.

З метою наукового забезпечення галузі слід провести інвентаризацію плодкових і ягідних насаджень, виявити кількість суб'єктів промислового садівництва, кількісні та якісні параметри матеріально-технічної бази, потребу в інноваціях. І на цій основі розробити в кожному регіоні і загалом країні детальні програми перспектив розвитку садівництва. При чому виробничі процеси у садівницьких підприємств слід організувати шляхом поєднання нових технологій чи їх елементів з високим рівнем інтенсифікації виробництва продукції. Отже, для активізації інноваційних процесів необхідно: встановлення чіткого економічного механізму функціонування ринку науково-технічної продукції; економічна підтримка науки з боку держави, широка мережа інформаційно-консультативних служб, реклама і пропаганда наукових досягнень.

Література

1. Закон України “Про інвестиційну діяльність” № 1560 від 18.09.1991 (із змінами) // www.rada.gov.ua.

2. Рудьєв В. А. Економічні проблеми розвитку садівництва України. — К.: ННЦ ІАЕ, 2004 — 360 с.
3. Шестопаль О. М. До стратегії відродження та подальшого розвитку вітчизняного садівництва // Сад, виноград і вино України. — 2001. — № 5. — С. 7.
4. Савчук В. П., Прилипко С. І., Величко Е. Г. Анализ и разработка инвестиционных проектов. — К.: Абсолют-В, Эльга, 1999. — 304 с.

Резюме

В работе охарактеризованы современные тенденции развития промышленного садоводства Украины, определены пути инновационного развития отрасли, проведено расчёты необходимых для обеспечения процессов воспроизводства плодоягодных насаждений на основе применения инновационно-интенсивных технологий производства.

Рецензент доктор эконом. наук. профессор О. Ю. Ермаков

УДК 338.47:65.012.34

Т. А. Файнова

ТРАНСПОРТНІ АСПЕКТИ ЛОГІСТИКИ ПРИ ПОБУДОВІ ЛОГІСТИЧНИХ СИСТЕМ

Навряд чи є необхідність доводити, наскільки велика в умовах ринкових відносин роль транспорту в процесі ритмічної безперебійної роботи концернів, фірм, підприємств, організацій. Досить, напевно, сказати, що від ефективної роботи транспорту багато в чому залежить своєчасний випуск продукції, поставка її споживачам, величина транспортно-заготівельних витрат, рівень збутових запасів у постачальників, товарних запасів на фірмах і як підсумок прибуток фірм і концернів.

Мета статті — розглянути проблему вибору залучення транспортного підприємства при здійсненні перевезень, розкрити особливості аспектів транспортної логістики, таких як вибір виду транспортування, виду транспорту а також вибору основних і допоміжних логістичних посередників при побудові логістичних систем. Для досягнення поставленої цілі необхідно: по-перше проаналізувати що для підприємства буде вигідніше: залучати транспортного посередника, чи створити транспортний відділ

безпосередньо на своєму підприємстві. Для цього треба виділити позитивні та негативні риси залучення транспортного підприємства. По-друге визначити та проаналізувати основні транспортні аспекти логістики, для того щоб краще зрозуміти їх роль при побудові логістичних систем.

Одним з найважливіших обставин, що повинне враховуватися і вже враховується передовими західними компаніями при створенні логістичних систем є вибір ключових ланок виробничо-збутового ланцюжка, яким варто приділити основну увагу, і налагодити виконання цих операцій усередині компанії. Крім того, варто визначити ланки, що не є пріоритетними для даної компанії, які можна представити у ведення інших членів логістичного ланцюга, що володіють більшим досвідом роботи в даній області.

Іншими словами для успішного ведення бізнесу зовсім не обов'язково, виконувати всі непрофільні функції, пов'язані з основним видом діяльності організації або із транспортуванням, можна покласти ведення цих процесів і на спеціалізовану організацію.

Говорячи про транспортування товарів, такими відособленими одиницями і є транспортні підприємства, які беруть на себе всі турботи, пов'язані із транспортуванням. Виходячи зі своїх цілей і наявних ресурсів, кожна організація сама вирішує, чи скористатися послугами транспортно-експедиторської компанії або виконувати транспортування самотужки. Визначальним фактором, звичайно ж, є порівняння економічної ефективності обох варіантів. При виборі альтернативи звичайно виходять із певної системи критеріїв, до яких відносяться:

- витрати на створення й експлуатацію власного парку транспортних засобів (оренду, лізинг рухливого складу);
- витрати на оплату послуг транспортних, транспортно-експедиторських фірм й інших логістичних посередників у транспортуванні;
- швидкість (час) транспортування;
- якість транспортування (надійність доставки, схоронність вантажу й т. п.).

Створення власного парку пов'язане з великими капітальними вкладеннями в рухомий склад, виробничо-технічну базу для

обслуговування й ремонту транспортних засобів і транспортну інфраструктуру. В остаточному підсумку воно може бути виправдане у випадку одержання значного вигаду в якості, надійності й собівартості перевезень при великих стійких обсягах перевезених вантажів. Як правило, це стосується до парку автомобільних транспортних засобів. Однак у кожному разі оцінка альтернатив повинна проводитися комплексно з обліком можливо більшого числа критеріїв.

Розглянемо переваги й недоліки використання послуг транспортної компанії. Її залучення має ряд переваг:

- оскільки організація-замовник передає транспортній компанії всі функції, пов'язані із транспортуванням, то він має можливість сконцентрувати всю увагу на основній діяльності організації. Крім того, раніше задіяні ресурси організації можна перерозподілити й інвестувати в підтримку основного бізнесу;
- нерідко послуги транспортної компанії обходяться дешевше, ніж роботи самотужки. У ринкових умовах успіх забезпечений тим організаціям, які ведуть свій бізнес найбільш ефективним способом, при цьому знижуючи витрати й зберігаючи високу якість товарів і послуг;
- можливість скорочення штату організації;
- більш якісне виконання транспортування спеціалізованою фірмою;
- надійність надаваних транспортних послуг за рахунок сполучення спеціалізації й досвіду зменшує ризики організації;
- можливість передачі відповідальності за виконання транспортування. Говорячи про недоліки, не можна не відзначити, що:
- передача транспортних функцій недоцільна для великих організацій, оскільки вона може привести до втрати конфіденційності інформації, до зниження оперативності в наданні необхідних відомостей для керування організацією;
- психологічний фактор: не кожна фірма довірить внутрішню інформацію сторонній організації;
- відсутність контролю над діяльністю транспортної організації або фахівців, які надають послуги.

Як видно вище, переваг користування послугами відособленого транспортного підприємства більше ніж недоліків, отже

транспортні компанії відіграють важливу роль при побудові логістичного ланцюга на підприємстві.

Крім того, за рубежом більшість великих фірм прагнуть передати в розпорядження транспортним компаніям все більше різних логістичних операцій, окрім перевезення. Наприклад, великі іноземні транспортно-експедиторські фірми, такі як “Ryder”, “Schenker”, “Federal Express”, “Leasnay”, “TNT”, “Bilspedition”, “ASG” й інші, виконують велику кількість різних логістичних операцій і функцій, прагнучи захопити як можна більшу кількість або довжину логістичних каналів виробників, інтегруючи логістичні активності в територіальній зоні або по ознаці продуктової орієнтації. Це дозволяє фірмам-виробникам готової продукції і відправникам вантажу значно скоротити витрати, пов’язані із транспортуванням, вантажопереробкою, зберіганням, поліпшити якість логістичного сервісу. Тобто підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що в більшості випадків залучення транспортного підприємства є не тільки більш доцільним з точки зору економічної ефективності, але й з точки зору якості та надійності перевезень.

Ключова роль транспортування у логістиці пояснюється не тільки великою питомою вагою транспортних витрат у загальному складі логістичних витрат, але і тим, що без транспортування неможливе саме існування матеріального потоку і, відповідно, побудова логістичної системи.

В якості логістичної системи можна розглядати транспортне підприємство, промислове підприємство, територіально-виробничий комплекс, торгівельне підприємство тощо. Тому розглядаючи логістичну систему у контексті саме транспортного підприємства, необхідним є розглянути транспортні аспекти логістики, які є одними з вирішальних детермінант при побудові логістичної системи. До таких аспектів відносяться:

- ***вибір виду транспортування:***

1. Унімодалне (одновидове) транспортування здійснюється одним видом транспорту, наприклад, автомобільним. Звичайно застосовується, коли задані початковий і кінцевий пункти транспортування логістичного ланцюга без проміжних операцій складування й вантажопереробки. Критеріями вибору виду транспорту в такому перевезенні звичайно є вид вантажу, обсяг відправлення, час доставки вантажу споживачеві, витрати на перевезення, Наприклад, при крупнотонаж-

них відправленнях і при наявності під'їзних колій у кінцевому пункті доставки доцільніше застосовувати залізничний транспорт, при мілкопартійних відправленнях на короткі відстані — автомобільний.

2. Змішане перевезення вантажів (змішане роздільне перевезення) здійснюється звичайно двома видами транспорту (залізнично-автомобільне, річково-автомобільне, морське-автомобільне і т. д.). При цьому вантаж доставляється першим видом транспорту в так званий пункт перевалки чи вантажний термінал без збереження або з короткостроковим збереженням з подальшим перевантаженням на інший вид транспорту. Типовим прикладом змішаного перевезення є обслуговування автотранспортними фірмами залізничних станцій чи морського (річкового) порту транспортного вузла.
3. Комбіноване перевезення відрізняється від змішаного наявністю більш ніж двох видів транспорту. Використання комбінованих видів транспортування часто обумовлено структурою логістичних каналів постачання, коли, наприклад, відправлення великі партії провадиться із заводу-виробника на оптову базу залізничним транспортом (з метою максимального зниження витрат), а розвезення з оптової бази в пункти роздрібної торгівлі здійснюється автомобільним транспортом.

- ***вибір виду транспорту:***

Існують такі основні види транспорту: залізничний, морський, внутрішній водний (річковий), автомобільний, повітряний, трубопровідний. Вибираючи відповідний вид транспорту необхідно враховувати показники потужності та доступності в розумінні провізних можливостей, техніко-експлуатаційних показників і просторової доступності транспорту. Звісно, важливою умовою вибору є забезпечення схоронності вантажу під час перевезення, дотримання правил стандартів якості вантажу, міжнародних екологічних вимог.

Морський транспорт. Є самим великим перевізником у міжнародних перевезеннях. Його основні переваги — низькі вантажні тарифи й висока провізна спроможність. До недоліків морського транспорту відносять його низьку швидкість, тверді вимоги до упакування й кріплення вантажів, малу частоту відправлень. Морський транспорт істотно залежить від погодних

і навігаційних умов і вимагає створення складної портової інфраструктури.

Внутрішній водний транспорт. Тут низькі вантажні тарифи. При перевезеннях вантажів вагою більше 100 т на відстань більше 250 км цей вид транспорту — найдешевший. До недоліків внутрішнього водного транспорту, крім малої швидкості доставки, відносять також низьку доступність у географічному плані. Це обумовлено обмеженнями, які накладає конфігурація водних шляхів, нерівномірність глибин і мінливі навігаційні умови.

Повітряний транспорт. Основні переваги — найвища швидкість, можливість досягнення віддалених районів, висока схоронність вантажів. До недоліків відносять високі вантажні тарифи й залежність від метеоумов, що знижує надійність дотримання графіка доставки.

Трубопровідний транспорт. Забезпечує низьку собівартість при високій пропускній здатності. Ступінь схоронності вантажів на цьому виді транспорту висока. Недоліком трубопровідного транспорту є вузька номенклатура підлягаючому транспортуванню вантажів (рідини, газу, емульсії).

Особлива роль в логістичній системі належить **автомобільному транспорту**, який є найбільш гнучким та мобільним компонентом транспортного комплексу. Без автомобільного транспорту практично неможлива реалізація сучасних логістичних технологій (наприклад, “точно в строк” — ЛТ-сервіс, “від дверей до дверей” — DDT-сервіс) в системах постачання та збуту товарівиробників.

- **Вибір основних і допоміжних логістичних посередників при транспортуванні.**

Основними критеріями попереднього відбору перевізників є витрати на перевезення вантажу, надійність часу доставки, схоронність вантажу під час перевезення. Процедура вибору потім доповнюється системою інших кількісних й якісних показників. У західній практиці вибору перевізників часто використовуються спеціально розроблені рангові системи показників (табл. 1).

Для остаточного вибору застосовуються, як правило, більш складні кількісні методи й моделі, засновані, наприклад, на тео-

Таблиця 1

Ранжирування критеріїв вибору перевізника

Найменування критерію (показника)	Ранг
Надійність часу доставки (транзиту)	1
Тарифи (витрати) транспортування “від дверей до дверей”	2
Загальний час транзиту “від дверей до дверей”	3
Готовність перевізника до переговорів про зміну тарифу	4
Фінансова стабільність перевізника	5
Наявність додаткового устаткування (по вантажопереробці)	6
Частота сервісу	7
Наявність додаткових послуг з комплектації й доставки	8
Втрати й розкрадання вантажу (схоронність вантажу)	9
Експедирування відправлень	10
Кваліфікація персоналу	11
Відстеження відправлень	12
Готовність перевізника до переговорів про зміну сервісу	13
Гнучкість схем маршрутизації перевезень	14
Сервіс на лінії	15
Процедура заявки (замовлення транспортування)	16
Якість організації продажів транспортних послуг	17
Спеціальне устаткування	18

ретичному апараті дослідження операцій, методах функціонально-вартісного аналізу і т. п. До числа допоміжних логістичних партнерів по транспортуванню відносяться страхові, охоронні, інформаційні фірми й компанії, банки й інші фінансові установи, підприємства по вантажопереробці, упакуванню, вантажні термінали, а також спеціалізовані агенти й брокери. Системи критеріїв і показників, а також процедури вибору цих посередників надзвичайно різноманітні. Серед основних критеріїв вибору можна вказати тарифи, надійність, фінансову стабільність, комплексний характер сервісу й т. д.

Логістичні системи функціонують в умовах чітко вираженої невизначеності, турбулентності зовнішнього середовища, для кон'юнктури ринку, для роботи транспорту характерні випадкові процеси. Тому неодмінною умовою якісної системи є здатність до адаптації. Висока надійність та стійкість — фундаментальні принципи її функціонування.

Таким чином, для вирішення логістичних питань, пов'язаних з транспортуванням товарів, необхідно в першу чергу виз-

начити, що ж буде вигідніше для кожного підприємства: все ж таки залучити транспортну компанію-посередника, чи створити свій власний транспортний відділ, який би і відповідав за проблеми транспортування виробленої продукції, а також розглянути кожний з вищенаведених аспектів транспортної логістики, і в залежності від відстані, на яку необхідно перевезти вантаж, його якісних та кількісних характеристик, необхідного часу доставки, необхідної кількості допоміжних партнерів для транспортування, розробити такий план доставки вантажу, який би був максимально вигідний та ефективний для всіх учасників транспортного процесу.

Література

1. Гаджинский А. М. Основы логистики: Уч. пособ. — М: Маркетинг, 2006 — С. 156-158.
2. Геттинг Б. Международная производственная кооперация в промышленности: Роль логистики в усиленной конкурентоспособности хозяйственных структур. — М.: Дело, 2000. — 216 с.
3. Смехов А. А. Основы транспортной логистики. — М.: Транспорт, 2005. — С. 24.
4. Лазарев К. В. Особенности выбора перевозчика в логистической системе // Логистика и управление. — 2004. — № 3. — С. 3-13.
5. Логистика. Транспортная, производственная, информационная. — М.: ЮНИТА 1, 2003. — С. 143.

Резюме

В статье рассмотрена система критериев, исходя из которых можно сделать выбор в пользу использования услуг транспортной компании-посредника, определены преимущества и недостатки привлечения такой компании, проведен анализ основных транспортных аспектов логистики, знание которых является необходимым условием для построения логистической системы, таких как выбор вида транспортировки, вида транспорта, а также проанализирован выбор основных и вспомогательных логистических посредников при транспортировке.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент С. В. Ляликов

ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ В ЕКОНОМІЦІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що сільський зелений туризм в більшості країн світу розглядається як невід’ємна складова програми комплексного соціально-економічного розвитку села. Уряд України також усвідомлює важливість розвитку сільського туризму як одного із напрямів відродження села та способу активізації внутрішнього та іноземного туризму.

Водночас, в економічній літературі активно пропонується думка про доцільність впровадження державних заходів підтримки нетрадиційних видів агрорекреаційного сервісу, що загострює проблему в зв’язку з орієнтацією природокористування сільських господарств на ринковий попит рослинних технічних культур для подальшої переробки на біопаливо.

Важливою частиною загальної проблеми є необхідність розвитку підприємництва в сільських районах економічної депресії, які мають унікальні природно-рекреаційні ресурси екологічного та сільського зеленого туризму. Метою даної статті є визначення ресурсів сільського зеленого туризму, обґрунтування регіональних заходів щодо розвитку підприємництва в аграрному секторі туризму, розробка моделі управління селянським господарством на базі “зеленої садиби” приватного підприємця. Методологічну основу розробки регіональних стратегій розвитку сільського зеленого туризму можуть становити підходи, що базуються на ендогенній теорії розвитку територій та економіки природокористування.

Пріоритетність розвитку сільського зеленого туризму в Україні визначається проектом “Національної програми розвитку агропромислового виробництва і відродження села на період до 2010 року”, “Основними напрямками розвитку туризму в Україні до 2010 року”. Крім того, розвиток сільського зеленого туризму в Україні підтримується спеціальними європейськими програмами ТАСІS, Міжнародного фонду “Відродження”, фонду “Євразія”, Європейської федерації сільського зеленого туризму “Єврожіте” та іншими. Таким чином, широке розповсюдження і розвиток сільського туризму в Україні є доцільним за умов необхідності

вирішення соціально-економічних проблем села. Так, середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарству на 1 січня 2007 р. склала 414,97 грн., що становить 51,5 % відносно середньомісячної заробітної плати по Україні, майже 60 % мешканців сільської місцевості перебувають за межею бідності, тому сільський мешканець буде змушений шукати інші сфери прикладення праці, які забезпечує йому матеріальний добробут [1].

Аналіз карти сільського зеленого туризму в Україні доводить, що туристські зони та маршрути тяжіють до найбільш цінних елементів екологічного каркасу України — чистих річок, лісових масивів, морського узбережжя, озер та водоймищ, а також до архітектурних комплексів малих міст та сіл. На сьогодні основними районами сільського зеленого туризму в Україні є Крим та Карпати. Особливо інтенсивно він розвивається в Карпатському регіоні — Івано-Франківській, Закарпатській і Львівській областях.

Збільшується кількість підприємців — власників “зелених” садиб у Чернівецькій та Волинській областях. Такі садиби з’являються в центральній частині України: Київській, Черкаській та Вінницькій областях. Про перші кроки у цьому напрямку можна говорити у Запорізькій, Кіровоградській, Дніпропетровській, Донецькій, Одеській та інших областях. На сьогодні господарі 600 садиб із 18 областей України запрошують на відпочинок до своїх садиб туристів [2].

Першим та найбільш розвинутим туристичним регіоном з розвитку сільського зеленого туризму є Карпатський регіон. Сільські підприємці в своїх агрооселях приймають відпочиваючих з різних куточків України, Росії, країн Європи, США. В цьому регіоні на сьогодні є декілька діючих проєктів міжнародної технічної допомоги які сприяють розвитку цього напрямку. Крім того, природний ландшафт Карпатського регіону, високий рівень безробіття та обмеженість розвитку інших видів підприємницької діяльності, сприяють розвитку агросадиб.

Триває робота з розвитку такого різновиду підприємницької діяльності, як сільський або зелений туризм в Хмельницькій області (зокрема смт Гриців). Відповідні кластери створені в Шепетівському та Кам’янець-Подільському районах. Тут підприємці впроваджують власні програми, здійснюють різноманітні заходи, а інформацію про них публікують в ЗМІ. Можна сказати, що цей напрямок успішно розвивається і в Черні-

вецькій області, де завдяки розробленим раніше заходам та ґрунтовній підготовці сільські господарі змогли прийняти на відпочинок зарубіжних туристів, тим самим залучивши в економіку регіону додаткову валюту. На території регіону проведена робота щодо розвитку агрорекреаційного і релігійного туризму, який передбачає ряд тематичних маршрутів.

У Волинській області суб'єкти малого бізнесу сільської місцевості залучаються до розвитку рекреаційно-туристського сектору підприємництва та пов'язаної з цим сферою послуг шляхом створення підприємств національної кухні, виробництва та збуту народних художніх промислів, продажу туристичного спорядження; на Донеччині власники 19 зелених садиб пройшли реєстрацію як приватні підприємці та приймають туристів [3].

Набуває розповсюдження цей вид підприємницької діяльності і у центральних регіонах країни, зокрема, на Вінниччині, Київщині, Полтавщині, Черкащині. Так, Білоцерківська спілка малих приватизованих підприємств "Бізнес та освіта" розробили інвестиційний проект щодо організації в місті туристичного маршруту вихідного дня по району та річці Рось. Черкаським обласним центром сприяння розвитку сільського зеленого туризму, створеним за підтримки облдержадміністрації, проводилась інвентаризація фермерських господарств і сільських садиб, бажаних приймати туристів, проаналізовано історико-культурний та економічний потенціал області. Програмою перебування тут туристів передбачено такі види послуг як рибалка, полювання, кінні прогулянки, екскурсійні поїздки.

Розвиток сільського зеленого туризму також тісно пов'язаний із концепцією сталого розвитку, оскільки він орієнтований на збалансоване використання ресурсів та збалансоване природокористування. Дослідження показали, що основні ресурси сільського туризму, які треба задіяти в підприємстві, можна розподілити на три основні групи: 1) природно-географічні, 2) культурно-історичні, 3) місцевого побуту, представлені нами у вигляді (рис. 1).

Дослідження умов розвитку сільського зеленого туризму в туристичних регіонах України виявили деякі тенденції формування місцевої політики щодо правової підтримки підприємців аграрного туризму. Так в Одеському регіоні за ініціативою Центру розвитку та правової підтримки села видаються інформаційні

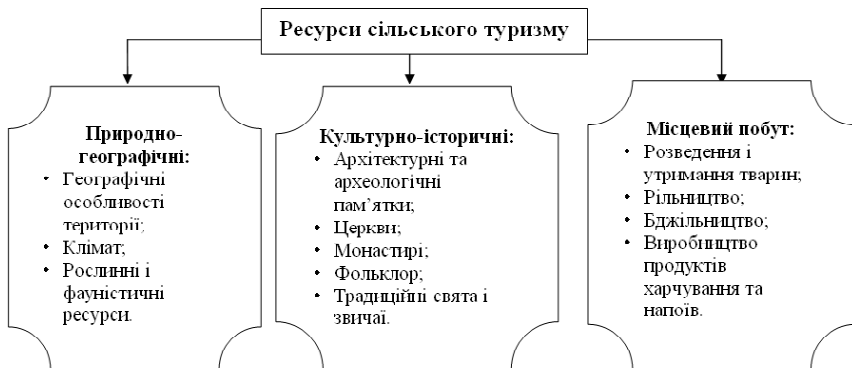

Рис. 1. Ресурси сільського туризму

матеріали з питань організації сільського зеленого туризму, проводяться бізнес-семінари із залученням провідних науковців та фахівців галузі. В 2008 р. у регіоні був започаткований проект Європейського Союзу “Укріплення інтеграції прикордонних регіонів у сфері сільського та інших немасових видів туризму”, як один із дійсних інструментів регіональної політики сталого розвитку.

Реалізація проекту, учасником якого також є автор, дозволить направити зусилля на вирішення таких проблем:

- розвиток сільського зеленого туризму стимулює малий бізнес та підприємництво, яке має важливе значення для відродження традиційного господарського укладу та оздоровлення економіки аграрних районів в регіоні;
- розповсюдження в регіоні практиці агрорекреаційного сервісу та екологічної культури населення;
- розвиток та схоронність етнокультурної самобутності населення південних районів регіону, яка може стати ексклюзивною конкурентною перевагою на міжнародному туристичному ринку та дозволить області увійти до основних регіональних ринків сільського та етнографічного туризму в Європейській Спільноті.

При розробці регіональної стратегії розвитку сільського туризму треба враховувати основні умови сприятливого сервісу, який має трьохрівневий розподіл: 1) у регіоні та в селі; 2) у господарстві; 3) у сільській сім'ї, наведено автором у вигляді рис. 2.

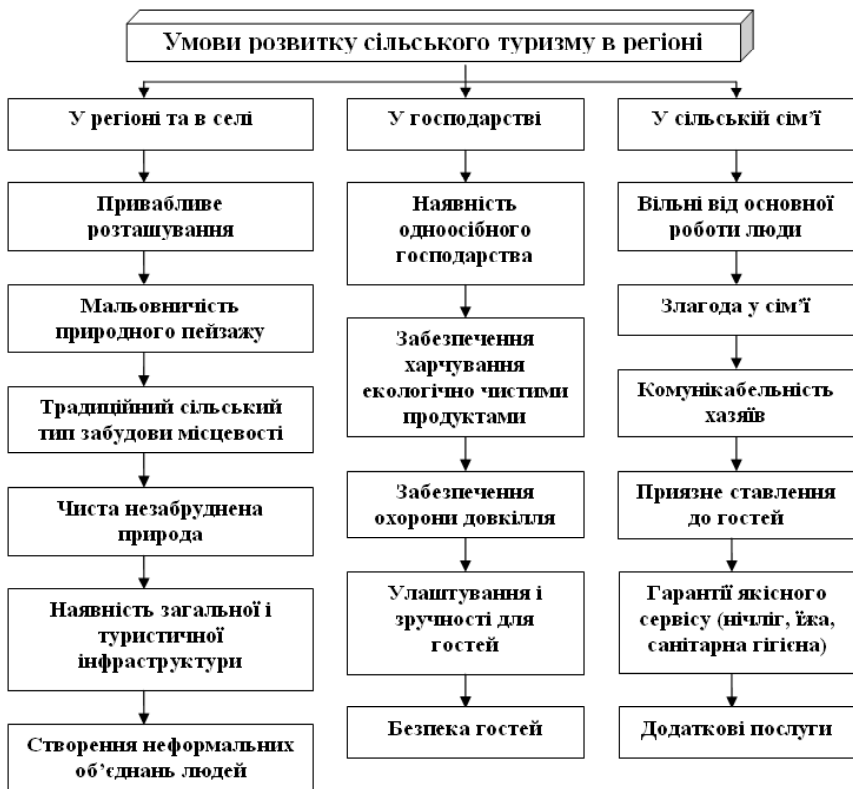

Рис. 2. Умови розвитку сільського туризму в регіоні

В Одеській області зроблені перші кроки з розвитку сільського зеленого туризму у Тарутинському районі (с. Нова Фрумушика, агросадиби з прийому гостей із закордону), Білгород-Дністровському районі (“Острів Робінзона”, “Миколаївка привітає” та ін.); у Біляївському “Ранчо дядюшки Бо” — це відпочинок у стилі кантрі в селі Нерубайське на живописному березі Хаджибеївського лиману, за 4 км від Одеси та 10 км від Чорного моря. Гостям на Ранчо пропонують різноманітний відпочинок: верхові прогулянки, екскурсії до катакомб, страви домашньої кухні та приготовані на відкритому вогнищі, дегустацію у винному погребі, дитяче містечко, є парковка. Асоціація фермерів “Придунав’я” запрошує до унікальних куточків природи Ізмаїльського району

Одеської області, відвідати біосферний заповідник, систему озер, познайомитися з неповторною культурою і звичаями багатьох націй, які тут проживають [4].

Огляд розвитку сільського туризму в Європі показує, що у багатьох сільських регіонах Європи сільське господарство більше не є найважливішою формою використання землі і діяльністю сільської громади. Так, частка громади, що працює у сільсько-господарському секторі, складає від 30 % їхньої загальної кількості в Греції, до 2-7 % — в Нідерландах і Великобританії. Щоб при цьому не обезлюднювались сільські території, органи влади і самоврядування за активної участі сільських громад і громадських організацій, вживають спеціальних заходів до того, щоб якомога більше видів несільськогосподарської діяльності розвивалось саме у сільській місцевості. І навіть до того, щоб виробники сільськогосподарської продукції займались несільськогосподарськими видами діяльності та завдяки цьому отримували вищі доходи. Іншими словами мова йде про диверсифікацію сільської економіки та диверсифікацію зайнятості сільського населення, важливим результатом якої є зростання доходів сімей, а також наповнюваності місцевих бюджетів. А зростання доходів селян і органів місцевого самоврядування — важлива запорука підвищення якості життя на селі, розвитку сільської інфраструктури, формування сприятливого життєвого середовища для розвитку того ж таки сільського господарства.

З метою розвитку різних форм поселення у сільських садибах, підвищення якості комплексного обслуговування туристів, наданих послуг розміщення та організації сільського туризму, в травні 2008 р. правління Співки сприяння розвитку сільського зеленого туризму прийняло програму добровільної категоризації у сфері сільського зеленого туризму “Українська гостинна садиба”, яка придатна для застосування з метою добровільної категоризації індивідуальних та колективних аналогічних засобів розміщення. У той же час виникла необхідність розробки організаційної структури управління “Зеленої садиби” для моделювання процесів та технологій гостинності у приватному підприємстві господаря садиби. Автором пропонується підприємницька модель раціональної організаційної структури управління господарством “Зеленої садиби”. Треба звернути увагу на те, що ліцензування послуг із розміщення та харчування туристів в

“Зеленій садибі” законом не вимагається. В основу розробленої моделі покладений принцип узгодженості інтересів приватного підприємця та інтересів туристів, що дозволить вибрати найбільш ефективне рішення з обслуговування та бізнесу, наведено в рис. 3.

Рис. 3. Підприємницька модель раціональної організаційної структури управління “Зеленої садиби”

Таким чином, в законодавстві України та науковій літературі сільський зелений туризм розглядається як один із різновидів туризму та агорекреаційній діяльності підприємців з надання послуг, що можуть надаватися в рамках господарської діяльності особистих селянських господарств. Тому на думку автора, вирішення комплексу організаційно-правових питань щодо розвитку підприємництва в сільському зеленому туризмі необхідно розглядати через призму правового становищу особистих селянських господарств, правовий режим землі та майна цих госпо-

дарств, основних засад розвитку підприємницької діяльності на територіях, де концентруються “зелені садиби”. Треба поширити дослідження з досвіду туристичних регіонів де уже відпрацьована система взаємодії місцевої влади з агропідприємцями сільсько-го зеленого туризму.

Література

1. www.ukragroportal.com.
2. www.greentour.com.ua.
3. Бродський Д. Можливості підвищення інвестиційної привабливості сільського зеленого туризму в Донецькій області // Проблемы и перспективы развития отечественного внутреннего и въездного туризма: природная и материально-техническая база, экономическая и социальная эффективность: Мат. X Междунар. науч.-практ. конф. студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых (6-7 мая 2008 г.) — Донец. ин-т турист. бизнеса. — Донецк, 2008. — С. 126-127.
4. Інформаційні матеріали з питань розвитку сільського зеленого туризму (поради сільському населенню) / Упорядники: В. Васильєв, М. Осипова. — ООСДС “Центр розвитку та правової підтримки села”, 2008. — 52 с.
5. Рутинський М. Й., Зінько Ю. В. Сільський туризм: Навч. посібн. — К.: Знання, 2006. — 271 с.
6. Костриця М. Н. Сільський туризм: теорія, методологія, практика (етноісторичний туристичний кластер “Древлянська земля”): Моногр. // Заг. ред. Є. І. Ходаківського, Ю. С. Цал-Цалка. — Житомир: ЖДТУ. — 2006. — 196 с.

Резюме

В статье рассмотрены современные проблемы развития сельского зеленого туризма в регионах Украины, определены ресурсы сельского туризма, активизации предпринимательства в регионах экономической депрессии, и направления рационального природопользования, разработана предпринимательская модель управления “зеленой усадьбой”.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Г. Герасименко

**ВПЛИВ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ НА РОЗВИТОК
ВІТЧИЗНЯНОЇ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ**

Економічний розвиток країни в сучасному світі значною мірою залежить від її участі в міжнародних відносинах. Взаємопроникнення окремих національних економік через механізм іноземних інвестицій визначають основні напрямки глобалізації у вигляді переливання фінансового капіталу між національними і регіональними ринками.

Розвиток банківської системи України до фінансової кризи, яка охопила вітчизняну банківську систему сьогодні, супроводжувався суттєвим зростанням частки іноземного капіталу та посиленням позицій іноземних банківських установ на вітчизняному ринку. Активне проникнення іноземного капіталу у вітчизняний банківський сектор принесло в собі як позитивні наслідки в короткостроковому періоді, так і певні ризики, які вже спричинили неконтрольовані наслідки для вітчизняної банківської системи та можуть призвести до зміни структури банківської системи України.

За роки функціонування банківської системи Україна так і не вибрала чіткого напрямку відносно присутності на вітчизняному банківському ринку іноземного капіталу. Однак в умовах глобалізації світової економіки та фінансової кризи, що поступово охоплює економіки всіх країн світу, дослідження питання присутності іноземного банківського капіталу в Україні та його вплив на вітчизняну банківську систему стає найбільш актуальним. Це й обумовлює важливість та актуальність дослідження.

Різноманітним аспектам проблеми проникнення іноземного капіталу у вітчизняну банківську систему присвячено праці провідних вітчизняних економістів: О. Барановського, В. Гейця, О. Другова, В. Міщенко, В. Рисіна, М. Савлука, О. Суганяки, Т. Смовженко, Ю. Уманціва, Н. Шелудько. Так, В. Геець зазначає, що крім низки чинників, що свідчать про корисність розширення допуску іноземного капіталу до вітчизняної банківської системи, серед яких прискорення розвитку фінансових ринків, розширення спектру банківських послуг та поліпшення їх якості, прихід іноземного капіталу спричиняє й серйозні проблеми не

лише для банківської системи, але для вітчизняної економіки. Він відмічає: “... основними мотивами входження іноземних банків на східні та центральноєвропейські ринки є захоплення нових ринків” [1].

Зокрема Ю. Уманців виділяє, що прихід іноземного капіталу з належною репутацією — важливий чинник розвитку банківського сектору держави: він принесе в Україну сучасні технології, нові фінансові продукти, культуру банківського корпоративного управління, сприятиме посиленню рівня конкуренції [2].

Метою даної статті є виявлення впливу іноземного капіталу на розвиток вітчизняної банківської системи.

Активізація процесів глобалізації на світовому фінансовому ринку призвела до збільшення частки іноземного капіталу в банківській системі України. Наслідком впливу глобалізації й міжнародної фінансової інтеграції став прихід іноземних банків на вітчизняні фінансові ринки шляхом купівлі, поглинання та створення нових банків із іноземним капіталом.

Сьогодні існує декілька шляхів входження іноземного капіталу до банківської системи України. Відповідно до Закону України “Про банки та банківську діяльність”, іноземний банк має право на відкриття філії в Україні. [3] Також, відповідно до чинного законодавства, існують ще два шляхи проникнення іноземних банків на вітчизняний банківський ринок: купівля функціонуючого українського банку та заснування власного дочірнього банку.

Необхідно відмітити, що найбільш поширеним та економічно доцільним шляхом проникнення іноземних банків на вітчизняний банківський ринок залишається придбання діючих банків, які мають своїх клієнтів, займають деяку нішу на кредитному та депозитному ринках та мають розвинуту мережу філій за територією України. Вітчизняні дослідники виділяють три моделі продажу вітчизняних банків [4]:

- повна продаж передбачає передання новим власникам контрольного пакету акцій із відповідними повноваженнями щодо управління банківською установою;
- спільний бізнес реалізується вітчизняними банками, коли вони потребують залучення іноземного капіталу для розв’я-

зання проблем внутрішнього характеру, пов'язаних із необхідністю збільшення власної кредитної спроможності;

- портфельний продаж використовується здебільшого дрібними та середніми банками шляхом продажу іноземним інвесторам невеликих пакетів акцій.

Динамічні зміни у структурі капіталу національної банківської системи та кількості банківських установ з іноземним капіталом, свідчать про те, що за три останніх роки помітно активізувалися процеси входження іноземних банків у вітчизняні фінансові ринки. В таблиці 1 наведені дані відносно кількості банків з іноземним капіталом, які діють на території України.

Таблиця 1
Основні показники діяльності банків [5]

Показники	На кінець року								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	01.09 2008
Кількість діючих банків	153	152	157	158	160	165	170	175	197
Кількість банків з іноземним капіталом, з них:	22	21	20	19	19	23	35	47	49
— зі 100 % іноземним капіталом	7	6	7	7	7	9	13	17	18
Частка іноземного капіталу в статутному капіталі банків, %	13,3	12,5	13,7	11,3	9,6	19,5	27,6	35	35,9

З таблиці 1 видно, що протягом 2005-2007 рр. практично в два рази зросла кількість банків з іноземним капіталом — з 23 банківських установ до 47 та зі 100 % іноземним капіталом — з 9 до 17, а частка іноземного капіталу у вітчизняній банківській системі зросла з 19,5 % на кінець 2005 року до 35 % на кінець 2007 року. Таким чином, 2005-2007 рр. характеризувалися масовим приходом іноземних банків на вітчизняний банківський ринок.

Але протягом 2008 року можна спостерігати зменшення активності іноземних інвесторів щодо придбання українських банків: кількість банків з іноземним капіталом збільшилася до 49 банківських установ, в тому числі зі 100 % іноземним капі-

талом — до 18, а частка іноземного капіталу зросла на 0,9 процентні пункти до 35,9 % на 1 вересня 2008 року. Основною причиною зменшення активності іноземних інвесторів є світова фінансова криза. Так, Роберт Келлі попереджає, що “зараз інвестори не бажають брати на себе будь-який ризик, пов’язаний із вкладеннями в країни, що розвиваються”.[6]

Відмітимо, що лише у 2007 році було продано 15 українських банків. В таблиці 2 наведено дані з поглинання українських банків іноземними банками та іноземними фінансовими компаніями за 2007 рік.

Таблиця 2

Поглинання українських банків іноземними банками та іноземними фінансовими компаніями за 2007-2008 рр. [7]

Банк	Покупець	Країна покупця	Дата оголошення	Сумма угоди, млн. дол. США	Доля статутного капіталу, що купувалася, %
АКБ “ТАС-Комерцбанк” та ЗАТ “ТАС-ІНВЕСТБАНК”	Swedbank	Швеція	07.02.2007	685	100
ВАТ “МОРСЬКИЙ ТРАНСПОРТНИЙ БАНК”	Marfin Popular Bank	Кіпр	07.03.2007	137,4	99,2
ВАТ “Електрон Банк”	Volksbanken	Австрія	02.04.2007	75	98
ВАТ “Міжнародний комерційний банк”	Piraeus Bank	Греція	23.05.2007	75	99,6
АБ “Київська Русь”	Sharp Arrow Holdings	Кіпр	05.2007	40	51
АБ “ІКАР-БАНК”	Societe Generale	Франція	06.06.2007	25	100
НРБ-Україна	Сбербанк	Росія	18.06.2007	150	100
АКБ соціального розвитку “Укрсоцбанк”	Unicredit Group	Італія	05.06.2007	22 11	94,2
АКБ “Форум”	Commerzbank	Німеччина	18.09.2007	600	60
ВАТ “УНІВЕРСАЛЬНИЙ БАНК РОЗВИТКУ ТА ПАРТНЕРСТВА”	Банк Грузії	Грузія	10.10.2007	74	88,9
АБ “Факторіал-банк”	SEB	Швеція	15.11.2007	117	97
АБ “АвтоЗАЗбанк”	Bank of Cyprus Group	Кіпр	19.11.2007	76	95
ЗАТ АБ “Радабанк”	КИТ-Финанс	Росія	14.12.2007	12	90
АТ “Український інноваційний банк”	Bank Napoalim	Ізраїль	20.12.2007	136	75,8
АКБ “ПРАВЕКС-БАНК”	Intesa Sanpaolo	Італія	04.02.2008	621	100

З таблиці 2 видно, що найбільшими угодами минулого року були продаж двох банків групи “ТАС” шведському Swedbank за 685 дол. США, банку “Форум” німецькому Commerzbank за 600 млн. дол. США, а також “Укрсоцбанку” італійській групі UniCredit Group за 2 211 млн. дол. США, угода з продажу якого була закрита вже в 2008 році. Необхідно відмітити, що останнім часом інтерес іноземних інвесторів переключився на середні та малі банки. Так, кіпрський Marfin Popular Bank придбав 99,2 % ВАТ “Морського транспортного банку” за 137,4 млн. дол. США, ізраїльській Bank Hapoalim — 75,8 % акцій АТ “Українського інноваційного банку” за 136 млн. дол. США, також на Український ринок вийшов “Банк Грузії”, який за 150 млн. дол. США придбав 94,42 % акцій ВАТ “Універсального банку розвитку та партнерства”. В лютому 2008 року було оголошено, що італійська група “Intesa Sanpaolo” придбає АКБ “Правекс-банк” та у липні цього року ця угода була успішно завершена.

Привабливість вітчизняного ринку банківських послуг пояснювалася інтересом до ненасиченого ринку банківських послуг, а також можливістю отримання іноземними банками більш високої норми прибутку (через високий рівень ризикованості інвестицій), ніж у розвинених країнах.

На нашу думку, серед основних переваг, що мотивували іноземні банки проникати на вітчизняний банківський ринок, можна виділити отримання ринкових переваг за рахунок місткості вітчизняного ринку банківських послуг і перспектив його розширення, низьку конкуренцію, слабкість національних банків та приваблива дохідність банківських операцій.

Для банківської системи України входження іноземних гравців на вітчизняний банківський ринок означало приплив нового капіталу та нових технологій. Можна виділити наступні переваги присутності іноземних банків в Україні до початку світової фінансової кризи: посилення конкуренції на ринку банківських послуг; прискорення впровадження новітніх банківських технологій в банках; зростання обсягів кредитних ресурсів; залучення в економіку закордонних інвестиційних ресурсів.

Збільшення присутності нерезидентів відбувалося одночасно з ростом основних показників діяльності банківської системи України, таких як зареєстрований статутний капітал, власний

капітал, чисті активи, зобов'язання. На рис. 1 наведено основні показники діяльності банківської системи України.

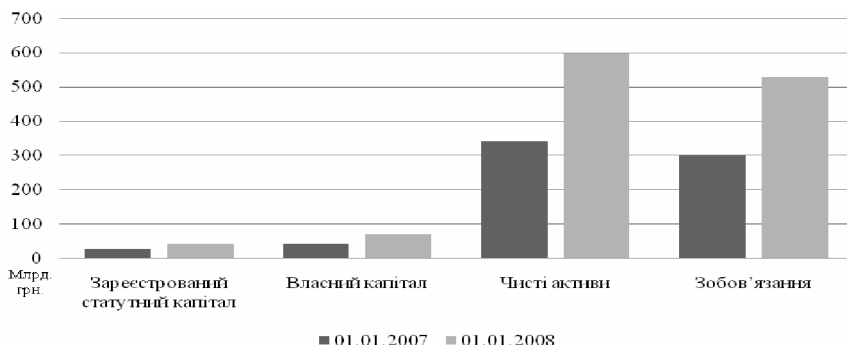

Рис. 1. Основні показники діяльності банківської системи України [8]

З рисунку 1 видно, що за 2007 рік зареєстрований статутний капітал зріс на 63 % — з 26,266 млрд. грн. до 42,873 млрд. грн.; власний капітал збільшився на 64,2 %, або на 27,3 млрд. грн. — до 69,9 млрд. грн. на 01.01.2008 р.; чисті активи збільшилися на 75,9 %, або на 258,1 млрд. грн. — до 598,3 млрд. грн. на 01.01.2008 р. та зобов'язання збільшилися на 77,5 %, або на 230,8 млрд. грн. — до 528,4 млрд. грн. на 01.01.2008 р. Всі ці характеристики свідчать про високі темпи росту вітчизняного банківського бізнесу. За дев'ять місяців 2008 року статутний капітал збільшився на 40,6 %, власний капітал — на 34,4 %, зобов'язання — на 25,2 % та чисті активи — на 26,5 %. Однак, відмітимо, що якщо порівнювати з попереднім роком, то за вісім місяців 2007 року статутний капітал банків збільшився на 40 %, власний капітал — на 38,0 %, зобов'язання — на 51,3 % та чисті активи — на 49,6 %. [9] Таким чином, в 2008 році можна спостерігати сповільнення темпів зростання власного капіталу, зобов'язань та активів вітчизняної банківської системи.

Однак, оцінити роль іноземних банків у сегментах кредитування, депозитів, у загальному обсязі активів, власних коштів та інших аспектах функціонування банківської системи України практично не можливо через відсутність статистичних даних.

Аналіз активів та зобов'язань банківської системи України, показав, що активи та зобов'язання іноземних банків за 2007 рік значно зросли. Аналіз активів та зобов'язань було проведено за банками, частка іноземного капіталу яких становила більше 10 %: за 29 банківськими установами на 01 січня 2007 року та за 47 банками на 01 січня 2008 року. Результати аналізу представлені на рис. 2.

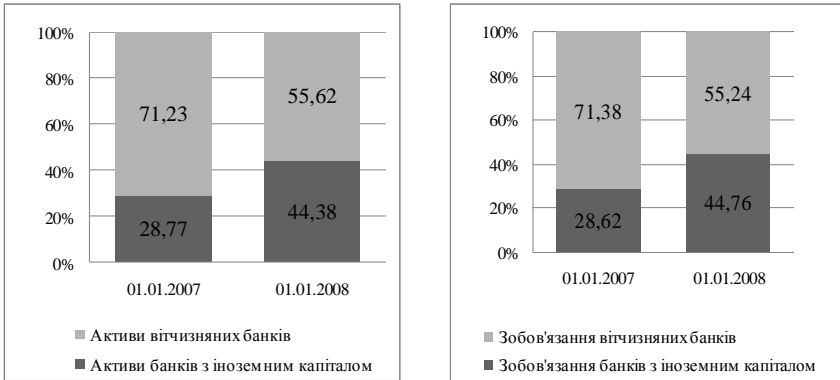

Рис. 2. Структура активів та зобов'язань банківської системи України [5]

З рисунку 2 видно, що за 2007 рік частка активів банків з іноземним капіталом збільшилися 29 % до 44 % — з 97,9 млрд. грн. до 266,0 млрд. грн.. Частка активів вітчизняних банків зменшилася з 71 % на 1 січня 2007 р. до 56 % на 1 січня 2008 р., хоча в абсолютному вираженні розмір активів вітчизняних банків збільшився з 242,3 млрд. грн. до 333,388 млрд. грн.. Подібну ситуацію можна спостерігати із зобов'язаннями банків. За 2007 рік зобов'язання банків з іноземним капіталом збільшилися з 85,2 млрд. грн. до 237,2 млрд. грн., а частка їх зобов'язань збільшилася з 29 % до 45 % — на 16 відсоткових пункти. Зобов'язання вітчизняних банків збільшилися з 212,5 млрд. грн. до 292,7 млрд. грн., але при цьому їх частка зменшилася з 71 % на 1 січня 2007 р. до 55 % на 1 січня 2008 р. Така ситуація свідчить про посилення позиції іноземних банків в банківській системі України, що призвело до

збільшення експансії іноземних банків на вітчизняному ринку банківських послуг.

Таким чином, частка іноземних банків на ринку банківських послуг складає вже практично 50 %. Така ситуація, на фоні світової фінансової кризи, на нашу думку, може привести до виникнення ризику банкрутства материнського банку. Так, якщо материнська компанія зазнає втрат і знаходиться на межі банкрутства, то це обов'язково вплине на фінансове становище дочірнього банку або може привести до його закриття. Цей ризик є неконтрольованим з боку Національного банку та уряду, а тому є найнебезпечнішим для банківської системи України.

Посилення конкуренції на ринку банківських послуг привело до розширення асортименту банківських послуг, підвищення якості обслуговування клієнтів, що як наслідок привело, з одного боку, до поліпшення організаційного та фінансового менеджменту банків та прискорення впровадження новітніх банківських технологій, без яких неможливо зайняти лідируючі позиції в будь-якому сегменті банківського ринку, а з іншого боку, до гонитви банків за отриманням більшого прибутку. В останні роки можна спостерігати зростання обсягів кредитних ресурсів. Про це свідчать дані наведені в таблиці 3.

З таблиці 3 видно, що зростання обсягів кредитування почалося в 2005 році, тобто саме в той час коли розпочався процес приходу іноземних банків в Україну. Так, обсяги споживчого кредитування за період 2005 — вересень 2008 рр. зросли з 33156 млн. грн. до 204702 млн. грн., тобто практично в 6 разів.

Таблиця 3

Показники кредитної діяльності в цілому за банківською системою України [5]

Показники	На кінець року					
	2000	2004	2005	2006	2007	09.2008
Кредити надані:	23637	97197	156385	269688	485507	628077
З них кредити, що надані суб'єктам господарської діяльності	18216	72875	109020	167661	276184	365278
З них кредити, що надані фізичним особам	941	14599	33156	77755	153633	204702
Довгострокові кредити	3309	45531	86227	157224	291963	373672
з них: довгострокові кредити суб'єктам господарської діяльності	2761	34693	58528	90576	156355	193639

За цей же період обсяги довгострокового кредитування зросли з 86227 млн. грн. до 373672 млн. грн., тобто в 4 рази. Таким чином, значного поширення зазнали споживче та іпотечне кредитування, які, з одного боку, є найбільш дохідними на ринку банківських послуг, а, з іншого, найбільш ризикованими. Також, відмітимо, що саме з приходом іноземних банків розпочалися розвиток споживчого та іпотечного видів кредитування, розробка банками різних програм кредитування для населення та посилення конкурентної боротьби за клієнтів.

Однак, відмітимо, що обсяги кредитування банки почали нарощувати без нарощування достатньої депозитної бази, а за рахунок залучення міжбанківських кредитів. Структура зобов'язань банків України наведена на рис. 3.

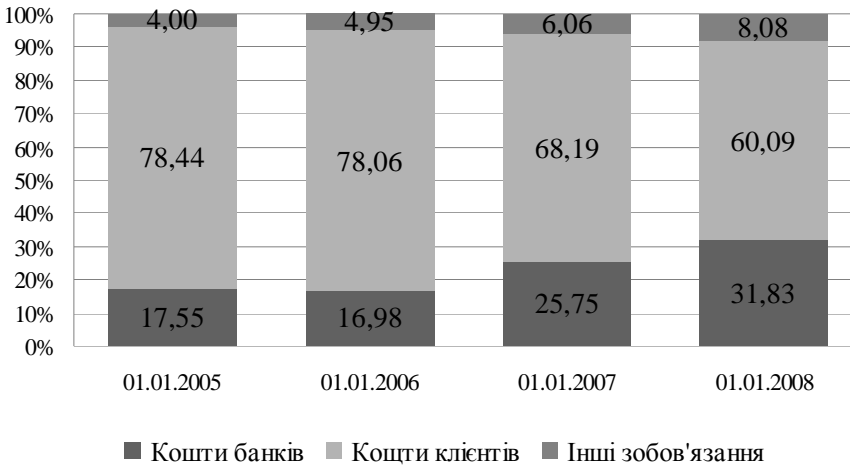

Рис. 3. Структура зобов'язань банків України [5]

З рисунку 3 видно, що за період 2005-2008 рр. частка коштів банків у зобов'язаннях банків зросла практично в два рази: з 16,98 % до 31,83 %. За цей же час частка коштів клієнтів зменшилася практично на 10 процентних пункти: з 78,06 % до 60,09 %. Таким чином, розширення своєї кредитної діяльності банки проводили як за рахунок залучених депозитів, так і за рахунок залучення міжбанківських коштів, до яких відносяться кредити НБУ та закордонні інвестиційні ресурси.

За даними НБУ, на 1 липня зовнішні борги вітчизняних банків становили 38,453 млрд. дол. США. [5] В таблиці 4 наведено заборгованість українських банків перед іноземними інвесторами, погашення якої припадає на осінь 2008 року.

Таблиця 4

Заборгованість українських банків перед іноземними інвесторами за 2008 рік [7]

Банківська установа	Сума кредиту, млн. дол. США	Дата погашення	Провідні організатори
Кредит-Дніпро	14	жовтень 2008	Standard Bank
Форум	90	жовтень 2008	BayernLB, Commerzbank, Fortis Bank
Альфа-Банк України	61	жовтень 2008	HSBC, Bardays Capital, Natixis, BayernLB
УкрСиббанк	55	жовтень 2008	BayernLB, BNP Paribas, HSBC
АБ "Південний"	30	листопад 2008	BayernLB, Standart Bank
Надра Банк	130	листопад 2008	BayernLB, Fortis Bank
ПУМБ	90	листопад 2008	BayernLB, Fortis Bank, Standard Bank
Райффайзен банк Аваль	200	листопад 2008	Bank of Tokio-Mitsubishi UFJ, BayernLB, HSBC, Intesa Sanpaolo
Кредитпромбанк	70	грудень 2008	Fortis Bank, WestLB, Alpha Bank, ВТБ
Родовід банк	7	грудень 2008	Rosemount Capital Management
Укргазбанк	16	грудень 2008	Standard Bank
Укрсоцбанк	250	грудень 2008	BayernLB, Calyon, UniCredit Group
Укрексімбанк	90	грудень 2008	RBC, BayernLB, Bank of Tokio-Mitsubishi UFJ, Commerzbank, Deutsche Bank, HSBC, Landes bank, SMBC, Swedbank

З таблиці 4 видно, що до кінця 2008 року вітчизняні банки мають повернути біля 1,1 млрд. дол. США. Відмітимо, що більша частина цієї заборгованості припадає на українські банки з іноземним капіталом: Форум — 90 млн. дол. США, Альфа-Банк України — 61 млн. дол. США, УкрСиббанк — 55 млн. дол. США, Райффайзен банк Аваль — 200 млн. дол. США та Укрсоцбанк — 250 млн. дол. США. Таким чином, наприкінці 2008 року банкам потрібно буде рефінансувати закордонні кредити, більша половина яких надана банкам з іноземним капіталом.

Таким чином, в умовах світової фінансової кризи, яка торкнулася й банківської системи України, на нашу думку, всі пе-

реваги присутності іноземних банків в Україні переросли в недоліки. Так як посилення конкуренції на ринку банківських послуг, на нашу думку, призвело не стільки до поліпшення організаційного та фінансового менеджменту банків, скільки до гонитви банків за отриманням більшого прибутку та нарощування банками ризикованих кредитних операцій, а зростання обсягів кредитних ресурсів відбувалося не тільки за рахунок збільшення депозитної бази, а ще й за рахунок залучення закордонних інвестиційних ресурсів.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження можна відмітити, що збільшення кількості банків з іноземним капіталом мало багато позитивних наслідків для банківської системи України. Так, протягом останніх років ми могли спостерігати збільшення присутності іноземних інвесторів та посилення їх позицій в банківській системі України, що призвело до збільшення експансії іноземних банків на вітчизняному ринку банківських послуг.

Однак, на нашу думку, всі переваги присутності іноземних банків в Україні переросли в недоліки в умовах світової фінансової кризи, так як посилення конкуренції на ринку банківських послуг, на нашу думку, призвело не стільки до поліпшення організаційного та фінансового менеджменту банків, скільки до гонитви вітчизняними банками за отриманням більшого прибутку; зростання обсягів кредитних ресурсів відбувалося не тільки за рахунок збільшення депозитної бази, а й за рахунок збільшення зовнішнього боргу країни через залучення закордонних інвестиційних ресурсів від іноземних інвесторів. На фоні світової фінансової кризи банківська система України зіткнулася ще з однією загрозою функціонування іноземних банківських груп на вітчизняному ринку — ризик банкрутства материнського банку. Так, якщо материнська компанія зазнає втрат і знаходиться на межі банкрутства, то це обов'язково вплине на фінансове становище дочірнього банку. Цей ризик є неконтрольованим з боку Національного банку та уряду, а тому є найнебезпечнішим для банківської системи України.

Таким чином, проведене дослідження показує, що присутність іноземного капіталу у вітчизняній банківській системі при відсутності чітких регламентованих інструкцій по здійсненню їх діяльності на території України та контролю з боку Національ-

ного банку України, призвела до високих темпів розвитку вітчизняної банківської системи в останні роки та залежності банківської системи України від світової фінансової системи, що й стало однією з причин поширення світової фінансової кризи на банківську систему України.

Література

1. Геєць В. М. Іноземний капітал у банківській системі України // Дзеркало тижня. — 2006. — № 26 (605).
2. Уманців Ю. Розвиток національної банківської системи в умовах глобалізації світової економіки // Вісник НБУ. — 2006. — № 10. — С. 60-65.
3. Закон України “Про банки і банківську діяльність” № 2156-III від 7.12.2000 // Урядовий кур’єр. — 2001, 17 січня. — № 8.
4. Капіталізація економіки України. — К.: Інститут економіки і прогнозування НАН України, 2007. — С. 97-130.
5. Окремі дані про банки України // www.bank.gov.ua/Statist/index.htm.
6. Шкарпова О., Дружерученко К., Руденко В. Світ після кризи // Український діловий тижневик “Контракти”. — 20.10.2008. — № 42. — www.kontrakty.com.ua.
7. Больше не будет. Поступления от продажи украинских банков в 2008 г. уменьшатся на \$1,3 млрд // www.dsnews.ua/finance/art34376.html
8. Основні показники діяльності банків України // http://www.bank.gov.ua/Bank_supervision/Dynamics/2001-last.htm
9. Попередні підсумки діяльності банків України на 01.01.2008 // www.bank.gov.ua

Резюме

В статтю проведено аналіз структури отечественной банковской системы, в которой была рассмотрена роль иностранных банков в отечественной банковской системе. Освящены дискуссионные вопросы относительно присутствия иностранных банков в Украине. Выделены негативные моменты присутствия иностранных банков в отечественной банковской системе.

Рецензент канд. економ. наук, профессор В. Н. Добров

АНАЛІЗ ХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Хімічна промисловість складає основу виробничого потенціалу України. Хімічна галузь України налічує близько 200 підприємств і об'єднань, в яких зайнято понад 350 тис. чоловік і випускає продукцію понад 120 тис. найменувань [4].

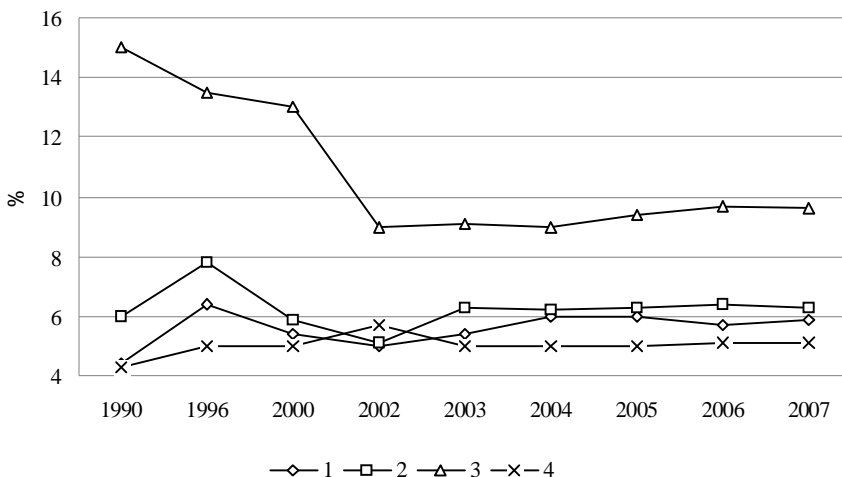

Рис 1. Динаміка основних макроекономічних показників хімічного комплексу України 1990-2007 рр [3, с. 3]:

1 — питома вага продукції хімічного комплексу у ВВП, %; 2 — питома вага продукції хімічного комплексу у загальних обсягах промислового виробництва, %; 3 — частка хімічної та нафтохімічної продукції в експорті України, %; 4 — частка ОВП галузі до загальної кількості зайнятих у промисловості, %

Підприємства хімічної промисловості розміщуються в Прикарпатті, Наддніпрянщині і Донбасі. Виходячи з територіальної структури хімічного комплексу, провідними областями у виробництві хімічної промисловості залишаються: Дніпропетровська, Київська, Луганська, Донецька, Івано-Франківська, Черкаська та м. Київ [1, с. 156]. За даними Мінпромполітики, вони проводять до 20 тис. найменувань продукції на суму 40-45 млрд. грн.

(близько \$8-9 млрд). У 2007 році в структурі промислового виробництва хімічна галузь зайняла 6,4 % (шосте місце), в структурі ВВП — 2,7 %. За даними Держкомстату, у 2007 році частка хімічної продукції в структурі експорту склала 8,2 % [4].

Впродовж останніх 7 років макроекономічні показники хімічної галузі принципово не змінилися, вони достатньо стійкі, що свідчить про стабільність ролі і місця галузі в промисловому розвитку України (рис 1). Слід зазначити, що темп зростання випуску хімічної та нафтохімічної продукції в Україні в 2003-2005 рр. істотно випереджав загальний темп зростання товарного виробництва в промисловості (у 2003 р. — відповідно 116,8 і 115,8 %, у 2004 р. — 114,4 і 113,5 %, у 2005р. — 109,8 і 103,1 %). У 2006-2007 рр. цей показник був нижчим, ніж динаміка приросту випуску продукції промисловості в цілому (в 2006 р. — на 3 %. в 2007 р. — на 7 %).

Така тенденція свідчить про внутрішні, достатньо суперечливі процеси, які спостерігаються в базовій хімічній промисловості (сьогодні частка базової хімічної продукції перевищує 55 % у структурі галузевого товарного виробництва) і які викликані, в першу чергу, подорожчанням сировини та енергоресурсів. Основна сфера переробки хімічної сировини (випуск виробів з пластмас і гуми) за динамікою зростання випуску і продажу продукції впродовж 2002-2007 рр. значно випереджала загальну динаміку зростання аналогічних показників по промисловості України в цілому.

Таблиця 1

Об'єми реалізованої продукції хімічної промисловості
у 2001-2007 рр. [6]

	2001		2002		2003		2004		2005		2006		2007	
	Об'єм, млрд. грн	Частка, %	Об'єм, млрд. грн	Частка, %	Об'єм, млрд. грн	Частка, %	Об'єм, млрд. грн	Частка, %	Об'єм, млрд. грн	Частка, %	Об'єм, млрд. грн	Частка, %	Об'єм, млрд. грн	Частка, %
Промисловість, в цілому	211	100	230	100	289	100	401	100	469	100	552	100	717	100
Хімічне виробництво	10	4,7	10	4,4	14	5	19	4,7	22	4,7	25	4,5	31	4,3

Підприємства хімічного комплексу України забезпечують не менше 4,5-5 % сальдованого прибутку промисловості України. На підприємствах галузі працює 5,4 % промислово-виробничого персоналу, зайнятого в промисловості. Частка основних виробничих фондів хімічного комплексу складає понад 35 млрд. грн., а це — близько 8 % виробничого потенціалу промисловості [3, с. 3-4].

В цілому в останні вісім років приріст виробництва і експорту хімічної продукції свідчить про позитивну динаміку розвитку хімічної промисловості України і принаймні в найближчі декілька років хімічна галузь матиме ключову роль в українській економіці.

Хімічна промисловість активно розвивається і трансформується, в першу чергу, у сфері переробки хімічної сировини. На початок 2008 року в хімічній промисловості офіційно функціонувало майже 4 тис. підприємств різних форм власності і правового статусу, з них близько 2,2 тис. підприємств — у виробництві гумових та пластмасових виробів.

Таблиця 2

Динаміка експорту продукції хімічної промисловості України в 2004-2008 гг. [6]

Період	Експорт, \$ млн	Ріст експорту, %	Частка в загальній структурі експорту, %
2004 год	2782	43,16	8,51
2005 год	2990	7,49	8,72
2006 год	3387	13,4	8,8
2007 год	4047	19,5	8,2
I півріччя 2008 года	2576	29,4	7,9

За останні сім років кількість підприємств, які виробляють гумові та пластмасові вироби, виросла більше, ніж в 1,5 рази. За кількістю господарюючих суб'єктів хімічний комплекс займає в структурі промисловості України стабільний сегмент, який складає 7-8 %. Динаміка росту кількості підприємств у виробництві гумових та пластмасових виробів в останні роки була досить високою. Якщо взяти сферу перероблення в цілому (виробництво гумових та пластмасових виробів, лакофарбових матеріалів, мийних засобів та засобів для чищення, інших товарів побутової хімії, штучних та синтетичних волокон), то саме ця сфера забезпечила близько 75-80 % приросту кількості підприємств, які функціонують у хімічній та нафтохімічній промисловості.

Через міжгалузеве споживання і подальшу промислову переробку галузева продукція бере безпосередню участь у формуванні кінцевої товарної продукції різних галузей промисловості, сільського господарства, будівництва. Частка хімічної та нафтохімічної продукції в міжгалузовому промисловому споживанні складає сьогодні близько 25 %, цей показник виріс впродовж останніх років на 3-4 %. Хімічна продукція використовується практично кожною із 33 галузей, які формують міжгалузевий баланс. Особливо активно росте міжгалузеве споживання хімічної продукції в будівництві, деревообробній та меблевій промисловості, машинобудуванні.

Внутрішній ринок хімічної та нафтохімічної продукції є важливим сегментом розвитку внутрішньої торгівлі, яка активно розвивається та трансформується. Внутрішня ємність ринку в хімічному сегменті склала в 2007 році 9,6 млрд. дол. США (у гривневому еквіваленті — близько 48 млрд. грн.).

За останні п'ять років внутрішнє споживання хімічної та нафтохімічної продукції в Україні за показниками динаміки зростання (від 28 до 38 %) і обсягами товарного обороту значно випереджало інші галузі і сегменти, що свідчить про значний потенціал та сприятливі перспективи розширення внутрішнього попиту на хімічну і нафтохімічну продукцію, особливо, кінцевого споживання [3, с. 4].

Але, не зважаючи на це, в хімічному комплексі України існують проблеми, які гальмують розвиток хімічної промисловості. Ці проблеми потребують вирішення в короткостроковий період. Серед них залишаються: імпортозалежність в сировині та напівпродуктів; технічне переозброєння більшості виробництв; зниження собівартості; підвищення якості та конкурентоспроможності продукції; активне виведення з експлуатації надлишкових потужностей найбільш енергомістких виробництв; виведення продукції, яка не має попиту; виведення з експлуатації застарілих і техногенно небезпечних виробництв; максимальне завантаження діючих виробничих потужностей [2, с. 428].

Протягом багатьох років хімічний комплекс України був зорієнтований на потреби народногосподарського комплексу СРСР. Їм відповідала і структура галузевого виробництва, що склалася. Минулі роки незалежності виявилися недостатніми для глибоких структурних перетворень в галузовому виробництві, його

адаптації до внутрішнього товарного ринку, що прискорено розвивався і змінився.

Все це зумовило структурні перекоси, які присутні сьогодні в багатьох сегментах і секторах хімічного комплексу України. Протягом останніх двох років певні структурні зрушення в галузевому товарному виробництві все ж таки намітилися. Вони відстежуються, зокрема, в переробці пластмас, виробництві лакофарбних матеріалів, товарів побутової хімії, гумових виробів і ін. У названих сегментах випереджаюче росте випуск продукції і в основному вона зорієнтована на внутрішній товарний ринок. Такі структурні зміни поки достатньо поступальні і підтримуються у визначальному ступені внутрішньою активністю попиту. Проте в хімічному комплексі України є значна частина виробництв, де внутрішній ринок продовжує грати другорядну роль, основним регулятором виступає тут зовнішній ринок [5].

Самим головним фактором з вище вказаних проблем є імпортозалежність. Ця галузь в Україні не має сировинної бази, крім калійних і магнієвих солей, кухонної солі, природної сірки. Залежність від імпорту значної частини секторів хімічного комплексу України по широкому спектру мінеральної сировини і хімічних напівпродуктів, відсутність реальних змін в освоєнні вітчизняної сировинної бази через нестачу коштів, низькі темпи диверсифікації джерел імпорту сировини. В більшості виробництв залежність від імпорту перевищує 50 % (за часткою в матеріальних затратах): азотних добрив — 95 %, фосфорних добрив — 80 %, шинної продукції — 65 %, гумотехнічних виробів — 56 % тощо. У багатьох товарних групах існують нераціональні зустрічні потоки імпорту і експорту, що особливо стосується нафтохімічних вуглеводнів, виробництво яких здійснюється по давальницьким схемам.

Зміни у внутрішній ціновій політиці (зокрема, в сфері державного регулювання) на енергоресурси (природний газ і електроенергію), результатом яких стало наближення їх цінового рівня до світового, а по деяким позиціям і перевищення його. Хімічна промисловість споживає понад 8 % сукупних паливно-енергетичних ресурсів країни, які йдуть на виробничо-експлуатаційні потреби, а енергетична складова собівартості багатьох видів хімічної продукції — від 40 до 85 %. Це призвело до збільшення структурної і вартісної долі енерго- і матеріалосировинної складової

в собівартості продукції, яка виростає. Це зумовило зростання цінової неконкурентоспроможності вітчизняної хімічної продукції і, відповідно, зростання частки імпорту на внутрішньому промисловому і споживчому ринку продукції.

Збільшення фінансового тиску на собівартість продукції таких складових як затрати на утримання законсервованих або виведених з експлуатації виробництв, соціальної інфраструктури, неповна завантаженість виробничих потужностей, високі податки на виробничу діяльність, високі ставки банківських кредитів, що в сукупності призвело до збільшення постійних витрат і цін на продукцію [7]

Характерними особливостями хімічного комплексу України є: високий рівень експорتابельності, домінування сегментів з виробництва хімічної сировини та напівпродуктів, а також мінеральних (переважно азотних та комплексних) добрив, високий рівень концентрації виробництва і незавершений інституційний устрій галузі [3, с. 4].

Експорتابельність галузевого виробництва протягом багатьох років не опускалася нижче 70 %, щорічні вартісні об'єми експортних поставок українській хімічній і нафтохімічній продукції залежно від цінової кон'юнктури зовнішніх ринків складають від 1,2 до 2 млрд. дол. США, в українському експорті домінує продукція основної хімії (близько 75 %). Звідси — надмірна залежність галузевого виробництва від цінових і товарних коливань на сировинних експортних ринках, що в умовах несприятливої кон'юнктури обумовлює циклічні спади в товарному виробництві і відповідно фінансово-економічному стані, як галузі в цілому, так і основних її господарюючих суб'єктів.

Таким чином, товарне виробництво в хімічному комплексі України розвивається сьогодні в умовах сировинної монокультури експорту і високої імпоротної насиченості внутрішнього ринку, що активно розвивається, що зберігається.

Ситуація, що склалася, вимагає радикальних змін, основне завдання яких — забезпечити випереджаючий розвиток галузевого виробництва під потреби внутрішнього товарного ринку і поступове подолання сировинної спрямованості експорту, збільшення частки продукції з глибшою переробкою в тих секторах, де для цього є передумови. Саме ці конкретні завдання структурної трансформації покладені в основу Програми розвитку

хімічної і нафтохімічної промисловості України, що розробляється, на 2004-2010 рр. Базою для намічених перетворень повинна стати інноваційно-інвестиційна модель розвитку галузі, основною метою — підвищення конкурентоспроможності галузі і її продукції у всіх зрізах — за якістю, асортименту, собівартості. Для цього в програмі після глибокого вивчення стану галузі і ринку, аналізу чинника, всесторонніх прогностичних оцінок визначені загальногалузеві і секторальні пріоритети розвитку хімічної і нафтохімічної промисловості України на період до 2010 р.

При їх розробці були враховані особливості галузевої сировинної бази, домінування в її структурі імпоротної складової, реальні можливості і умови для розширення ефективного використання національних сировинних ресурсів, зокрема, наявної полімінеральної сировини. У програмі передбачено досягнення конкретних цільових орієнтирів розвитку галузі в період до 2010 р., для цього передбачається задіяти існуючий інструментарій регулятивної, інноваційно-інвестиційної, тарифної для митниці і інституційної політики, що ініціюється в рамках програми.

В цілому програма розвитку хімічної і нафтохімічної промисловості України на 2004-2010 рр. не направлена на безпосереднє регулювання структурних перетворень в галузі. Її мета — мотивація і стимулювання таких перетворень за допомогою інструментів галузевої політики [5]. “Стратегія розвитку хімічного комплексу України в 2007-2015 роках” вказує, що щорічний об’єм засобів, необхідних для оновлення виробничих фондів, повинен бути збільшений з 2,4 млрд. грн. до 3,3-4,5 млрд. грн. Всього в найближчі сім-вісім років українські хімічні підприємства планують інвестувати у виробництво не менше ніж 13 млрд. грн. Необхідність таких значних вкладень викликана зношеністю виробничих потужностей галузі (55-60 %), а також різким подорожчанням природного газу. З 2004 року ціна на газ для промисловості з урахуванням транспортних витрат і ПДВ виросла більш ніж в три рази — з \$65-75 до \$290-310 за тисячу кубометрів.

Одним з пріоритетних напрямів розвитку галузі є перехід на енергозберігаючі технології. Так, Північнодонецьке об’єднання “Азот” до 2012 року планує інвестувати в розвиток виробництва \$300 млн. Велика частина цієї суми піде на впровадження цих технологій. Схожа програма існує і на черкаському “Азоті”. Заявлені інвестиції в модернізацію виробництва в період з 2005 по

2010 роки повинні перевищити \$350 млн., що дозволить в середньому на 10 % понизити витрати на виробництво продукції.

Щорічно українська хімічна промисловість споживає понад 8,3 млрд. кубометрів природного газу, або 11 % всього об'єму, використовуваного Україною. Нагадаємо, що в структурі собівартості виробництва азотних добрив (аміаку, карбаміду, аміачної селітри) частка природного газу складає 50-80 %. В той же час українські хіміки мають вельми серйозний запас "прихованої рентабельності". Крім того, зростання цін на газ компенсується високими цінами на азотні добрива на світовому ринку. У 2007 році середня ціна на аміак підвищилася на 10 %, на карбамід — на 38 %. А в січні-вересні аміак і карбамід подорожчали удвічі, аміачна селітра — в 1,6 разу. Це пов'язано із зростанням цін на продукти харчування по всьому світу і активнішим використанням сільськогосподарських культур у виробництві біопалива. Сільгоспвиробники, які прагнуть збільшити ефективність наявних орних земель, стимулюють попит на добрива. Тому експерти вважають, що ціни навряд чи впадуть до 2010 року. А значить, в найближчі декілька років хімічна галузь буде на підйомі [4]

В хімічному комплексі України передбачаються значні інституційні зміни, які обумовлені процесом приватизації значної частини хімічних підприємств. Це дозволить залучити значні фінансові ресурси потенційних інвесторів для відновлення виробництва окремих видів хімічної продукції, зменшення кількості збиткових підприємств галузі та забезпечення екологічної рівноваги в зоні їхньої діяльності. Все це дозволить підвищити конкурентоспроможність хімічної продукції вітчизняного виробника як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках і надасть змогу створити економічне та фінансове підґрунтя на довгострокову перспективу розвитку хімічної галузі України.

Кажучи про хімічну промисловість під час світової кризи, можна сказати, що простежуються зменшення обсягів випуску продукції хімічних заводів країни. У хімічному виробництві спад почався із серпня і за жовтень становив уже 21 %, а за січень-жовтень — 2,7 %. Тому хіміки забили тривогу про необхідність реальної підтримки галузі з боку держави. Кабінетом Міністрів України та підприємствами хімічного комплексу був підписаний Меморандум порозуміння, в якому зафіксовані наступні положення:

- розширення фінансової підтримки галузі, зокрема шляхом підтримки кредитних проектів, прискорення відшкодування ПДВ, підвищення норми амортизації та зниження до 20 % ставки податку на прибуток у разі реінвестування прибутку на придбання основних фондів групи III;
- підтримка зниження собівартості продукції шляхом встановлення пільгових цін на газ, недопущення підвищення тарифів на транспортні перевезення та електроенергію, розширення переліку енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування, комплектуючих, які звільнюються від ввізного мита;
- збереження обсягів виробництва продукції, особливо з високою доданою вартістю робочих місць, інвестиційних та інноваційних проектів, зниження собівартості та розширення збуту продукції на внутрішньому ринку за цінами не вище світових.

Більшість заходів спрямовані на запобігання дестабілізації в галузі. Однак окремі з них мають свої недоліки, на що звертають увагу експерти. Перше — тотальне застосування пільг для виробників послаблює ринкові механізми. Друге — зниження собівартості продукції хімічної галузі досягається за рахунок погіршення умов господарювання в інших галузях (транспорт, електроенергетика, газопостачання), що робить останні вразливими для кризи [8].

Світова фінансова криза дуже сильно похитнула розвиток хімічного комплексу країни. Цілком можна передбачати, що динаміка виробництва хімічної промисловості України у 2008 році буде значно нижчою, ніж у 2007, так як обсяги виробництва були скорочені.

Враховуючи все вищезазначене, можна стверджувати, що негативні чинники та ризики продовжують впливати на базові сектори галузевого виробництва з малим ступенем переробки. Саме ці галузі потребують певної державної підтримки з метою мінімізації негативних наслідків підвищення цін на природний газ шляхом стимулювання здійснення заходів щодо модернізації основних засобів виробництва та впровадження сучасних енергозберігаючих технологій за рахунок надання податкових і митних пільг.

Література

1. Сазонець І. Л., Джинджоян В. В., Чубар О. О. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібн. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 320 с.

2. Дорогунцов С. І., Заяць Т. А., Пітюренко Ю. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підр. / За заг. ред. д-ра. екон. наук, проф. чл. нар. НАН України С. І. Дорогунцова. — К.: КНЕУ, 2005. — 988 с.
3. Хімічна промисловість України. — 2008. — № 4.
4. Офіційний сайт спілки фондового ринку // www.investory.com.ua.
5. Офіційний сайт Московського міжнародного хімічного саміту // www.chemsummit.ru.
6. Офіційний сайт державного комітету статистики // www.ukrstat.gov.ua.
7. Проблеми хімії. — 2001. — № 1-6.
8. Офіційний сайт благодійної організації президентського фонду Леоніда Кучми “Україна” // www.kuchma.org.ua.

Резюме

В статье рассмотрены особенности рынка химической промышленности Украины. Осуществлен анализ динамики развития химической отрасли. Рассмотрены проблемы, с которыми сталкивается химическая промышленность Украины на этапе своего активного развития и факторы, которые влияют на развитие промышленности. Необходимость решение этих проблем в краткосрочный период. Также определены перспективы развития отрасли на будущее.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. В. Ковалевский

УДК 334.735:339.137.2

В. О. Боїн

УПРАВЛІННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИМ МЕХАНІЗМОМ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

Для сучасних українських підприємств однією з основних проблем успішного функціонування є формування організаційно-економічного механізму управління розвитком конкурентоспроможності їх діяльності. Особливо гостро зазначена проблема постає перед підприємствами роздрібною торгівлі системи споживчої кооперації України. Незважаючи на те, що в даний час спо-

живча кооперація перейшла від стратегії виживання і стабілізації до стратегії збалансованого розвитку, торгівля, яка є основним елементом її багатогалузевого господарства і суттєво впливає на виконання системою соціальної місії, як і раніше характеризується низьким рівнем конкурентоспроможності. У зв'язку з цим виникає необхідність науково обґрунтованого підходу до вдосконалення організаційно-економічного механізму управління розвитком конкурентоспроможності підприємств роздрібною торгівлі системи споживчої кооперації з урахуванням їх внутрішніх особливостей і динамічності зовнішнього середовища.

Наукових праць, присвячених питанням конкурентної боротьби, конкурентних переваг, конкурентоспроможності й управління нею, опубліковано досить багато як вітчизняними, так і закордонними науковцями (Г. Азоев, І. Ансофф, І. Герчикова, О. Горбашко, А. Градов, Ю. Іванов, Ф. Котлер, І. Лошенко, В. Павлова, М. Портер, А. Томпсон, Ч. Стрікленд, А. Юданов та інші). Проте необхідно врахувати особливості діяльності підприємств роздрібною торгівлі споживчої кооперації України в розробці програми вдосконалення їх конкурентоспроможності. Теоретичні та прикладні основи особливостей функціонування організацій і підприємств системи споживчої кооперації, її становлення та ролі заклали дослідники: І. Абдукарімов, М. Аліман, В. Апопій, С. Бабенко, В. Гончаренко, І. Маркіна та інші.

Однак питання підвищення ефективності функціонування підприємств роздрібною торгівлі споживчої кооперації шляхом удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку конкурентоспроможності їх діяльності залишаються дискусійними.

Метою статті є викладення авторського бачення щодо управління організаційно-економічним механізмом розвитку конкурентоспроможності торговельних підприємств системи споживчої кооперації України.

Для досягнення високих економічних результатів сучасним торговельним підприємствам необхідно постійно адаптуватися до мінливих умов ринку, перевершуючи діяльність конкурентів за якістю, швидкістю та гнучкістю задоволення споживчих потреб. Реалізація вищезазначеного є ускладненою без управління механізмом розвитку конкурентоспроможності підприємств. Для більш повного розкриття сутності питання, вважаємо за доцільне розглянути елементи стратегічної карти управління організа-

ційно-економічним механізмом розвитку конкурентоспроможності торговельних підприємств споживчої кооперації (рис. 1).

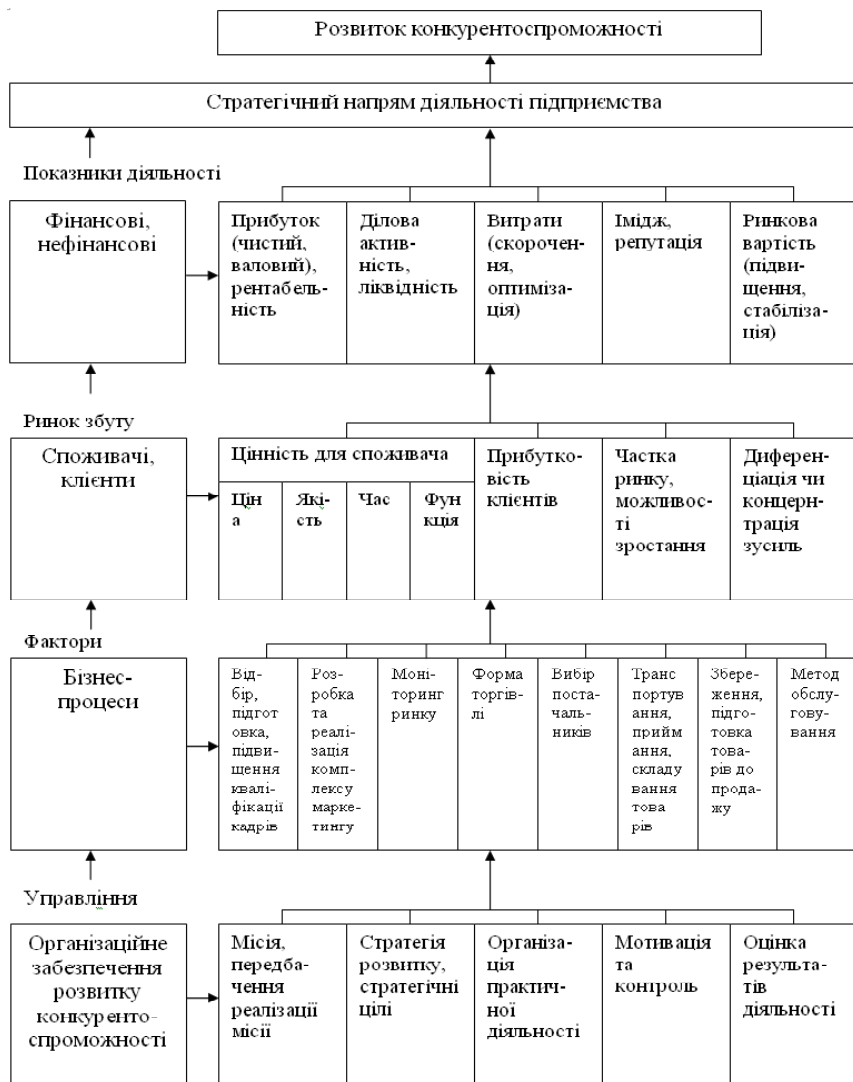

Рис. 1. Стратегічна карта управління організаційно-економічним механізмом розвитку конкурентоспроможності торговельних підприємств споживчої кооперації

1-й елемент “Управління”. Під стратегічним управлінням діяльністю торговельних підприємств системи споживчої кооперації ми розуміємо комплекс заходів по прогнозуванню та реалізації організаційних рішень, що сприяють розвитку їх конкурентоспроможності в рамках забезпечення соціальної місії споживчої кооперації.

Стратегічне управління, як процес, у класичному розумінні виглядає наступним чином: визначення місії організації; стратегічний аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища організації; прогнозування параметрів розвитку; розробка цілей; формування та вибір стратегії; реалізація стратегій; контроль, корегування та регулювання. В сучасних умовах досягти бажаних високих результатів неможливо без використання скоординованої моделі управління основними показниками організаційного забезпечення функціонування підприємств, а саме: планування, організації, мотивації, оцінки та контролю, що і складатиме організаційне забезпечення розвитку конкурентоспроможності. Концептуальна модель організаційного забезпечення конкурентоспроможності торговельних підприємств споживчої кооперації наведена на рис. 2. Ключові блоки моделі складаються з наступних:

I. Місія підкреслює основний зміст діяльності будь-якої організації, надає їй відмінних рис, напрямків функціонування та шляхів розвитку, що становить концептуальний базис конкурентоспроможності. При розробці місії обирають один з таких варіантів:

- місія-призначення — вузьке, але конкретне розуміння та зазначення виду діяльності, характеру продукції / послуг чи кола споживачів; причини виникнення та існування підприємства;
- місія-орієнтація — широке, розгорнуте представлення системи цінностей, яких дотримується керівництво і персонал підприємства для встановлення та підтримки відносин зі споживачами і партнерами;
- місія-політика — концентрація основних цілей щодо розвитку підприємства у найближчій перспективі, бачення майбутнього стану підприємства;
- місія-опис продуктів — будується як на підставі товарного, так і ринкового визначення діяльності підприємства.

Місія торговельних підприємств у всьому світі полягає у максимальному задоволенні потреб населення в товарах/послу-

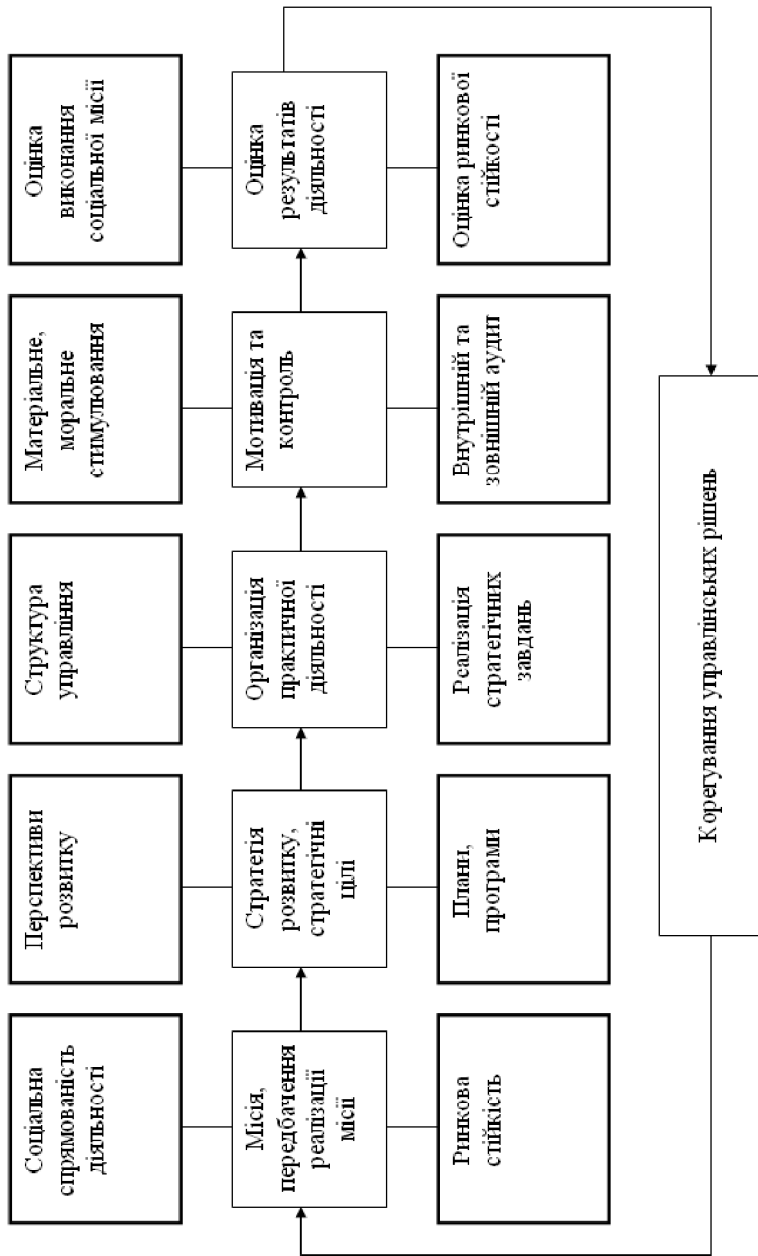

Рис. 2. Концептуальна модель організаційного забезпечення розвитку конкурентоспроможності торговельних підприємств споживчої кооперації

гах та досягненні високої рентабельності господарської діяльності. Всі підприємства споживчої кооперації, як суб'єкти ринкової економіки, є некомерційними організаціями з соціально-орієнтованою місією. Тому місія торговельних підприємств системи споживчої кооперації включає такі аспекти: максимізація ступеню задоволення потреб пайовиків та споживачів через закупівлю та реалізацію якісних товарів, надання додаткових послуг, підвищення рівня обслуговування, тобто, виконання соціальної місії; досягнення ринкової стійкості підприємства за рахунок підвищення ефективності економічних показників.

В свою чергу, бачення реалізації місії — це практичне зазначення бажаного стану підприємства у майбутньому. Воно виявляється у прояві таких аспектів: стати найбільш авторитетним підприємством галузі; забезпечити найбільш достатній асортимент товарів, що реалізуються; розширити перелік альтернативних методів обслуговування споживачів; створити власну високоефективну дистриб'юторську мережу тощо.

II. Стратегія розвитку, стратегічні цілі. Ефективна формальна стратегія розвитку торговельного підприємства повинна містити наступні складові: 1) основні цілі (завдання) діяльності; 2) найбільш суттєві елементи стратегічної політики, що направляють чи стримують діяльність підприємства; 3) послідовність основних дій (програм), спрямованих на досягнення поставлених цілей. Стратегічні цілі — це конкретно зазначені та зафіксовані у вигляді певних параметрів і показників види діяльності: дослідження ринку, планування асортименту, закупівля товарів, формування господарських зв'язків, створення оптимальних каналів розподілу тощо.

III. Організація практичної діяльності — це сукупність різноманітних форм і методів керівництва функціонуванням торговельного підприємства на підставі розмежування повноважень та відповідальності виконавців з метою реалізації існуючої місії, поставлених стратегічних цілей та посилення конкурентоспроможності. Процес втілення у життя намічених стратегічних цілей починається з обґрунтування та побудови конкурентоздатної організаційної структури управління з високим ступенем адаптації до ринкових змін за рахунок своєчасної координації зусиль та перерозподілу повноважень.

IV. Мотивація та контроль. Мотивація — це діяльність щодо активізації трудових ресурсів підприємства з метою підвищення ефективності виконання покладених на них обов'язків. Контроль — це процес співставлення кількісних та якісних оцінок фактичних результатів із запланованими величинами.

V. Оцінка результатів практичної діяльності. Основою цього організаційного блоку є комплексна робота по моніторингу функціонування всіх попередніх блоків. Комплексний моніторинг передбачає системну оцінку кожної стадії існування підприємства, рентабельності рішень торговельної діяльності за окремими функціями, своєчасності корегування управлінських рішень, з урахуванням розвитку конкурентоспроможності.

2-й елемент “Фактори”. Раціональне управління організаційним забезпеченням розвитку конкурентоспроможності сприяє визначенню ключових факторів ефективного ведення господарської діяльності. Залежно від того, з яких позицій проводиться аналіз значення та впливу факторів конкурентоспроможності, він може сильно варіюватися. Основною метою визначення факторів конкурентоспроможності та розміщення відповідних ресурсів має бути отримання стійкої конкурентної переваги на ринку.

Конкурентоспроможність ринкових суб'єктів забезпечується за рахунок інституційних (економічна політика уряду, державне регулювання, стан конкуренції в галузі) та ринкових факторів. У свою чергу, ринкові поділяють на зовнішні (економічний стан, науково-технічний розвиток, політичний стан, демографічний стан, рівень інформаційних технологій, культурні традиції) та внутрішні фактори [4, с. 82]. Вплинути на інституційні та зовнішні ринкові фактори підприємство неспроможне, проте, внутрішні ринкові фактори функціонування підприємства є цілком керованими та підконтрольними.

У літературі відсутня єдина думка щодо сутності та змісту внутрішніх ринкових факторів діяльності підприємства. Одні автори для аналізу обирають лише фінансовий стан підприємства, наявність передових технологій, здатність до маневрування товарами й цінами, наявність збутової мережі і досвідчених кадрів зі збуту, можливості кредитування [3, с. 170]. Інші автори виокремлюють виробничі фактори, збутові фактори, сервісні фактори [2, с. 16-19]. Треті наполягають на віднесенні до внутрішніх факторів забезпечення конкурентоспроможності рівень інформа-

тизації, а також рівень фінансового, кадрового, маркетингового та інвестиційного менеджменту [1, с. 152-153].

Аналіз торговельної діяльності споживчої кооперації через призму бізнес-процесів дозволяє оцінити та виявити фактори підвищення конкурентоспроможності, збалансувати інтереси окремих структурних підрозділів та відповідальних осіб.

Таким чином, до основних внутрішніх факторів розвитку конкурентоспроможності ми відносимо наступні бізнес-процеси: відбір, підготовка та підвищення кваліфікації кадрів; розробка та реалізація комплексу маркетингу; моніторинг ринку; форма торгівлі; вибір постачальників; транспортування, приймання та складування товарів; організація, збереження, підготовка товарів до продажу; метод обслуговування.

3-й елемент “Ринок збуту” відображає конкурентну пропозицію торговельного підприємства. Більшість підприємств потребує оцінки ступеню задоволення своїх клієнтів, споживачів. Це досягається за рахунок таких критеріїв, як якість та швидкість обслуговування, своєчасне надходження товарів, прийнятний рівень цін, функціональна важливість продукції, що реалізується тощо. Значення цих критеріїв для підприємства залежить від виду, спеціалізації ринку, а також від особливостей поведінки споживачів. Крім того, для торговельного підприємства необхідним є опрацювання критеріїв аналізу прибутковості клієнтів та каналів збуту.

Важливим є визначення того, яка доля прибутку підприємства формується у результаті обслуговування певних сегментів, які можливості існують щодо збільшення ринкової частки, стратегія диференціації чи концентрації (фокусування) є більш до речною у посилення конкурентоспроможності.

Контрольованими показниками удосконалення даного елемента стратегічної карти є: реальна частка ринку; зростання продажу товарів за рахунок існуючих клієнтів; зростання продажу товарів за рахунок залучення нових споживачів; число втрачених клієнтів, що перейшли до конкурентів; число нових клієнтів, що перейшли від конкурентів; кількість поверненої неякісної продукції; кількість та специфіка сегментів, що обслуговуються тощо.

Зазначений елемент механізму розвитку конкурентоспроможності є досить важливим, оскільки він чітко визначає вибір ринкової позиції та ключових сегментів обслуговування. Параметра-

ми його покращення може слугувати вирішення наступних завдань: підвищення ступеню задоволення потреб споживачів, мінімізація числа втрачених клієнтів, збільшення прибутковості торговельних операцій за рахунок диференціації чи концентрації зусиль, розширення клієнтської бази, досягнення певної частки ринку.

4-й елемент “Показники діяльності”. Традиційні наукові погляди ґрунтуються зазвичай лише на оцінці фінансових результатів діяльності підприємства, що не відповідає сучасним вимогам ринку. Для прийняття оптимальних рішень щодо розвитку конкурентоспроможності слід оцінювати також корпоративний імідж торговельного підприємства, а також комунікативну ефективність його діяльності. Сучасному підприємству необхідна система показників, що базується як на фінансовій, так і на нефінансовій інформації, яка враховує вплив громадської думки.

Цілями покращення елемента “Показники діяльності” можуть бути: зростання прибутку, підвищення рентабельності та ліквідності, скорочення витрат, підвищення ринкової вартості підприємства, удосконалення іміджу.

5-й елемент “Стратегічний напрям діяльності підприємства” сприяє оптимальному вибору та ефективному розвитку господарської діяльності в умовах конкуренції та нестабільності, дозволяє уникнути загроз і помилок, а також обґрунтувати й оптимізувати управлінські рішення. План стратегічного напрямку діяльності показує, як за фактично існуючих і передбачуваних (можливих) змін зовнішніх та внутрішніх умов існування підприємства розвинути в перспективі його конкурентоспроможність.

Базовими стратегічними напрямками діяльності торговельного підприємства можуть бути: концентрація зусиль на існуючому ринку; розширення ринку; горизонтальна інтеграція — стратегія поглинання конкурентів; вертикальна інтеграція; спільне підприємство — об’єднання з іноземним капіталом; концентрична диверсифікація; зменшення витрат.

Таким чином, управління організаційно-економічним механізмом розвитку конкурентоспроможності торговельних підприємств споживчої кооперації базується на організаційному забезпеченні функціонування підприємства, формується за рахунок основних бізнес-процесів, залежить від тенденцій ринків збуту, ґрунтується на фінансових та нефінансових показниках функціонування та узгоджується зі стратегічним напрямом діяльності підприємства.

Література

1. Еськов А. Л., Толстикова Е. А. Стратегия конкурентной борьбы в переходный период (из опыта ЗАО “НКМЗ”) // Экономика промышленности. — 2004. — № 2 (24). — С. 151-155.
2. Лифиц И. М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг. — М.: Юрайт-М, 2001. — 310 с.
3. Лошенко І. Р. Конкуренція на споживчому ринку України та проблеми її розвитку: Моногр. — К.: КНТЕУ, 2006. — 312 с.
4. Павлова В. А. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка та стратегія забезпечення: Моногр. — Д.: ДУЕП, 2006. — 276 с.

Резюме

В статье аргументируются методологические основы управления конкурентоспособностью. Предлагается стратегическая карта управления организационно-экономическим механизмом развития конкурентоспособности торговых предприятий системы потребительской кооперации Украины.

Рецензент доктор економ. наук, професор В. І. Перебийнос

УДК 657.1:336.777

Й. Я. Даньків, Я. Б. Шеверя

АЛГОРИТМ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ

Темпи розвитку сучасного бізнесу прискорюються, вдосконалюються системи взаємовідносин та розрахунків між компаніями, з'являються нові види та сфери діяльності і, в умовах глобальних змін теорії та практики бухгалтерського обліку і фінансової звітності, еволюція наукової думки є цілком закономірною та виправданою. На сьогоднішньому ринку в Україні, з високими інфляційними тенденціями та кризовим становищем, купівельна здатність капіталу знижується швидшими темпами, аніж його приріст.

Нестабільність на фінансових та інвестиційних ринках спостерігається як в Україні, так і за кордоном, що ставить інвестора перед жорстким вибором щодо вкладення вільних коштів в цінні папери, фінансові інструменти, банк, чи бізнес. Високий інвестиційний ризик та інфляція, тягнуть за собою відповідно і

високі ставки доходності по проектах, які розглядаються в таких випадках. В результаті успішності реалізації таких проектів є можливість отримувати прибутки та примножувати власний капітал темпами, які вище від приросту інфляції (в порівнянні з депозитами в Українських банках, які в кращому випадку пропонують відсоткову ставку, яка лише покриває річний рівень інфляції). Різкі коливання валютних курсів також зумовлюють обмеженість вкладення інвестицій в економіку України, оскільки, крім високих темпів інфляції, високого податкового тиску, нестабільності економіки, притаманним є також валютний ризик.

Мета дослідження полягає в побудові алгоритму підтримки та прийняття управлінських рішень на основі бухгалтерської звітності, який би максимально широко задовольняв потреби суб'єктів прийняття рішень, дозволяв їм достовірно оцінювати та адекватно приймати ділові рішення в умовах нестійкої економіки.

Актуальність даного дослідження полягає в розробці такого алгоритму прийняття управлінського рішення, який, незважаючи на всі перешкоди, дозволить вибрати з усієї сукупності альтернатив найбільш оптимальне ділове інвестиційне рішення.

Слід зазначити, що дослідженням методів економічного аналізу та фінансової звітності в процесі прийняття управлінських рішень займалися такі відомі вчені, як Бутинець Ф. Ф. [3], Мних Є. В., Олексів І. Б. [4], Кігель В. Р. [2], Фаріон І. Д., Шкарабан С.І., Василенко В. О. [1] та ряд зарубіжних вчених — Казанський Д., Ковальов В., Кулагін О., Петров М., Джеймс К. Ван Хорн, Джон М. Вахович, Трояновский В. М. [5] тощо. Окремі аспекти щодо алгоритму прийняття управлінських рішень розкриті в працях В.І. Єфіменка, Г. Г. Кірейцева, М. В. Кужельного, В. Г. Лінника, Ю. Я. Литвина, П. Т. Саблука, В. В. Сопка, В. Г. Швеця, В. О. Шевчука, М. Г. Чумаченка, В. Ф. Палія, О. С. Бородкіна.

Висвітлення даної теми здійснюється в два етапи: спочатку досліджується економічна суть алгоритму прийняття рішень, як окремого бізнес-процесу; на наступному етапі — розробка та удосконалення алгоритму підтримки та прийняття раціональних управлінських рішень. Заключний етап узагальнює висновки щодо результатів проведеного дослідження та сформульовані рекомендації стосовно подальших напрямків наукових досліджень.

Приймаючи управлінські рішення, інвестору необхідно сформувати такий портфель інвестицій чи обрати інвестиційний

проект, який не лише збереже вкладені кошти, а забезпечить заданий рівень прибутку, рентабельності та приріст капіталу, вкладеного в той чи інший проект. На початку здійснення інвестицій інвестору необхідно провести фінансово-економічний аналіз основних показників, які пов'язані з поставленими цілями та стратегією дій щодо того чи іншого інвестиційного проекту, аналізом фінансової звітності, бізнес планами, системами операційних та фінансових бюджетів. Успіх інвестора в кожному окремому випадку залежить від правильного прогнозування, планування, бюджетування та вибору системи показників, методик аналізу та методів прийняття рішень.

Узагальнення дослідженого теоретичного матеріалу та практичного досвіду дозволяє сформулювати науково-обґрунтований та практично підтверджений алгоритм прийняття управлінського рішення в єдності з інструментарієм фінансово-економічного, управлінського аналізу, формами фінансової звітності та бюджетними показниками.

Для розкриття суті алгоритму прийняття рішення наведемо основні складові елементи, з якими він пов'язаний. В даному науковому дослідженні він розглядається як окремий бізнес-процес, який має такі організаційні елементи, як аналізований період, методологія та методика аналізу з її відповідністю специфіці діяльності підприємства в окремих країнах, інформаційні джерела, на основі яких здійснюється дослідження підприємства (управлінські дані, бухгалтерська звітність, облікові політики, прогнозні та статистичні дані, спеціалізовані форми звітності). Розгляд управлінського аналізу (аналіз для прийняття управлінських рішень), як бізнес-процесу, передбачає виділення етапів його проведення, а саме: отримання необхідної інформації з необхідною аналітикою; аналіз інформаційних джерел та аналітичних даних; формування результатів фінансово-економічного аналізу; прийняття та обґрунтування управлінського рішення.

Розробка управлінського рішення є комплексом різних управлінських дій, де кожна наступна дія є логічним продовженням попередньої, тому інвестор в першу чергу зацікавлений у виборі такої групи та видів показників, які забезпечать йому комплексний аналіз та комплексне прийняття рішення. При виборі таких показників повинна бути передбачена можливість відслідкування їх зміни у динаміці, та побудова трендів і дина-

мічних рядів, які надаватимуть інформацію про тенденцію розвитку підприємства в цілому, так і окремих показників, які є актуальними для прийняття рішення інвесторами.

Сучасною тенденцією в розвитку та вдосконаленні методів прийняття рішень є володіння інформацією щодо реальної вартості активів (ринковою вартістю, а не історичною). В такому випадку інвестор захищає свої інтереси тим, що володіє достовірною, актуальною та правдивою інформацією про активи, капітал та зобов'язання підприємства, яка є більш корисною та підходящою для прийняття реальних управлінських рішень. Важливим також є узгодження руху грошових коштів та реального приросту капіталу, що має на меті покращити залучення як зовнішніх, так і внутрішніх інвестицій. Такий підхід підтверджує креативні підходи до процесу формування, аналізу та представлення розрахункових даних для підтримки прийняття рішення в умовах нестабільності економіки та фінансового ринку в Україні [1, с. 254].

Жоден з комплектів фінансової звітності, яка підготовлена підприємством, не носить практичного та прикладного характеру без додаткових розрахунків та аналізу. Тому можна сказати, що фінансова звітність є тільки інформаційною системою, яка показує координати знаходження підприємства на ринку (при достовірності її даних), а інвестор, через методи фінансового аналізу та прогнозування, оцінює її діяльність, прибутковість та ефективність у майбутньому, приймаючи адекватні рішення. Вирішення даної проблеми тісно пов'язане з моделюванням форм фінансової звітності, які максимально сприятимуть полегшенню процесу аналізу звітності для прийняття, на основі обох складових, правильних рішень.

Широка процедурна класифікація стадій прийняття рішення вимагає розглянути фінансово-економічний аналіз (як основу обґрунтування прийняття правильного управлінського рішення, яка присутня на всіх стадіях циклу), як складову бізнес-процесу, в якому можна виділити такі основні елементи:

- процес узагальнення, систематизації, групування, зберігання та передачі достовірних аналітичних даних для системи аналізу;
- підготовку та презентацію основних бюджетних, бухгалтерських, оперативних та управлінських спеціалізованих форм звітності;

- перелік основних агрегованих системних та ідентифікованих економічних та фінансових показників, факторних моделей, бюджетних взаємоузгоджень, які відповідають поставленій меті та завданням (показники, які допоможуть обґрунтувати та прийняти або відхилити рішення);
- вибір методики, методології, прийомів та інструментарію фінансово-економічного аналізу, що ефективно забезпечує якісні інформативні показники [2, с. 89].

Організаційний аспект (збір даних, їх групування та представлення) є одним з основних етапів у всьому циклі аналізу, оскільки від якості та достовірності первинних даних буде залежати і якість прийнятих на основі цих даних рішень. На даному етапі, для інвестора необхідно тільки вибрати інформаційну базу, види звітів та основні показники, на основі яких організувати збір необхідних даних через систему менеджменту підприємства [5, с. 7].

На наступному етапі, завданням системи менеджменту є зібрати на вимогу інвестора максимальну кількість точних даних та презентувати їх у формі зрозумілих та доступних форм звітності, які будуть найбільш зрозумілими та презентативними для інвестора, його аналітиків. Обмеженість інвестора у виборі звітів залежить від якості, форми та досконалості ведення системи обліку та повноти відображення всіх трансакцій на підприємстві. Перевага віддається компаніям, в яких на високому рівні побудована система бухгалтерського та управлінського обліку з широким асортиментом звітності, що забезпечується цими системами, а також системою бюджетів, які допоможуть інвестору побачити перспективи компанії очима власників підприємства, і на основі комплексної інформації по підприємство, прийняти власні рішення.

Прийняття інвестиційних рішень залежить від творчості та креативних підходів як інвесторів, так і аналітиків. Для правильного рішення необхідно ефективно використати підходящу методологію аналізу та певний набір показників і коефіцієнтів, які максимально характеризують діяльність об'єкта інвестування. Вибір та оцінка інвестиційних проектів на нестабільному українському ринку для інвестора є ризиковою справою, та з іншої сторони приваблює інвестора перспективою високого і швидкого заробітку та рентабельності інвестованого капіталу. Прийняття

рішення супроводжується оцінкою з одночасним аналізом рейтингу компанії, її бухгалтерської звітності, стабільності функціонування, оцінки ризиків, які пов'язані з можливим банкрутством та неплатоспроможністю тощо. Паралельно з ознайомленням та аналізом звітності, інвестору доцільно ознайомитися з тенденціями розвитку компанії за 2-3 роки, оцінити довгострокові перспективи, їх достовірність, обґрунтування, основні показники аналізу руху грошових коштів для максимальної реалізації своїх цілей, стратегії та планів.

Прийняття управлінських рішень тісно пов'язано з аналітичними даними бухгалтерського, управлінського обліку, розроблених бюджетів та звітності, які впливають на обґрунтування та оперативність прийняття рішень. Виходячи з того, що результатом прийняття управлінських рішень можуть бути як позитивні так і негативні процеси (прибутки чи збитки), інвестор повинен мати перед собою розроблений план-стратегію дій для побудови ефективної системи прийняття управлінських рішень та економічного аналізу діяльності майбутнього інвестиційного об'єкту.

Фундаментальною основою оцінки об'єкта інвестування та прийняття ділових рішень є етап проведення фінансово-економічного аналізу [3, с. 174]. Ділове рішення, в рамках доцільності здійснення інвестицій, ставить перед собою завдання оцінки розвитку основних показників діяльності компанії в короткостроковій та довгостроковій перспективі, в результаті чого, економічний аналіз тісно зв'язаний з бюджетними процесами на підприємстві. Фінансовий аналіз проводиться компаніями не лише для оцінки, але і для прогнозування подальшого її розвитку. При цьому необхідно обґрунтовано обрати перелік коефіцієнтів, які будуть використовуватися для стратегічного планування та бюджетування [4, с. 142].

Вибір карти базових прогнозних показників є динамічною та фундаментальною основою, яка об'єднує в собі фінансовий, управлінський, стратегічний аналіз та менеджмент, динамічні та статичні бюджети, бухгалтерський облік та фінансову звітність підприємства. В залежності від рівня розвитку бюджетування на підприємствах, економічний аналіз також розподіляється на три рівні:

- а) аналіз ретроспективних показників діяльності підприємства, які характеризують його функціонування в минулих періо-

дах та на момент початку розробки стратегії прийняття рішень; базою для проведення такого аналізу є дані звітності бухгалтерського та управлінського обліку;

- б) аналіз та оцінка значень запланованих фінансових показників за період короткострокової та довгострокової перспективи; основним джерелом аналізу на даному рівні є розроблені та складені системи бюджетів (бюджет продаж, бюджет собівартості виготовленої та реалізованої продукції, бюджет дебіторської та кредиторської заборгованості, взаємоузгодженість фактичних та бюджетних форм звітності), а також екстраполяція показників, які відображені в комплекті фінансової звітності компанії та обчислені на першому рівні аналізу (екстраполяція розрахованих ретроспективних показників);
- в) поточний аналіз та оцінка відхилень досягнутих фактичних і запланованих бюджетних показників на основі гнучких бюджетів та проміжних фінансових звітів;

Огляд основних фінансових показників, які запропоновані за результатами дослідження і цікавлять інвесторів, ґрунтується на законах ринкової економіки та взаємозв'язках, які відбуваються на ринку та діють в цілісній системі. Основною перевагою для ефективного використання такого набору показників є перш за все розуміння їх суті та змін. Розуміння та володіння основними показниками дозволить навіть з мінімуму фінансових даних отримати максимально ефективний результат. Логічна структура даного процесу наведена на рисунку 1.

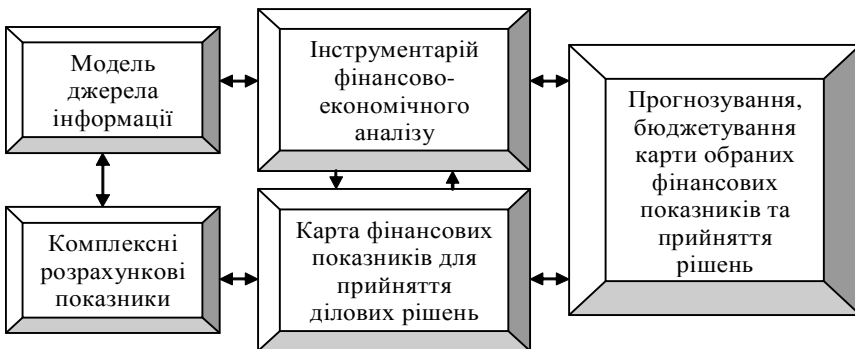

Рис. 1. Процес формування карти фінансово-економічних показників для прийняття рішень

На основі рисунку 1 можна визначити практичне значення побудови алгоритму прийняття рішень. Концептуальна модель формування карти фінансових показників для прийняття рішень полягає в тому, що даний процес розподіляється на складові блоки: вхідний (модель джерела інформації для аналізу), методологічний (проміжний — методика аналізу), та вихідний (комплекс базових та розрахункових показників).

Ключовим елементом для розуміння та практичного використання процесу формування карти показників є взаємовплив джерел фінансової інформації, методів аналізу, обраних показників, прогнозних форм звітності та бюджетів на основі даних бухгалтерського обліку. Згідно з розробленими джерелами інформації про діяльність підприємства в поєднанні з сучасними методиками аналізу формується оптимальний набір показників, які максимально задовольняють потреби інвесторів та забезпечують обґрунтування та підтримку прийняття рішень. На основі розробленої звітності можна отримати два типи показників, необхідні як для оцінки діяльності підприємства (базові), так і для проміжного використання в системі аналізу для отримання складних фінансових показників (розрахункові), які комплексно характеризують всі складові діяльності підприємства. Комплексність даних показників розкривається через їх зміст та методику розрахунку, яка включає в себе дані, які характеризують взаємовплив прибутковості, оборотності та ліквідності підприємства.

Кінцевим результатом формування двох останніх елементів циклу фінансово-економічного аналізу є перелік основних форм звітності з достовірним алгоритмом їх побудови та перелік основних показників, які ґрунтуються на розроблених (спеціалізованих) формах звітності. Даний алгоритм прийняття інвестиційних рішень є методичною основою для дій інвестора при розробці стратегії інвестування. Цінність даної методики полягає в тому, що інвестор та менеджмент компанії взаємодіють між собою вирішуючи одне питання з різних кутів та точок зору: перший хоче переконатися та обґрунтувати рішення, стосовно вкладення інвестицій, а друга сторона — відповідно показати всі переваги та можливості компанії для залучення потенційних інвестицій.

На практиці, важливим елементом системи управлінського аналізу є вибір не всієї сукупності показників, які тільки можливо розрахувати на основі існуючих даних, а саме такий блок

показників (декілька важливих комплексних показників), який дасть змогу прийняти те, чи інше рішення. Тобто, управлінський аналіз є вузькоспеціалізованим та орієнованим на конкретні потреби менеджерів чи інвесторів, і з його допомогою отримуються відповіді на конкретні питання. Широкий перелік різноманітних фінансових та економічних показників, що характеризують різні сторони фінансово — господарської діяльності підприємства, може мати різнонаправлену динаміку та тенденції розвитку, що перешкоджає однозначно визначити покращення чи погіршення фінансового стану підприємства за аналізований період.

Досвідчений користувач (інвестор, управлінський персонал) має конкретну систему цілей та питань, оцінити які можна через відповідний їм набір показників. Всі решта показників, які характеризують важливі аспекти діяльності підприємства, та не належать до даного блоку питань, будуть надавати тільки надлишкову, для прийняття управлінських рішень, інформацію, яка ускладнює процес збору та аналізу даних.

На основі проведеного дослідження, можна запропонувати пакет “Фінансова звітність для інвесторів”, який розширить можливості підприємства для залучення інвестицій та підвищення інвестиційної привабливості самого підприємства в методиках аналізу інвесторами фінансово-господарської діяльності. Мінімальним переліком пакету звітності, який повинен бути представленим для інвестора запропоновано такий:

1. Офіційна бухгалтерська звітність (офіційний пакет фінансової звітності, яка складена за національними положеннями-стандартами бухгалтерського обліку з паралельним узгодженням та інтерпретацією під кутом міжнародних стандартів фінансової звітності (особливо це актуально для міжнародних інвесторів, яким українська фінансова звітність несе менше інформації, аніж звітність за МСФЗ);
2. Комплекс звітності, представленої системою управлінського обліку. Особливо значущим, як джерело інформації для інвестора, ці звіти є в Україні, з урахуванням того, що офіційна фінансова звітність складається креативно з метою зниження податкового навантаження, та діяльності підприємства в рамках тіньової економіки в світлі останніх подій на фінансових ринках та кризового періоду в Україні (2008-2010 р).

Даний інформаційний елемент може містити сукупність звітностей, яка представляється виключно внутрішнім користувачам для прийняття рішень, і зазвичай містить конфіденційну інформацію (комерційну таємницю). Сюди належать форми звітів, які відображають реальну рентабельність, стійкість, ліквідність і платоспроможність підприємства, маржинальний прибуток, постійні та змінні витрати, собівартість, націнку, обсяги продажу в натуральній та грошовій формах, оцінку ефективності діяльності підприємства в розрізі окремих бізнес-юнітів тощо;

3. Поточні та стратегічні бюджети компанії. Основна увага приділяється перш за все наявності бюджетування (планування) на підприємстві. Перевага надається наявності розроблених статичних та динамічних (гнучких) бюджетів, на основі яких можна аналізувати хід виконання бюджету, або ж в гіршому випадку, оцінити подальші перспективи розвитку компанії, які очікує менеджмент підприємства. Важливими в даному розділі є як деталізовані операційні бюджети (бюджет продаж, виробництва, собівартості, закупок та потреби в матеріалах) так і бюджетні форми фінансових звітів, на основі яких, з урахуванням ризиків та похибок, можна оцінити результативність та ефективність діяльності підприємства до початку здійснення інвестицій;
4. Додаткова інформація, яка на думку менеджменту компанії дасть інвестору більш детально та досконало зрозуміти всю інтерпретовану вище інформацію. Мова йде як про бізнес-плани підприємства, примітки до фінансових звітів, розшифровки статей балансу, так і про специфічні форми фінансових звітів, які розкривають діяльність підприємства під таким кутом, який буде найбільш привабливим для інвестора з точки зору вкладення інвестицій.

Розроблений пакет звітності — “фінансова звітність для інвестора” та її аналіз повинні переконати інвестора в тому, що:

- вибрана краща альтернатива із всіх можливих варіантів;
- інвестиційний проект направлений на максимальне збільшення вартості майна підприємства та власників (інвесторів);

- вкладення коштів у діяльність підприємства принесе інвестору віддачу у вигляді прибутків, зростанні вартості активів та власного капіталу підприємства;
- перспективні цілі (стратегічні і тактичні) є досяжними при заданих темпах діяльності та бюджетних показниках (планової рентабельності, виручки, витрат, прибутку тощо);
- визначені основні ризики, пов'язані з реалізацією проекту, та допустимі для даного рівня рентабельності, з урахуванням найгіршого випадку та його наслідками;
- визначені об'єми необхідних ресурсів, способи та вартість їх залучення (узгодження руху грошових коштів без дефіцитів та розривів для забезпечення безперебійності інвестування та функціонування);

Концептуальна основа розробленого алгоритму прийняття рішень на основі спеціалізованих форм та показників фінансового аналізу наведена на рисунку 2. На основі даних проведеного дослідження та з урахування практичного досвіду розроблений комплексний алгоритм прийняття, який включає стадії моделювання спеціалізованих форм фінансових звітів, специфічної методики аналізу розроблених форм звітності та розробки мінімального набору комплексних показників, які надаватимуть достатній обсяг облікової інформації, що необхідна для переконливого обґрунтування та підтримки прийняття управлінських рішень.

Також на основі запропонованих комплексних показників (карта фінансових показників для прийняття рішень) розроблена система бюджетування, яка забезпечує прогнозування та оцінку комплексних показників на перспективу. Завершальним етапом алгоритму є блок прийняття управлінських рішень, що ґрунтується на основі трьох попередніх блоків та здійснюється на основі обґрунтованої базової карти фінансово-економічних показників. Як видно з формули 1 (рисунок 2), в ній використані показники виручки, активів, інвестованого капіталу (сума власний капіталу та довгострокових зобов'язань) та чистого прибутку. В результаті складної взаємозалежності, даний комплексний показник містить в собі показник оборотності активів (виручка / активи), мультиплікатор інвестованого капіталу (активи / (власний капітал + довгострокові зобов'язання)) та рентабельність

Блок №1. Розширені аналітичні можливості моделі звіту про фінансовий стан та результати діяльності підприємства

Передбачає побудову таких моделей звітності, які містять в собі наступні показники: виручка від реалізації, собівартість реалізації, прибуток до нарахування та сплати амортизації, відсотків та податків (ЕВІТДА, ЕВІТ, ЕВТ), необоротні активи, оборотні активи з виокремленням складових робочого капіталу (WC), власний капітал, чистий прибуток (NIAT), довгострокові та поточні зобов'язання. Дані показники наводяться в спеціалізованій моделі фінансових звітів за 3-5 років з обов'язковим визначенням тренду по кожному показнику.

Блок №2. Фінансово-економічний аналіз спеціалізованих моделей (Балансу та Звіту про Фінансові Результати)

Передбачає розрахунок комплексних розрахункових показників на основі аналітичного блоку (№1): Рентабельність активів (ROA), Власного капіталу (ROE), Інвестованого капіталу (ROI), Робочого капіталу (ROWC), Чистих Активів (RONA), Продаж (ROS), Поточної ліквідності (CL), та основних показників фінансової стійкості. Ці показники розглядаються в комплексі та на основі взаємозв'язку рентабельності, оборотності, ліквідності та мультиплікації активів і комплексно характеризують всі сфери діяльності підприємства.

Блок №3. Бюджетування основних аналітичних даних та фінансових показників діяльності підприємства

На основі розроблених моделей звітності та карти комплексних фінансово-аналітичних показників складаються операційні та фінансові бюджети. Бюджетні форми будуються в формі, яка забезпечить, на основі блоку №1 та 2, винести в окрему таблицю зазначені показники з їх прогнозуванням на 1-3 роки та з урахуванням зміни трендів за попередні періоди (при їх наявності).

Блок №4. Прийняття Управлінських Рішень

Ключовий акцент на завершальному етапі обґрунтування та прийняття рішення мають показники: ROA, ROE, ROI, ROS, RONA і ROWC. На їх розрахунок впливають значення показників активів, зобов'язань, власного капіталу, оборотності, ліквідності, робочого капіталу. Для ілюстрації використаємо формулу рентабельності інвестицій (ROI):

Рентабельність інвестицій (інвестованого капіталу) =

$$\frac{\text{Виручка від реалізації}}{\text{Активи}} \times \frac{\text{Активи}}{\text{Інвестований капітал}} \times \frac{\text{Чистий прибуток підприємства}}{\text{Виручка від реалізації}} \quad (1);$$

Рис. 2. Логічна система алгоритму моделювання звітності, її аналізу, бюджетування та прийняття управлінських рішень

продаж (чистий прибуток / виручка). При розгорнутому розгляді даного показника зберігається висока аналітика даних та можливий факторний аналіз такого показника з визначенням

впливу на результативний показник (рентабельність інвестицій) окремих кількісних та якісних факторів. Використання запропонованих комплексних показників забезпечує інвестору повну картину діяльності підприємства, та на основі розуміння складного взаємозв'язку між звітними показниками, обґрунтувати і прийняти комплексні, тактичні, стратегічні, інвестиційні та інші ділові рішення.

Креативні підходи щодо системи підтримки та прийняття рішень в умовах кризової економіки та інфляційних тенденцій в Україні є складними та різноманітними. Традиційні фінансові звіти, що є вільно доступними для інвесторів, не відображають достовірну інформацію про всі показники діяльності підприємства (активи, капітал, зобов'язання, фінансові показники та коефіцієнти). Розробка та моделювання спеціалізованих аналітичних форм звітності, як базова складова бізнес-процесу прийняття рішень, забезпечує представлення таких облікових даних для інвесторів, які є особливо актуальними, релевантними, та піддаються найменшому впливу системи креативного обліку в Україні. Основна їх мета — забезпечити такі числові дані, які забезпечують об'єм корисної інформації для прийняття раціональних ділових рішень. Виходячи з базового рівня процесу прийняття рішення, розробляються наступні етапи, такі як фінансово-економічний аналіз спеціалізованих форм звітності, розробка та аналіз бюджетів в динаміці. На основі запропонованих джерела інформації, комплексних показників та їх оцінки і здійснюється оптимальне прийняття управлінських рішень, що забезпечує максимально точні та дієві обґрунтування комплексних ділових рішень.

Узагальнюючи результати проведеного аналітичного дослідження фінансових звітів різних підприємств, практичного досвіду застосування розробленого алгоритму на практиці, та з урахування думок провідних вчених та практиків, можна зробити висновки:

1. Сформований науково-обґрунтований та практично підтверджений алгоритм прийняття управлінського рішення в єдності з інструментарієм фінансово-економічного, управлінського аналізу, формами спеціалізованої фінансової звітності та системою бюджетування;
2. Розглянуто процес прийняття управлінського рішення як бізнес-процес, який відводить основну роль джерелам фінан-

сової інформації, фундаментальну роль фінансово-економічного аналізу в поєднанні з системою бюджетування;

3. На основі спеціалізованих розроблених моделей фінансової звітності запропоновано вибір карти фінансових показників (ROA, ROE, ROI, ROWC, RONA, ROS), які забезпечують комплексний аналіз та комплексне прийняття рішення з одночасним прогнозуванням їх розвитку в майбутньому;
4. Вибір карти базових прогнозних показників є динамічною та фундаментальною основою, яка об'єднує в собі фінансовий, управлінський, стратегічний аналіз та менеджмент, динамічні та статичні бюджети, бухгалтерський облік та фінансову звітність підприємства;
5. Комплексні показники зберігають за собою високу аналітику (ROI), яка містить в собі показники оборотності, мультиплікатор активів, рентабельності і ліквідності, забезпечуючи можливість факторного аналізу та моделювання їх розвитку;
6. Розроблений та запропонований для практичного використання пакет “фінансова звітність для інвесторів”, який розкриває інтерпретацію, можливості, переваги та презентативність звітності для користувачів, що приймають рішення (інвесторів);
7. Практичне застосування алгоритму прийняття управлінського рішення реально здійснювати в системі управлінського обліку на середніх та великих підприємствах, що забезпечує широку, узгоджену, орієнтовану на ринок та інвесторів інформаційну базу для визначення тенденцій розвитку, підтримки і прийняття оптимальних ділових рішень.

Перспективним напрямком подальших наукових досліджень є розробка і вдосконалення якості звітних даних, достовірне відображення на рахунках бухгалтерського обліку повного комплексу релевантної інформації про складні трансакції, активи, капітал, зобов'язання, результати діяльності підприємства. При забезпеченні достовірної бази для блоку фінансового аналізу та бюджетування показників, процес прийняття та обґрунтування доцільності управлінського рішення для інвестора буде простим та зрозумілим, а, головне — максимально точним та достовірним.

Література

1. Василенко В. О. Теорія і практика розробки управлінських рішень: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2003. — 420 с.

2. Кігель В. Р. Методи і моделі підтримки прийняття рішень у ринковій економіці: Моногр. — К.: ЦУЛ, 2003. — 202 с.
3. Моделі та методи прийняття рішень в аналізі та аудиті: Навч. посібн. / За ред. Ф. Ф. Бутинця. — Житомир: Рута, 2004. — 352 с.
4. Олексів І. Б. Метод прийняття управлінських рішень на засадах компромісного розв'язання // Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 12. — С. 142-149.
5. Трояновский В. М. Разработка управленческих решений. — М.: РДП, 2003. — С. 7.

Резюме

В условиях нестабильности рынка в Украине, резких колебаний валютных курсов, высоких темпов инфляции, налогового давления, нестабильности экономики, особо сложным остается процесс принятия управленческих решений с одновременным ограничением финансовых ресурсов и времени, необходимых для принятия решений. Исходя из этого, актуальным направлением исследования является обеспечить такой алгоритм принятия управленческого решения, который, несмотря на все препятствия, позволит выбрать из всей совокупности альтернатив наиболее оптимальное инвестиционное решение.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор С. А. Матвеев

УДК: 330.322.5:330.342.146:633.1

Б. В. Погріщук

ІНВЕСТИВАННЯ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ЗЕРНОВОГО РИНКУ

Інвестування є найбільш вагомим чинником економічного зростання, адже формування та конкурентоспроможність аграрного виробництва неможливе без його інвестиційного забезпечення.

Дослідженнями питань інвестування та інвестиційної діяльності в агропромисловому комплексі присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, чільне місце серед них займають І. Й. Дорош, П. І. Гайдуцький, Г. М. Підлісецький, М. Я. Дем'яненко, О. Ю. Єрмаков, І. І. Червен, С. О. Гуткевич, М. І. Кісіль, О. В. Мертенс та ін. Втім, незважаючи на вагомий розробки в даній сфері питання залучення інвестицій до зернопродуктово-

го підкомплексу та вплив активізації інвестування на розвиток зернового ринку потребують подальших досліджень.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування і розробка положень щодо активізації інвестиційної діяльності в зернопродуктовому підкомплексі. Відповідно до поставленої мети слід розв'язати наступні завдання: провести оцінку сучасного розвитку та інвестиційного забезпечення зернового ринку; визначити джерела та можливості залучення інвестицій; розробити напрями активізації інвестиційної діяльності на зерновому ринку.

Зернове господарство є основою створення продовольчого і фуражного фондів країни. Біля 40 % агропромислового виробництва безпосередньо пов'язано з зерновими ресурсами. Для сільських товаровиробників воно є основним джерелом прибутку, що дозволяє забезпечити просте чи розширене відтворення. Виробництвом зерна зайнято біля 70 тисяч підприємств і організацій в усіх сільськогосподарських регіонах України.

Розглядаючи сучасний стан зернового ринку в країнах з розвинутим сільським господарством, можна виділити основні принципи його функціонування: необмежена кількість незалежних учасників ринку; свобода вибору каналів, форм, обсягів реалізації зерна; встановлення ціни на основі попиту і пропозиції з врахуванням державних регулюючих обмежень; вільний рух зерна по території країни; використання кооперації в сфері виробництва, збереження, збуту зерна і продуктів його переробки; формування системи державного регулювання зернового ринку, який визначає ціновий механізм, закупівельні і товарні інвестиції, субсидії і відшкодування частини матеріальних витрат; розвинута інформаційна система, що надає всім суб'єктам ринку об'єктивну інформацію про стан ринкової кон'юнктури.

Проблема економічного росту тісно пов'язана з наявністю ресурсів для розвитку економіки і удосконалення її структури, а найважливішим джерелом ресурсів економічного зростання будь-якої галузі народного господарства виступають інвестиції. Значення цієї категорії віднайшло своє відображення в Законі України "Про інвестиційну діяльність", який визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України.

Відповідно до Закону інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприєм-

ницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект [1].

Інвестиційна діяльність у державі є одним з основних напрямків розширення та відтворення основних фондів і виробничих потужностей підприємств на базі науково-технічного прогресу. Інвестиційна діяльність регулюється загальними економічними законами, проте існують обставини, коли держава бере на себе функції регулятора розвитку інвестиційної діяльності, які в аграрному секторі виступають необхідними передумовами стабільного розвитку.

В аграрній сфері інвестування є закономірним процесом прогресивного розвитку продуктивних сил сільського господарства і суміжних сфер агропромислового комплексу, здійснюваним шляхом вкладення коштів і майна у найбільш ефективні виробничі засоби, агропромислові технології, організацію виробництва, професійне становлення працівників, що забезпечує розвиток аграрної економіки, підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та нормальні умови життя населення. В сучасних умовах інвестори надають перевагу середньостроковим та короткостроковим інвестиціям, хоча за умов стабільної економіки у розвинених країнах найпривабливішими вважаються саме довгострокові вкладення.

Організація інвестиційної діяльності має розпочинатись з розробки стратегічного плану, орієнтованого на задоволення попиту споживачів, який з'ясовується лише у процесі маркетингових досліджень. З переходом до ринкових відносин необхідно вміло орієнтуватися на ринку сільськогосподарської продукції, ефективно управляти й розпоряджатися виробничими, кадровими та фінансовими ресурсами, запобігати можливому негативно-му впливу навколишнього середовища.

Розглядаючи стан інвестиційних процесів в аграрній сфері, слід відзначити, що сільське господарство, як найважливіша його ланка, в умовах ринкової економіки знаходиться у специфічному становищі, головною складовою процесу відтворення тут є неможливість повною мірою брати участь у конкурентних відносинах вільного ринку. Низькорентабельне сільське господарство, залежить від природних чинників, з чітко вираженою сезонністю, циклічністю, є технологічно відсталим порівняно з іншими галузями економіки. Вкладений в нього капітал відповідно приносить меншу відда-

чу або не приносить прибутку взагалі. Проте рівень виробництва зерна прямо впливає на загальну політичну ситуацію в країні, оскільки від нього залежить забезпечення населення продовольством, а переробні підприємства — сировиною.

Для виходу аграрної сфери з кризового стану потрібно відновити повноцінний інвестиційний процес. З цією метою треба за допомогою прямих і непрямих важелів державного регулювання забезпечити формування достатньо високого рівня інвестицій з власних та залучених коштів. Для цього треба суттєво поліпшити інвестиційний клімат в аграрній сфері, зробити її потенційно привабливою не лише для вітчизняних, а й іноземних інвесторів.

Інвестиції для виробничої і соціальної інфраструктури і гарантування екологічної безпеки необхідно формувати з коштів державного і регіональних бюджетів, залучення комерційних структур до фінансування довготермінових проектів, заощаджень населення тощо. На етапі сталих ринкових відносин, як свідчить практика більшості розвинених країн світу, саме внутрішні фінансові джерела є визначальними у здійсненні інвестиційної діяльності [2].

На сучасному етапі розвитку необхідно усунути головні негативні явища аграрної інвестиційної кризи: відновити механізм простого відтворення основних фондів у сільському господарстві; забезпечити розширене відтворення основних фондів за рахунок амортизаційних відрахувань і прибутків виробників; створити сприятливі умови для залучення в галузь внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

Інвестиційна діяльність також може здійснюватись за рахунок бюджетних інвестиційних асигнувань. Традиційно фінансування капітальних вкладень здійснювалось в основному за рахунок бюджетних коштів. Але збільшення дефіциту державного бюджету не дає надії розрахувати на розв'язання інвестиційних проблем за рахунок централізованих джерел фінансування. Можливості бюджетних інвестицій в аграрну сферу в Україні надзвичайно обмежені. Відповідно скорочення інвестицій (особливо на розробку ефективних технологій, прогресивної техніки) збільшує залежність нашої країни від імпорту продуктів харчування, закріплює технологічне відставання від розвинутих країн світу.

Політику інвестицій у вітчизняному агропромисловому секторі потрібно спрямовувати на максимальне збільшення капітало- і ресурсовіддачі в усіх галузях, ліквідацію товарного дефіциту аграрної продукції на споживчому ринку.

Важливою ініціативою уряду щодо стимулювання інвестицій є “Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 рр.”, затверджена постановою КМУ від 28.12.01 р. № 1801, що розроблено відповідно до вимог Указу Президента України “Про заходи щодо збільшення надходжень інвестицій в економіку України” від 22.02.01 р. № 108/2001, де створення позитивного інвестиційного клімату визначено як один із головних пріоритетів як для національної, так і місцевої влади.

Крім ресурсів національних інвесторів, потрібно використати можливості залучення іноземних інвестицій. Основні обсяги інвестицій в Україну надходять з держав, з якими українські підприємства (сільськогосподарські і переробні) мають стабільні міцні зв'язки і в реалізації продукції яких є взаємна зацікавленість.

Стосовно загальної потреби в інвестиціях для економіки країни, які Уряд оцінює в 40-50 млрд. дол. США (повна потреба з урахуванням модернізації виробничо-технічної бази — 200 млрд. дол. США), ці суми незначні. І, на жаль, зовнішні надходження та незначна частка прямих іноземних інвестицій в сільське господарство України, яка коливається в межах 1,8-2,7 % до всіх іноземних інвестицій, на протязі досліджуваного періоду поки що не позначилися на поліпшенні стану економіки аграрного сектору, поліпшенні техніко-технологічного забезпечення аграрних товаровиробників [2]. Отже, основною складовою інвестування в зернопродуктовому під комплексі повинні стати саме вітчизняні інвестиції, за якими, у разі здійснення успішної інвестиційної політики, в Україну прийдуть й іноземні інвестори.

Роль держави у заохоченні інвестування полягає як у створенні загального сприятливого інвестиційного клімату в країні, так і в реалізації системи конкретних заходів щодо стимулювання припливу капіталу і пошук потенційних інвесторів, розробка інвестиційних проектів для всіх регіональних рівнів та удосконалення податкової і митної політики.

Головною ціллю інвестиційної і фінансово-кредитної політики в агропромисловому комплексі є державна підтримка інвестиційних проектів, створення сприятливих умов для розвитку економіки села. Не дивлячись на значні капітальні вкладення, стан економіки сільського господарства поки що не покращується. Це пов'язано з тим, що виділені кошти все-таки недостатні для становлення матеріально-технічної бази і економіки села, а та-

кож з відсутністю чіткого механізму розподілу цих коштів і контролю за їх використанням.

Значний вплив на розвиток інвестиційних процесів у відтворенні основних фондів сільськогосподарських підприємств має амортизаційна політика. Державна політика щодо встановлення методів і норм амортизації має забезпечити прискорений рівень відтворення основних засобів, особливо в аграрному секторі та стимулювати через амортизаційну політику здійснення у цій галузі інвестиційних процесів. На мікрорівні підприємства до процедури формування власної облікової амортизаційної політики мають підходити досить ретельно, відповідально і зважено, оскільки господарствам не один рік доведеться обліковувати свої необоротні матеріальні активи і нараховувати амортизацію згідно з нею, а вона повинна забезпечити процес розширеного відтворення матеріальної основи процесу виробництва — основних засобів.

Співвідношення видів фінансування інвестиційної діяльності (в тому числі співвідношення зовнішніх і внутрішніх джерел фінансування) формує структуру капіталу підприємства. Фінансова політика кожного підприємства повинна бути спрямована на оптимізацію цього співвідношення та забезпечення раціональної структури капіталу. Враховуючи обмеженість фінансових ресурсів та необхідність подолання подальшого спаду виробництва потрібно ґрунтовно будувати політику формування необхідної фінансової бази інвестування на основі оптимального поєднання використання власних і позикових коштів та залучення капіталу на найвигідніших умовах.

При виборі джерел фінансування інвестиційної діяльності необхідно враховувати декілька основних принципів формування структури капіталу: максимізація рентабельності власного капіталу; обрання найдешевшого способу фінансування; одержання та використання коштів у встановлені терміни; фінансування довгострокових проектів бажано проводити за рахунок залучених коштів; найризикованіші інвестиції необхідно здійснювати за рахунок власних коштів; необхідно дотримуватись збереження достатнього рівня платоспроможності.

Для мобілізації внутрішніх можливостей забезпечення ефективного розвитку галузі та створення умов для залучення інвестицій ззовні необхідно поліпшувати організаційно-економічний механізм інвестиційної діяльності, що включає економічну полі-

тику, організаційно-економічні методи та інструменти активізації інвестиційних процесів, правове, нормативне, методологічне та інформаційне забезпечення, а також порядок здійснення інвестиційної діяльності в галузі на макро- і мікрорівнях.

Одним із напрямків формування джерел кредитних ресурсів може стати агропромислово-фінансова кооперація, яка б полягала в створенні фінансово-кредитних установ (кооперативні банки, кредитні спілки тощо). Становлення і функціонування ринку довгострокових інвестиційних кредитів практично неможливо забезпечити без подолання непрогнозованих інфляційних процесів. Високі темпи інфляції пригнічують інвестиційну активність. Якщо інфляція висока, то в оцінці очікуваного ефекту від інвестицій присутній високий ступінь невизначеності. Тому багато інвестиційних проектів стають надто ризикованими і не здійснюються.

Невід'ємною складовою інвестиційного розширення є постійне залучення нових ефективних факторів виробництва. При цьому конкурентоспроможність капіталу з багатьох аспектів ґрунтується на готовності та спроможності країни до впровадження інновацій. В умовах, коли вартість матеріально-технічних і енергетичних ресурсів значно зросла порівняно з вартістю сільськогосподарської продукції, проблема енерго- та ресурсозбереження стала пріоритетною у зерновиробництві й поставила перед науковцями завдання пошуку шляхів зниження витрат матеріально-технічних та енергетичних ресурсів.

Для створення цивілізованого ринку зерна в Україні доцільно перейти до активного розвитку виробництва. Одним із таких важелів регулювання може стати науково-обґрунтований механізм обліку економічних інтересів у вартості кінцевого продукту. У зернопродуктовому підкомплексі на початковому етапі реформ співвідношення долі прибутку кожного учасника ринку. Такі заходи товаровиробникам — 40-60 %, хлібозаготівельникам і зернопереробним підприємствам — 30-35 %, торгово-посередницьким органам — 10-15 % від загального прибутку. При такому розподілу прибутку буде забезпечена стабільна робота всіх ланок технологічного процесу від виробництва зерна до споживання готового продукту. Такі заходи дозволять безпосередньо стимулювати товаровиробників щодо виробництва зерна, а також спрямовувати спільні зусилля на технічне переоснащення

підприємств, здійснювати технологічний прорив на основі реалізації великих інвестиційних проектів.

Найбільш характерними стадіями інвестиційного процесу мають бути наступні: мотивація інвестиційної діяльності, прогнозування і програмування інвестицій, обґрунтування доцільності інвестицій, страхування інвестицій, державне регулювання інвестиційного процесу, планування інвестицій, проектування і ціноутворення, фінансування інвестиційного процесу, забезпечення матеріально-технічними ресурсами та ефективне використання інвестованого капіталу. Зазначимо, що в сучасних умовах господарювання інвестори прагнуть залучати як можна більшу кількість джерел фінансування з метою зменшення ризику та розділення відповідальності, наслідком чого є диверсифікація та ускладнення структури джерел фінансування інвестиційного процесу.

Активізація інвестування суб'єктів зернового ринку базується на вирішенні загальних економічних проблем у сфері інвестування, інвестиційної політики, розробці інвестиційної стратегії, визначенні її напрямів та створенні сприятливого інвестиційного клімату. Найсуттєвішим фактором інвестиційної діяльності є наявність фінансових ресурсів. Це перша умова формування інвестиційних планів і водночас основне обмеження. З оцінювання обсягів наявних ресурсів починається інвестиційне планування, і за цими ресурсами перевіряється реальність уже розробленої інвестиційної стратегії.

Вважаємо, що стимулювання економічного зростання повинно забезпечуватись за рахунок залучення інвестицій з різних джерел фінансування, при чому провідна роль має належати саме державному регулюванню. Саме інвестиційна сфера повинна вирішити проблему розширеного відтворення, системне загальнодержавне завдання по забезпеченню населення продовольством.

Литература

1. Закон України “Про інвестиційну діяльність” № 1560-ХІІ від 18.09.91р. (із зм.) // www.rada.gov.ua.
2. Державне регулювання АПК: Посібн. / За ред. В. К. Терещенко — К., 2005. — 144 с.
3. Інвестиційна привабливість аграрно-промислового виробництва регіонів України / П. Т. Саблук, М. І. Кісіль, М. Ю. Коденська та ін.; За ред. М. І. Кісіля, М. Ю. Коденської. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 478 с.

4. Кісіль М. І. Тенденції і напрями активізації аграрного інвестиційного процесу // Економіка АПК. — 2002. — № 4.
5. Кірейцев Г. Г. Формування нової системи амортизації в Україні // Облік і фінанси АПК. — 2004. — № 1.

Резюме

В работе определены роль и значение инвестирования в эффективном развитии рынка зерна, вопросы организации инвестиционного обеспечения, охарактеризованы источники привлечения инвестиций, определены пути активизации инвестиционных процессов в зерновом хозяйстве.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор О. Ю. Ермаков

УДК 658.286:658.7

И. И. Мельничук

ЛОГИСТИЧЕСКИЙ АУТОСОРИНГ

Экспедитор, как логистическое предприятие, в наши дни выходит далеко за пределы прежней деятельности предприятия по осуществлению грузоперевозок и организации транспортных цепочек. Изучение особенностей становления бизнеса отечественных экспедиторских компаний позволяет выделить четыре основных этапа их развития.

Простейшая форма — агент, транспортный посредник, страховой агент, таможенный брокер — экономически обособленный элемент, выступающий интегратором отдельных интересов грузоотправителя, грузополучателя, транспортных предприятий и предприятий транспортной инфраструктуры.

Транспортно-экспедиторская компания — посредник в транспортных операциях — выполняет одну-две ключевых функции для заказчика (чаще всего, поиск транспорта), не имеет собственного подвижного состава, достаточно легко заменяется другой аналогичной компанией. Она — оператор смешанных перевозок грузов — выполняет основные несвойственные для компании заказчика функции по организации транспортировки, таможенного оформления, погрузочно-разгрузочных работ, хранения грузов. Может располагать собственными производственными мощностями (складскими площадями, автомобилями и т. д.). Является более устойчивой и конкурентоспособной струк-

турой по сравнению со второй формой организации транспортно-экспедиторских компаний.

Транспортно-экспедиторский торговопроизводственный комплекс (распределительный центр, дистрибуционный центр) — экономическая структура, обеспечивающая выполнение условий договора аутсорсинга логистических услуг, в отдельных случаях — некоторые стадии производственного процесса предприятия клиента. Данная форма образуется либо за счет слияния нескольких логистических компаний, либо посредством выделения транспортного (логистического) подразделения в отдельную структуру [3].

Экспедитор все глубже вникает в процессы снабжения, производства и сбыта клиента, которому он предлагает свои транспортные услуги. Он включается в треугольник отношений поставщик-производитель-потребитель и организует между ними комплексную логистическую, грузовую и информационную цепочку [2]. В основном логистическим фирмам клиенты передают следующие функции:

1. Услуги по перевозке грузов (по железной дороге, морским и речным транспортом, а также авиаперевозки). Перевозка всегда связана с большими капитальными вложениями — нужно приобрести контейнеры, вагоны и т. д., создать инфраструктуру. Это под силу только крупным компаниям.
2. Услуги по экспедированию грузов. Экспедитор в отличие от перевозчика оказывает дополнительные услуги: оформляет документы, выбирает маршрут. Работая с большим количеством клиентов, экспедитор получает существенные скидки на фрахт при больших объемах перевозок. Также он координирует перевозку несколькими видами транспорта, оперативно решает вопросы с перевозчиками. С экспедиторскими компаниями выгодно сотрудничать тем грузовладельцам, которые имеют дело с большими объемами товаров или в компаниях которых нет службы логистики.
3. Услуги по таможенному оформлению и хранению товаров. Руководителям предприятий, работающих с небольшими объемами, экономически невыгодно становиться таможенным брокером или покупать склад временного хранения [1].

Концепция логистического аутсорсинга заключается в отсутствии необходимости использования собственных ресурсов для

организации логистических операций, которые компания может доверить внешнему партнеру.

На основе зарубежных источников, аутсорсингом логистических услуг (Third Party Logistics Services — 3PL/Logistics Outsourcing) определяется передача части или всех логистических функций, в основном, непроизводственного характера, сторонним логистическим организациям — провайдером логистических услуг (3PL провайдером).

3PL провайдеры (Logistic Service Providers — LSPs, 3PLs, TPLs) — коммерческие организации, осуществляющие оказание услуг в сфере логистики, выполняющие отдельные операции или комплексные логистические функции (складирование, транспортировка, управление заказами, физическое распределение и пр.), а также осуществляющие интегрированное управление логистическими цепочками предприятия-клиента.

У компании имеется возможность отдать под контроль внешнего партнера сразу все логистические операции, а также консультации, выполнение необходимых экспертиз, внедрение информационных систем. Как правило, у таких компаний накоплен богатый опыт в логистическом управлении, в них работает квалифицированный персонал и имеется развитая инфраструктура (терминал или терминальная сеть, парк разнообразных автомобилей, а также сеть международных транспортных агентов).

В основном 3PL провайдеры являются дочерними компаниями, которые выделились из бизнеса основной родительской организации (компаний-экспедитора, компании, оказывающей услуги складирования, и т. п.), чтобы удовлетворять возросшие потребности покупателей и предоставлять им более широкий спектр услуг. Можно выделить пять основных типов логистических провайдеров созданных на основе:

- компаний-перевозчиков;
- складских операторов;
- брокерских/экспедиторских компаний;
- компаний, занимающихся оптимизацией транспортных услуг, формированием отправок;
- основе консалтинговых компаний, разрабатывающих и/или внедряющих программное обеспечение.

Эти компании, в свою очередь, можно разделить на две основные категории: компании с реальными физическими активами (asset based) и компании, использующие в своей деятельности аутсорсинг (non-asset based) (рис. 1).

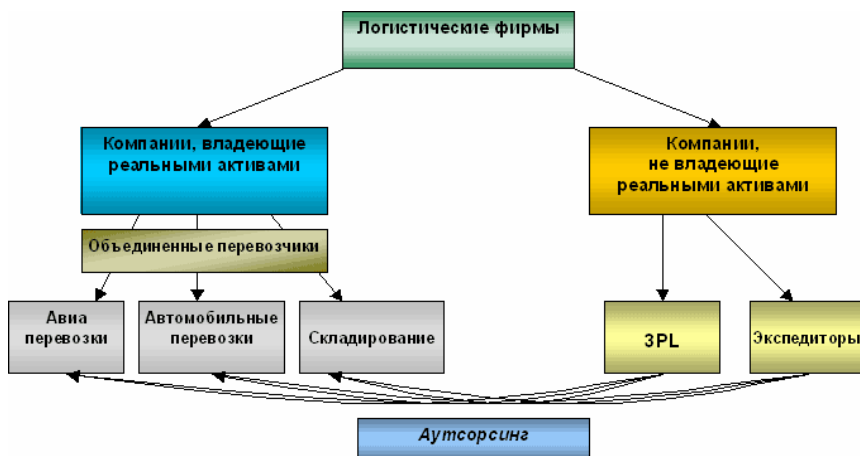

Рис. 1. Структура отношений между субъектами логистического рынка [2]

Компании, владеющие реальными активами, имеют в собственности или приобретают по лизингу транспортные средства, складские помещения и пр. Они, пользующиеся услугами аутсорсинга, заключают соглашения с другими компаниями, предоставляющими все или часть услуг в сфере физического распределения [2].

Б. Дж. Ла-Лонд и М. К. Купер определили четыре вида отношений логистического аутсорсинга:

Партнерство — это “отношения между двумя субъектами логистического канала, которые влекут за собой разделение прибыли и распространяются на некоторый, определенный в соглашении, период времени”.

Стратегический союз — это “договорные отношения между двумя независимыми субъектами логистического канала, преследующие достижение определенных целей и получения прибыли”.

Сторонняя логистика подразумевает наличие “агента логистического канала, который вступает во временные или долговре-

менные отношения с некоторым другим субъектом логистического канала”.

Контрактная логистика — это “отношения, при которых грузоотправитель и третья сторона (стороны) заключают соглашение о предоставлении определенных услуг по определенной цене в течение некоторого периода времени” [3].

Компании, оказывающие информационные услуги, представляют собой разновидность “компаний без физических активов”, которые действуют как посредники при оптимизации логистических систем предприятий и взаимодействуют с другими “владеющими активами” компаниями на контрактной основе [2].

К комплексному аутсорсингу следует прибегать в случае, если необходима не одна услуга, а вся логистическая цепочка.

Комплексный аутсорсинг. В этом случае логистические компании обеспечивают продвижение товара от производителя к потребителю с минимальными затратами и требуемой скоростью. К примеру, чтобы привезти груз из страны Азиатско-Тихоокеанского региона в какой-либо город Украины, нужно преодолеть несколько этапов транспортировки (морским и автомобильным или железнодорожным и автомобильным транспортом). Кроме того, нужно обеспечить хранение и консолидацию груза, выполнить погрузочно-разгрузочные работы, осуществить таможенное оформление, доставить груз в регионы, скоординировать работу всех участников, находящихся в разных странах. Обязательные условия комплексного логистического аутсорсинга — наличие единого оператора (логистического провайдера), а также единого информационного пространства [1].

Новейшие западные модели управления предполагают работу 4PL-провайдеров — логистических операторов, которые берут на себя не только выполнение отдельных логистических функций, в отличие от 3PL-провайдеров, но и все логистическое управление, а значит, участвуют в процессе планирования производственной потребности и подготовки спецификаций, разрабатывают собственные системы оценки поставщиков и логистических посредников.

Основное конкурентное преимущество такого оператора — наличие ноу-хау и решений, которые интегрируются с информационной системой заказчика. 4PL-провайдер является, как правило, не просто стратегическим партнером, а компанией, в акционерном капитале которой заказчик принимает непосредственное участие [5].

4PL провайдер является интегратором всей логистической цепи предприятия. Он управляет своими ресурсами, возможностями и технологиями и ресурсами поставщиков дополнительных услуг, обеспечивая полное и исчерпывающее решение относительно логистической цепи компании. Ключ его успеха — это предоставление лучших решений для компании-клиента, на основе достижения соответствующего уровня сотрудничающих с ним 3PL провайдеров, провайдеров технологий и менеджеров бизнес-процессов.

4PL провайдер представляет собой сочетание стратегического управления логистическими цепями и оперативного управления вопросами реализации и выполнения стратегических решений, т. е. сочетает в себе функции консалтинговой компании и 3PL провайдера. Более того, высокий уровень услуг для конечного клиента достигается за счет повышения технологического уровня консультантов, провайдеров информационных технологий и 3PL провайдеров.

Основное отличие между 4PL подходом и существующими подходами к логистическому аутсорсингу — в уникальной способности увеличивать стоимость компании и цену акций. В отличие от традиционного аутсорсинга, который предоставляет преимущества, в основном, на отдельных участках логистической цепи, 4PL подход призван оптимизировать логистическую цепь в целом, путем влияния на четыре ключевые составляющие цены акций: увеличение дохода, сокращение операционных затрат, сокращение рабочего капитала и сокращение основного капитала.

Рост доходов достигается за счет улучшения качества продукта, его доступности и улучшения работы клиентской службы за счет применения ведущих технологий. Так как 4PL провайдеры концентрируют свое внимание на управлении всей логистической цепью, может быть достигнуто значительное улучшение качества услуг. А с повышением удовлетворенности покупателей повышается, соответственно, и доход [4].

Рассмотрим эволюцию моделей аутсорсинга (рис. 2).

Таким образом, можно выделить следующие преимущества использования аутсорсинга компаниями:

- концентрация на профильной деятельности (ключевой компетенции). Предприятие сосредотачивает ресурсы и внимание на основном конкурентоспособном бизнесе. Также менедж-

Рис. 2. Эволюция аутсорсинга [2]

мент компании может сконцентрироваться на стратегически важных задачах (грамотном стратегическом планировании, выработке конкурентной стратегии и т. д.) и предоставить выполнение рутинных ежедневных задач внешней организации, специализирующейся на выполнении этих функций;

- использование наилучших методов и опыта. Аутсорсинг позволяет применять лучшие методы и решения. Чтобы выиграть в конкурентной борьбе, предприятия, которые предоставляют услуги аутсорсинга, постоянно совершенствуют свои услуги и ищут возможности применить лучшие технологии и решения. Это в свою очередь помогает организации-клиенту быстрее достигать продуктивного, эффективного и более экономного бизнес-процесса;
- повышение конкурентоспособности. Организация может более эффективно и быстро реагировать на изменяющиеся запросы потребителей. Аутсорсинг позволяет компании быть более гибкими и отвечать на запросы потребителей на высоком уровне;
- сокращение затрат и применение передовых технологий. Аутсорсинг позволяет компаниям применять передовые технологии. Как упоминалось ранее, поставщики услуг аутсорсинга внедряют последние технологии в своей деятельности. И компании-клиенты могут в полной мере получать выгоды от их использования, в то время как не каждое предприятие

пойдет на затраты на внедрение новых технологий при использовании внутренних резервов. Сервисные учреждения могут также достигать экономии на масштабе. Это помогает снизить общие затраты в системе, позволяя компаниям добиваться повышения производительности и эффективности;

В результате применения аутсорсинга сокращается потребность в капиталовложениях, повышается качество продукции, так как поставщиком становится специализированная организация, происходит концентрация управленческих ресурсов за счет уменьшения количества объектов управления.

При использовании механизма аутсорсинга, необходимо учитывать следующие аспекты:

- уменьшение экспертных знаний. Аутсорсинг какой-либо функции приводит к тому, что в этой области уменьшаются или совсем исчезают внутренние экспертные знания. Аутсорсинг также повышает уязвимость предприятия, так как оно становится частично или полностью зависимым от сервисного учреждения;
- изменение политики организации. Компании придется модифицировать существующую политику предприятия и организацию бизнеса или разработать новую политику и организацию, для того, чтобы эффективно взаимодействовать с поставщиком услуг. Политика управления качеством и процедуры решения проблем должны соответствовать изменениям, произошедшим в компании и должны быть готовы решать проблемные ситуации, возникающие из-за качества услуг, предоставляемых сервисным учреждением.
- моральное состояние персонала. Отношение персонала к аутсорсингу играет очень важную роль в процессе его реализации. Вопросы, касающиеся персонала, могут варьироваться от перераспределения или переподготовки до увольнения. Подготовка и образование служащих позволит им быстрее приспособиться к новым методикам и влиться в новую среду [4].

Литература

1. Когда логистические функции следует передать сторонней фирме? // <http://www.transmap.ru/articles/view/272>.

2. Экспедитор может стать логистической компанией // Сайт Евроазиатского транспортного союза. — <http://www.eatu.ru/?gstrAction=DOC&gintDocID=4152&gintBookID=42>
3. Ревуцкая Т. Транспортна логістика: Особенности национального аутсорсинга на транспорте // Транспорт і логістика. — 2008. — № 9(33). — <http://translog.com.ua/articles/287/>
4. Черноусов Е. В. Анализ рынка логистических провайдеров — зарубежный опыт // Менеджмент в России и за рубежом. — 2002. — № 6. — <http://www.mevriz.ru/articles/2002/6/1010.html>.
5. Кириллова Н. МТО в нефтесервисе и НГК. Не всегда попутчики // http://www.cig-bc.ru/library/112/?i_9432=85907.

Резюме

В статті розглядається експедитор, як логістичне підприємство, що в наш час виходить далеко за межі минулої діяльності. Він все глибше проникає в трикутник відносин: постачальник-виробник-споживач та організує між ними комплексний логістичний ланцюг. Найвищим ступенем розвитку експедиторських компаній є транспортно-експедиторський торгово-виробничий комплекс, функцією якого є забезпечити умови виконання договору аутсорингу.

Рецензент канд. економ. наук, доцент Е. Н. Волошин

**ВПЛИВ ФОРМУЮЧИХ ОПИТУВАНЬ НА ГРОМАДСЬКУ
ДУМКУ**

Дослідження проблеми впливу формуючих опитувань набула важливості у ході розвитку паблік рілейшнз, коли суто соціологічні підходи, методи та технології почали використовуватися не тільки у своєму первинному значенні, але й як сучасні, а часто як дуже ефективні засоби формування громадської думки, керування поведінкою громадськості. А в сучасних політичних реаліях аналіз використання соціологічних методів у політиці має надзвичайну актуальність.

Соціологів часто звинувачують у фальсифікації рейтингів та виконанні замовних досліджень напередодні виборів. При цьому треба зазначити, що вибори — це соціальна технологія, реалізація якої неможлива без цілої низки суб'єктів: від політиків і партій до політологів, соціологів, політтехнологів і журналістів, які вступають під час кампанії у фінансові відносини один з одним. Проте велика частка критики дістається саме соціологам, що має певні підстави — саме вони режисують дослідження

Проблема використання соціологічних технологій в політиці привертала увагу зарубіжних та вітчизняних дослідників. Вплив інтерв'юера на відповіді респондента висвітлена в статті М. Міщенко [4]. Соціологічні піар-технології в політиці вивчалися О. Петровим [5]. Маніпулятивні технології у виборчих кампаніях проаналізовані у роботі В. Полуєктова [7]. Соціології політики присвячено дослідження французького соціолога П. Бурдьє [1]. В. Полторак [6] вивчає взаємозв'язок соціології та піару. Проте, формуючи опитування розглядаються побічно, хоч займають серед інших технологій чільне місце.

Зважаючи на те, що у вітчизняній соціології проблема формуючих опитувань не знайшла належного розгляду, автор ставить перед собою завдання: дослідити сутність формуючого опитування, його мету, прийоми та технології; визначити його відмінність від соціологічного опитування, з'ясувати характер його впливу на громадську думку.

Формуюче опитування — це опитування, головною метою якого є вплив на респондента, формування його думки, позиції, а не отримання потрібної соціологу інформації. Таке опитування є по формі соціологічним, а по суті — агітаційним. Наприклад, респондент отримує питання: “Чи вважаєте Ви, що причетність кандидата Іванова до олігарха Сидорова може стати перепоною для висунання першого у депутати Верховної Ради?”. Зрозуміло, що таке питання задається не для того, щоб з’ясувати думку виборця, а для того, щоб у підсвідомість вбивалися певні асоціації (в даному прикладі негативні по відношенню до Сидорова). Такі “дослідження” називають “тенденційними”, “ідеологічними”, “рекламними”, “стимулюючими” і т. п. Часто використовують назву “пуш-полівські”, тобто “такі, що підштовхують”.

О. Петров виділяє два варіанти “підштовхування” [5, с. 172]:

Перший варіант — в опитувальний лист включаються питання, що “підштовхують” опитуваного (тенденційні), тобто такі, що змушують респондента прийняти позицію дослідника щодо змісту питання (питань). Головна мета такого варіанту: переконання.

Наприклад: Які з якостей кандидата А. Вам найбільше імпонують? а) чесність; б) рішуча позиція у боротьбі з корупцією; в) професіоналізм; г) значний досвід у позиції.

Другий варіант — питання, спрямовані на безпосереднє інформування і подальше переконання респондента в якій-небудь позиції (інтерв’юер має на меті не отримання інформації чи оцінки, а інформування опитуваного). Наприклад: Чи знаєте Ви, що депутат Б. виділив значні кошти на іграшки для дитячого будинку? Респондент, в першу чергу, інформується про таку діяльність депутата Б. Отже, головна мета — інформування, а вже потім — переконання. Для всіх видів формуючих опитувань важливою є кількість опитуваних, що пояснюється тим, що головною метою є залучити та “обробити” якомога більше виборців. Для другого виду “підштовхування” ефективність опитувань визначається кількістю негативних відповідей.

Таким чином, формуюче опитування не вивчає громадську думку, а впливає на неї. Треба зазначити, що французький соціолог П. Бурдьє вважає, що будь-яке опитування містить вплив на респондента. Для проведення зазначених опитувань використовуються як спеціальні питання, що включаються в опитувальні листи, так і спеціальні технології організації опитуван-

ня. Дослідник І. Бутенко справедливо вважає, що тенденційність питання може формуватися такими прийомами: самим формулюванням питання; неповним закриттям питання; співвідношенням змісту підказок; послідовністю відповідей; змістом відповідей (підказок); застосуванням деяких лексико-стилістичних засобів; оформленням питання [2, с. 84].

У першому випадку формулювання питання є тенденційним, містить підштовхування. Часто використовується для того, щоб інформувати виборців про певну подію. Наприклад: Чи Вам відомо, що партія У єдина з усіх, що надала кошти для постраждалих від стихійного лиха? а) відомо, б) щось чув про це, в) нічого невідомо.

Неповне закриття питання містить неповний ряд альтернатив виборця. Наприклад, За кого з кандидатів Ви б проголосували, якщо вибори відбулися б цієї неділі? а) Іванов, б) Петров, в) Сидоров, г) Баранов, д) Козлов. Соціолог вибирає лідерів передвиборчої кампанії, в той час як існують інші кандидати. Мета такого опитування — штучне підвищення рейтингів певного кандидата або кандидатів. Прийом маніпулювання змістом підказок та їх співвідношенням виявляється у тому, що потрібних інтерв'юеру підказок більше, їх зміст ширше варіюється відносно підказок “небажаних”. Наприклад: Як би Ви могли охарактеризувати Іванова як людину та політика: а) принциповий; б) професіонал; в) справедливий; г) чесний; д) мало знаю про Іванова.

Послідовність відповідей та оформлення питань базується на спостереженні, що респондент часто вибирає ті, що були розташовані на початку, а отже — бажані відповіді розміщуються на початку опитування, небажані — в кінці. Часто такий спосіб поєднується з попереднім (“співвідношення змісту підказок”).

Застосування деяких лексико-стилістичних засобів — це використання сильних метафор, епітетів і т. п. для досягнення потрібного ефекту. О. Петров визначає такі ситуації, створені інтерв'юером для проведення формуючого опитування (як варіант неповного закриття питання):

1. Надати певну кількість альтернатив, відповідей.
2. Представити ці альтернативи в питальнику у певному порядку.
3. Застосувати “метод зміщених альтернатив” і т. п. [5, с. 175].

Отже, всі прийоми можна розподілити на такі групи:

1. Маніпулювання змістом питання та змістом підказок.
2. Маніпулювання формою (розташуванням, послідовністю, оформленням) питання та відповідей.
3. Застосування лексико-стилістичних засобів.

Серед технологій формуючих опитувань О. Петров виділяє такі:

- технологія задання критеріїв оцінки / технологія коректної дискредитації конкурента;
- технологія використання “лідерів думки”;
- технологія використання ефекту “фургона з оркестром”;
- технологія мораторія на публікацію рейтингів [5, с.177]..

Технологія задання критеріїв оцінки та технологія коректної дискредитації конкурента: респонденту пропонується порівняти декількох кандидатів (конкурентів). При цьому потрібному інтерв'юєру кандидату надаються в основному позитивні характеристики. Останнє питання має приблизно такий вигляд: Якщо Ви вважаєте, що Президентом повинен стати кандидат, який зможе підняти пенсії та стипендії, вирішити проблеми з безробіттям і т. п., то хто це зробить найкраще? Зрозуміло, що саме така характеристика була надана потрібному кандидату.

Технологія дискредитації кандидата є варіантом попередньої, тільки інформація підбирається негативна, така, що дискредитує кандидата. Підбирається матеріал реальний, але викладений у певній послідовності.

Технологія використання лідерів думки є двоступеневою. Спочатку обираються лідери думки, які є політично активними та авторитетними в певній соціальній групі, а потім здійснюється вплив через них.

Технологія ефект “фургона з оркестром” базується на спосереженні, що попередня публікація рейтингів кандидатів допомагає набирати прихильників. Тобто, людям властиво приєднуватися до більш “успішного” кандидата. Проте, О. Петров вважає, що, по-перше, проблема впливу публікації рейтингів на електорат вимагає подальшого вивчення. По-друге, треба з'ясувати вплив “фургона з оркестром” саме на українських виборців для корекції законів про вибори, що діють в країні [5, с. 183].

Технологія мораторія на публікацію рейтингів базується на забороні законом України оприлюднення результатів соціологічних досліджень за 15 днів до виборів. У цьому випадку може використовуватися обмеження виборців доступу до об'єктивної інформації. Проте, ми не згодні з тим, що це є технологією. Скоріше це передумова для використання технологій.

Будь який вплив на свідомість створюється у два етапи:

1. Створюється атмосфера довіри між комунікаторами
2. Впроваджується у свідомість людини потрібна інформація

Формуюче опитування може проводитись у різні способи: анкетування, опитування у фокус-групах і телефонне опитування. Специфіка полягає в імітації методів соціологічних досліджень, що дає високий ефект від схованого впливу. Телефонне опитування може маскуватися під соціологічне або — з метою контр-пропаганди — під офіційне повідомлення від імені штабу опонента. Найбільше технології формуючої соціології користуються попитом в тих регіонах, де є складності з формуванням ядра прихильників і польових структур, а також в умовах обмеженого часу для позитивного розкручування кандидата. Види формуючих опитувань.

Наприклад, польове інтерв'ю запросто можна використати для впливу на політичні уподобання виборців. Суть технології “від дверей до дверей” проста. Соціолог починає дослідження за місяць до виборів, пропонуючи респондентам заповнити невелику анкету (до 10 запитань). Причому питальник складається так, щоб потенційний виборець дав позитивні для партії відповіді, а в його свідомості сформувався її позитивний образ.

Зазвичай таку функцію виконують запитання з розряду: Чи знаєте ви про партію X та її програму?”, “Чи відомо вам, що партія X має намір?.. (Програмні тези й перелік добрих намірів партії, звісно, додаються.) Завершуючи опитування, соціологи-агітатори просять дозволу зателефонувати або прийти ще раз. Якщо такий дозвіл отримано, контакт вважається ефективним, а за тиждень до виборів відбувається ще один — вирішальний.

Типовий приклад некоректного використання соціологічно-го інструментарію — проведення формуючих фокус-груп з метою впливу на погляди, мотивацію виборців. Особливістю такого заходу є те, що на відміну від звичайних фокус-груп, їхні форму-

ючі аналоги переслідують заздалегідь визначені цілі: мобілізувати прихильників політичної сили, переконати її противників або схилити до неї тих, хто коливається.

Під час бесіди модератор запускає позитивну інформацію про партію, негативну — про опонентів та за допомогою психологічних методів впливає на мотивацію виборців. Ефективність цієї технології вимірюють шляхом підрахунку кількості бажаючих проголосувати за партію, а також тих, хто коливався, але перейшов на її бік.

Таким чином можна сформулювати три мети інтерв'юера формуючих опитувань:

- інформування респондента;
- переконання;
- отримання потрібного результату для подальшого маніпулювання з метою підвищення/пониження рейтингу кандидата/партії.

Важливо з'ясувати, якого роду вплив здійснює комунікатор на комуніканта в процесі формуючого опитування.

При звичайному соціологічному опитуванні інтерв'юер є суб'єктом і респондент є суб'єктом. Об'єктом у цьому випадку є позиція комуніканта.

Комунікація під час формуючих опитувань завжди має суб'єктно-об'єктний характер, вектор процесу завжди спрямований від комуніканта до комуніката. Проте таке спілкування часто маскується під суб'єктно-об'єктні відносини. Цим відрізняється подібна технологія від технології агітації. Агітатор виступає неприхованим суб'єктом комунікації, він нав'язує свою думку, в той час як респондент в процесі формуючого опитування має відчувати, що його думка є важливою для інтерв'юера. Отже, відносини між комунікатором та комунікантом є імплікацією суб'єктно-суб'єктних стосунків, в той час як по суті являють собою суб'єктний-об'єктні, а відповідно, містять прихований вплив.

Розрізняють два види впливу: маніпуляція та сугестія. Сугестія формується як природний процес впливу однієї людини на іншу: за допомогою прохання, переконання, доведення, аргументування та ін., тобто, що має на меті змінити установки, ціннісні орієнтації та ін. Цей вплив усвідомлюється об'єктом. Проте об'єкт

не завжди може протистояти сугестії через брак інтелектуальних, емоційних або ін. сил та також через економію сил.

Маніпулятивний вплив є неконтрольований, неусвідомлений, прихований від адресата процес впливу на нього, що відбувається поза його волею та бажанням.

С. Кара-Мурза вважає, що “Маніпуляція — це вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує” та “Маніпуляція — це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження у іншої людини намірів, які не співпадають з його актуально існуючими бажаннями” [3, с. 16].

Кара-Мурза виділяє такі три головні ознаки маніпуляції [2, с. 16-17]:

1. Це вплив духовний, психологічний, на відміну від фізичного насильства або загрози насильства.
2. Маніпуляція — вплив прихований, факт наявності якого не повинен бути поміченим об’єктом маніпуляції.
3. Маніпуляція — це вплив, який вимагає значної майстерності та знань.

Таким чином, формуюче опитування як імплікація суб’єктно-суб’єктних відносин містить усі три ознаки маніпулятивного впливу, а респондент виступає об’єктом цього впливу. Політична маніпуляція, на відміну від міжособистісної, безособова і передбачає вплив на широкі маси. Воля меншості (а то й окремої особистості) у завуальованій формі нав’язується більшості. Формуюче опитування має залучити якнайбільше респондентів для створення впливу на громадську думку, в той час як для соціологічного важлива адекватна репрезентація різних соціальних груп. Інтерв’юер маніпулює думкою виборця або результатами опитування.

Підсумовуючи вищевикладене, треба зазначити:

1. Формуюче опитування — це опитування, головною метою якого є вплив на респондента, формування його думки, позиції, а не отримання потрібної соціологу інформації. Таке опитування є по формі соціологічним, а по суті — агітаційним.
2. Можна визначити два види “підштовхування” респондента: створення питань, які змушують респондента прийняти по-

зицію дослідника та питання, спрямовані на безпосереднє інформування і подальше переконання.

3. Всі прийоми створення тенденційності опитувань можна розподілити на такі групи: маніпулювання змістом питання та змістом підказок; маніпулювання формою (розташуванням, послідовністю, оформленням) питання та відповідей; застосування лексико-стилістичних засобів.
4. Формуюче опитування як імплікація суб'єктно-суб'єктних відносин містить маніпулятивний (прихований) вплив, а респондент виступає об'єктом цього впливу. Інтерв'юер маніпулює або думкою респондента або результатами опитування.

Формуюче опитування не є соціологічною технологією, а є, по суті, замаскованим піар-прийомом. Використання не за призначенням цих та інших соціологічних методів, звісно, підриває репутацію як окремих соціологів так і галузі в цілому. Отже, надзвичайно гостро постає питання професійної етики дослідника, який має завжди відчувати межу між наукою та політикою.

Література

1. Бурдые П. Социология политики. — М.: Socio Logos, 1993. — 336 с.
2. Бутенко И. А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. — М.: Высшая школа, 1989. — 176 с.
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. — 832 с.
4. Мищенко М. Исследования влияния интервьюера на ответы респондентов: результаты методологического эксперимента // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 129-134.
5. Петров О. В. Социологические пиар-технологии в политике. — К., 2007. — 288с.
6. Полторак В. А. Социология и социологический пиар: проблема органической взаимосвязи // Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. — К.: Стило; Фоліант, 2005. — С. 124-136.
7. Полуэктов В. В. Полевые и манипулятивные технологии. Настольная книга менеджера избирательных кампаний. — М.: Русская панорама, 2003. — 464 с.

Резюме

В статье анализируется влияние формирующих опросов на общественное мнение, основные приемы, технологии и характер влияния.

Рецензент доктор филос. наук, профессор З. В. Балабаева.

УДК 353:911.3:32

В. М. Лісовський

ПРОЦЕС ЕВОЛЮЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

В наш час, в Україні поряд із такими важливими задачами, як будівництво демократії та ринкової економіки, становлення громадянського суспільства, осмислення своєї історії, звернення до історичної пам'яті, пошуку ідентичності, є актуальним формування української політичної нації. Діалектика цих понять все більше привертає увагу думаючої громадськості, оскільки стосується і нашої історії, і нашого нинішнього буття, а ще більше — нашого майбутнього. Термін “нація” у світових дослідженнях розвинутий на досить високому рівні, а от термін “політична нація” як такий, на нашу думку, починає лише тепер з'являтися як на сторінках наукових досліджень, так у дискусіях різних політичних вчених. На жаль, у сучасній українській філософії та політології ці питання розроблені недостатньо, принаймні до читацького загалу такі праці не доходять. А в марксистсько-ленінській, з дозволу сказати, науці, як відомо, вони трактуються однобічно, суб'єктивно, з цілком зрозумілою метою обґрунтування комуністично-інтернаціональних догм. Перегорніть будь-які енциклопедичні довідники, політичні словники (на жаль, більшість з них радянського періоду): ніде не знайдете термінів ні національна держава, ні державна нація, ні політична нація.

В Україні, сьогодні політична нація лише починає формуватися. Вона робить свої найперші кроки. На державному рівні про українську політичну націю більш спрямовано заговорили на початку третього тисячоліття. Було визначено основні завдання нового етапу трансформаційних процесів. Серед них — створення умов для реальної та орієнтованої на національні інтереси консолідації українського суспільства. Про українську політичну націю говорилося наступне: “повинна бути створена українська

політична нація, де мають знайти відображення органічно вписані в європейський консолідаційний процес природні права як українського етносу, так і національних меншин” [1]. Ведучи мову про українську політичну націю, звернемо увагу на історичний процес її формування. Формування сучасної державної території України відбувалося в рамках Російської імперії — СРСР і містило в собі ряд етапів. Перший (кінець XVI - середина XVIII вв.) характеризується вичленовуванням зі складу Речі Посполитої території Малоросії (Гетьманщини) і початком колонізації Слобожанщини. Другий (друга половина XVIII - XI вв.) виразився, насамперед, у прискоренні колонізаційного освоєння Північного Причорномор’я (особливо після 1783 р.). На цей же етап приходить приєднання до Російської імперії Правобережжя Дніпра (Полісся, Поділля, Волинь). Третій (до середини XX в.) ознаменувався включенням до складу СРСР Східної Галичини (1939 р.), Північної Буковини (1940 р.) і Закарпаття (1945 р.), а також передачею Кримського півострова в адміністративне підпорядкування УРСР (1954 р.). Неважко помітити, що в ході цих етапів історія різних українських регіонів складалася по-різному. Якщо на схід і південь українці просувалися в ході переселенської колонізації разом з іншими народами Російської імперії, то західні етнічні українські території довгий час входили до складу різних держав Центральної і Східної Європи (Угорщини, Австрії — Австро-Угорщини; Речі Посполитої — Польщі; Румунії, Чехословаччини).

Культурно-історичний аналіз дозволяє виділити наступні регіони України: Малоросія (приблизно співпадаюча з границями земель, що відійшли до Росії в 1686 р.), Слобожанщина (зона активної колонізації кінця XVII — першої половини XVIII вв.), Північне Причорномор’я (зона активної колонізації другої половини XVIII-XI вв.), Кримський півострів (може розглядатися як складова частина Північного Причорномор’я, але при цьому характеризується комплексом своєрідних просторових, етнічних і культурно-історичних ознак), Правобережжя (територія, що ввійшла до складу Російської імперії в результаті розділів Польщі в 1793 і 1795 р.), Галичина (входила до складу Польщі до 1939 р.), Північна Буковина (до 1940 р. входила до складу Румунії), Закарпаття (до 1939 р. — складова частина Чехословаччини, приєднане до СРСР у 1945 р.). Легко помітити, що не всі

історичні регіони України мають чітко виражені етнокультурні відмінності друг від друга. Так, Слобожанщина, Північне Причорномор'я і Крим зливаються в єдину культурно-історичну зону — Новоросію. Точно так само можна говорити про культурно-історичну близькість Галичини і Північної Буковини.

Тут фактором ландшафтної єдності є Карпати, у північно-східного схилу яких і розташувалася Західноукраїнська культурно-історична зона. До Західноукраїнської зони тяжіють також території Волинської і Ровенської областей, що з 1921 по 1939 р. знаходилися в складі Польщі, а в XII-XI вв. разом з Галичиною склали ядро середньовічного Галицько-Волинського князівства. А от Закарпаття, що лежить до південно-заходу від Карпат, є особливим культурно-історичним регіоном. Якщо Галичина (після розділів Речі Посполитої) і Буковина входили в австрійську частину Австро-Угорщини, то Закарпаття — з XIII в. — до складу Угорщини, а потім, до 1918 р., — в угорську частину дуалістичної монархії. Після розпаду австро-угорської імперії, коли галицькі землі відійшли до Польщі, а Буковина дісталася Румунії, закарпатський регіон увійшов зі склад Чехословаччини. Українське Правобережжя Дніпра, у силу ряду особливостей його політичної й етнічної історії, так і не сформувалося в особливу культурно-історичну зону. Цей великий регіон можна розглядати як своєрідний етнокультурний буфер між Новоросією і Західною Україною. Правобережжя — регіон, що захоплюється за собою тією політичною силою, що переважає в кожен конкретний момент. Регіон Малоросії, що є лише осколком простору річкової цивілізації — Київської Русі, теж схильний підпадати під впливи ззовні. Не змінює справи навіть перебування тут столиці України. Концептуальний центр держави всі роки новітньої української незалежності знаходиться не в Середній Наддніпрянщині, а в Галичині.

Варто помітити, що кожний з виділених регіонів характеризується специфічною саме для нього етнічною ситуацією. Набір у тому чи іншому регіоні поряд з українцями представників інших етносів є оригінальним, хоча скрізь, за винятком Криму, основний етнічний масив складають українці. Але ці українські спільності теж є оригінальними. Так, наприклад, у культурно-господарському, ментальному і навіть — у лінгвістичному плані підкарпатські русини, що проживають у Закарпатті, не тотожні

українцям, що живуть у Північному Причорномор'я, а українці — жителі Донбасу — українцям, що живуть у Буковині Галичині [2].

Аналізуючи вищесказане, воно полягає у наступному: у масовій свідомості українського суспільства політична, державна ідентифікація не має першорядного значення. Якщо в Україні і розвивається система ідентифікації українства, то це, скоріше, ідентифікат не з розряду “держава — громадянин”, а з розряду “країна — особистість”, “країна — спільнота”. Головна тут — суто територіальна, земляцька ідентичність, близькість до землі-годувальниці, близькість до певного регіону. Навіть читаючи сучасну політичну пресу, часто можемо зустріти такі визначення, як “донецькі”, “харківські”, “київські” — розподіл українського соціуму за умови відсутності нових механізмів консолідації суспільства як єдиної політичної нації.

В цілому Конституція та закони України дозволяють забезпечити всі основні права та свободи корінних народів та національних меншин. Право на існування, використання здобутків культур та використання рідної мови (у тому числі в одержанні освіти) гарантовано статтями 10, 11, 22, 53 і 119 Конституції, законами “Про мови”, “Про національні меншини”. Право на представництво частково гарантовано статтею 14 Закону “Про національні меншини” та статтею 22 Конституції щодо недопущення звуження форм та обсягу існуючих прав і свобод [3].

Політична нація створюється з метою консолідації країни — для досягнення спільних ідей, державних функцій. Країна — це певний політично суверенний простір, мешканців якого об’єднує ЗГОДА на окремішнє територіальне існування і, крім такої згоди, ПОРОЗУМІННЯ щодо визначальних суспільних цінностей — громадянських прав (індивідуальних та колективних) і культурної самосвідомості (ідентичності). На нашу думку, саме етноси, які перебувають у меншості, і відчують свою “роль другого ґатунку” створюють політичну націю, маючи на меті зрівняти свою роль у суспільстві із титульною нацією. Суспільство має відкривати кожному громадянину всі культурні горизонти, не може нікому обмежувати доступ до жодної із сфер діяльності, в тому числі за національною ознакою. Мова йде також про загальнонаціональне примирення, регіональну єдність, становлення національної еліти та інші чинники суспільного процесу.

Тема політичної нації на сьогоднішній день не дуже розвинута у наукових працях дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Хоча, звичайно, американські та деякі європейські дослідники крокують на декілька кроків вперед порівняно з нашими українськими, та й російськими дослідниками. Щодо теоретичної бази, то тут здебільшого використовувалися праці дослідників етнополітології та етнології. Досить змістовною та цікавою для нас виявилася книга “Етнос і політика: Хрестоматія”, автором якої є Прозаускас А. А. [4]. Надзвичайно цікавою стала робота Джамбатіста Віко та його “Засади нової науки про загальну природу націй” [5]. Для отримання потрібних фактів щодо сучасності, стану досліджень стосовно “нації” та “політичної нації” в Україні, зокрема, стали важливими також праці та окремі статті таких авторів, як Варзар І. М., Бадзьо Ю. В., Євтух В. Б., Курас І. Ф., Балушок, О. Ю., Кресіна, І. О., Римаренко Ю. І. [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13]. Формування єдиної політичної нації — це одна із цілей, яку поставила собі сьогоднішня політична еліта. Будь-який напрям у науці з’являється тоді, коли суспільство відчуває у ньому необхідність. У цьому сенсі етнополітологію можна вважати однією із найдавніших наук. Усвідомлення народами своєї особистості і несхожості на інші супроводжувалися не тільки спробами пояснити цю схожість, але й політичними претензіями на володарювання “не своїми” територіями. Відомий російський дослідник Р. Абдулатіпов, пояснюючи та аналізуючи різні концепції націй, зауважує, що у нас (на відміну від Заходу) “зовсім інші погляди на розвиток нації. Нації тут розглядаються як етнокультурні утворення, прив’язані до визначеної території, зі своїми традиціями, звичаями, моральністю тощо”. Абдулатіпов збагачує перелік іманентних, як йому представляється, властивостей цікавлячого нас феномену: “Нація — це культурно-історична спільність із самобутніми проявами мови, традицій, характеру, усього різноманіття духовних рис. Життєдіяльність нації... тривалий період зв’язаний з визначеною територією. Нації — найважливіші суб’єкти політичного, соціально-економічного і духовно-морального прогресу держави” [14].

У Західній Європі першою і досить довго єдиною концепцією нації була територіально-політична концепція, сформульована енциклопедистами, що розуміли націю як “групу людей, що

живуть на одній території і підкоряються одним законам і правителям”. Ця концепція була сформульована в епоху Просвітництва — тоді, коли інші способи легітимації влади були дискредитовані й у державній ідеології затвердилося розуміння нації як суверена [15]. В епоху формування національних держав націю розуміли як об’єднання громадян, як волю індивідів, реалізовану через суспільний договір. “Відображенням цієї тези і було знамените визначення нації як повсякденного плебісциту, дане К. Ренаном у його сорбонській лекції 1882 року”. Можна навіть сказати, що термінологічний “одяг” поняттю “нація” дав саме К. Реннер наприкінці ХІХ ст. у книзі “Нація і держава” [16]. Для правильної та ефективної побудови політичної нації в Україні не буде зайвим звернутися до світових прикладів формування політичних націй. Щодо історичних політичних націй, то в політичній історії їх було не багато. Найяскравішими були приклади грецької та римської політичних націй. Не дивлячись на їхні часові рамки, це політичні нації, які втілювали в собі майже усі риси ідеальної політичної нації, а саме — громадянське суспільство, верховенство закону, повага прав людини; участь громадян у політичному процесі (безпосередня участь — ознака прямої демократії), спільна мета (громадяни були об’єднані однією політичною метою).

Як відомо, термін “політична нація” вперше почали використовувати французи у часи Великої Французької Революції, коли в державі відбувався перехід від монархії до республіки (1789). Центром подібної спільноти стає індивід, а членом — будь-яка людина, яка присягається у повазі та прихильності “Декларації прав Людини”, свободі, ідеї братерства, не дивлячись на етнічне походження, релігійну приналежність тощо. Політична нація є результатом інтенсивної інтеграції. Деякі дослідники твердять, що це нація, яка має характер американського типу. Така ж нація повинна утворитися і в нашому українському суспільстві, в наслідок інтеграційних процесів. Хоча, звичайно, треба звернути нашу увагу на те, що немає в світі зразкової моделі формування політичної нації. В багатьох країнах, як вже зазначалося, політична нація вже існує, тобто — принцип етнічного поділу у суспільстві замінив принцип громадянства. Але шлях, який та чи інша країна обрала для досягнення даної мети — у кожній різний. Претендентів на політичну націю, яка б могла

служувати для нас у якості зразкової та такої, на яку варто рівнятися, є на наш погляд — американська. Американці захищають свою країну, що означає близькість їм почуттів і ідей патріотизму і батьківщини. Саме поняття “американець”, за визначенням громадянина, прийнятого в Сполучених Штатах, не припускає родового зв’язку із соціальною спільністю чи з її переважними етнічними, культурами чи релігійними традиціями. Американці, як окремі люди, можуть брати участь у різних культурах, але поєднує їхній один з одним щось зовсім інше. В основі їхньої національної самосвідомості, їхнього відчуття себе американцями, лежить міцний суспільний договір відчуття єдності. Саме ці “американські відчуття” є рушійною силою американського політичного процесу. Головним критерієм цьому може служити той факт, що у Сполучених Штатах Америки жоден етнос не може “нав’язати” всім іншим свій спосіб буття. Хотілося б також звернемо увагу на Декларацію Незалежності, яка і проголосила базові принципи життєдіяльності та політичного розвитку американської нації. Декларація незалежності була підписана Т. Джефферсоном, за участю Б. Франкліна, Дж. Адамса. Вона відображає логіку та аргументацію природних та не відчужених прав людини. Серед останніх виділені наступні істини: кожна людина від народження має право на життя, свободу та прагненню до щастя, суверенітет народу над державою, тобто наділення суспільством уряду певною владою для забезпечення його (суспільства) повноцінного життя (право народовладдя) тощо [17].

Отже, бачимо, що все вище написане підтверджує тезу про існування та ефективне функціонування політичної нації у Сполучених Штатах Америки. Насамперед, йдеться про політичну основу суспільства, де кожний громадянин цього суспільства нічим не відрізняється від іншого, насамперед, це не проявляється в ущемленні тих чи інших прав. У кожного члена суспільства є певні права, які не розмежовуються в залежності від етнічного походження людини.

Говорячи про долю української політичної нації, треба сказати, що ніхто не сумнівається в існуванні українського етносу, відмінного від російського або білоруського. Але етнічні українці складають три чверті населення країни, а інші громадяни країни до титульного етносу не належать. Що ж їх може об’єднати

з українцями в єдину спільноту? Нація, відповідно до сучасних уявлень, — це “сукупність людей, що мають власне ім’я, загальну історичну територію, загальні міфи й історичну пам’ять, масову суспільну культуру, загальну економіку й однакові для всіх членів юридичні права й обов’язки”. У реальному житті зовсім не всі політичні нації можуть цілком відповідати цьому ідеалу, але більшій частині вимог, пропонованих до нації, вони все-таки відповідають. Українська ж нація не підпадає під це поняття за жодним параметром. Усе ще досить високий у нас відсоток людей, що розглядають нове державне утворення як тимчасове, вони бажали б бути громадянами іншої країни, з іншою назвою й іншою територією. Важко в умовах перехідної економіки і господарської кризи говорити про економічну самостійність і, тим більше, про самодостатність України. Як бути з історичною пам’яттю, загальними міфами, культурою і, звичайно ж, з рівноправністю? Усі ці гуманітарні проблеми прямо взаємопов’язані і від їхнього вирішення залежить чи буде сформована українська політична нація, або іншими словами, єдина багатонаціональна громада України. У досягненні цієї мети зацікавлені всі основні політичні сили України, але от у питанні про те, як цього домогтися, єдності на сьогодні немає.

У кожній країні процес державотворення відбувається за допомогою різних напрямків. Держава жодним чином не повинна тиснути на громадянина України в тому, що стосується його етнічної, мовної і культурної самоідентифікації. Усякі спроби зробити такий тиск повинні розглядатися як порушення свобод і прав людини. Саме такий підхід вирішення національних проблем у багатонаціональних державах пропонується сьогодні демократичною Європою, що зафіксовано в європейських міжнародно-правових документах, що вже ратифікувала чи повинна ратифікувати Україна. Насамперед, необхідне жорстке дотримання Закону про мови. У ньому, як відомо, говориться, що “Кожна людина в Україні, незалежно від національного походження і національної самоідентифікації, місця проживання і релігійних переконань, вправі вільно використовувати, вивчати і підтримувати будь-яку мову. Кожна людина має право вільно обирати і змінювати свою приналежність до будь-якої мовної групи, вважати себе двомовною чи багатомовною. Ці права є природними і невід’ємними”. Політична нація — це сукупність людей різних

національностей, які є громадянами однієї країни. Однак неодмінною умовою є достатня зрілість корінної, титульної нації, навколо якої формується нація політична. Отже, можна зробити висновок, що розвиток політичної нації у будь-якому суспільстві залежить від рівня патріотизму, єдності суспільства, як за ідеологічними, так і за політичними ознаками, де панує повага до прав людини, незалежно від її расових чи етнічних ознак.

Література

1. Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. — С. 14-15.
2. Никифоров А. Р. Геополитический смысл Украины // Русский геополитический сборник. — М., 2000. — Вып. 4. — С. 87.
3. Закон України “Про національні меншини”. — 14.04.2006 // http://citynews.net.ua/laws/nac_menshyny.htm.
4. Етнос и политика: Хрестоматия / Авт.-состав. А. А. Прозаускас. — М.: УРАО, 2000, — 400 с.
5. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. — Ленинград: Художественная литература, 1940. — 619 с.
6. Варзар І. М. Із контекстів минулих літ. Вибране. — К., 2003. — Кн. І: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. — 573 с.
7. Бадзьо Ю. В. Національна ідея та національне питання — 10 років невизначеності // Політична думка. — 2001. — № 1-2. — С. 3-12.; Український вибір. — 19.04.2006 // <http://www.pravda.com.ua/archive/2004/august/24/2.shtml>.
8. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурні аспекти. — К.: Фенікс. — 216 с.
9. Курас І. Ф. Етнополітологія: перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
10. Балущок В. Нації етнічні, нації політичні, і перспективи етнонаціонального розвитку людства // Наука і суспільство. — 1997. — № 9-10. — С. 26-31.
11. Хорошилов О. Ю. Формування української політичної нації: передумови та перспективи: Автореф. — О., 2003. — 17 с.; Українська політична нація: сценарій конституювання // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5 (8). — С. 23-30;

- Ідеологія державотворення як чинник формування політичної нації // Нова політика. К.: 2000, № 4. — С.23-25.,
12. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — К., 1998. — 391 с.; Подвійна етнонаціональна свідомість як феномен поліетнічних держав // Історія. — 2005. — № 3. — С. 2-5.
 13. Римаренко Ю. І. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Моногр.
 14. Абдулатипов Р. Г. Парадоксы суверенитета. Перспективы человека, нации, государства. — М., Славянский диалог, 1995. — С. 32.
 15. Куротеева В. В. Энтони Смит: историческая генеалогия современных наций // Национализм и формирование наций. Теории — модели — концепции. — М., 1994. — С. 32.
 16. Політологічні та соціологічні студії: Зб. наук. праць. — Чернівці: Рута, 2005. — Т. III. — 39 с.
 17. Ефимов А. В. Очерки истории США. От открытия Америки до окончания гражданской войны. — М.: Госпедгиз, 1955. — С. 79.

Резюме

В статье проанализирован исторический процесс формирования украинской политической нации. Обращено внимание на формирование политических наций в мировом контексте.

Рецензент доктор политич. наук, профессор А. М. Пойченко

УДК 323.1(477)

О. В. Долгов

КОРДОН ЯК РЕЗУЛЬТАТ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ ТА ЧИННИК ЇЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Процеси визнання і встановлення кордонів є чинниками, що створюють правовий режим міждержавних кордонів. Відсутність цих чинників демонструє наявність територіальних конфліктів чи спорів. Проте, ці елементи необхідні, але не є достатньою умовою для конституювання кордону. Ознакою класифікації кордонів є походження, історія і тривалість існування.

На різних етапах розвитку державний кордон може бути по-різному класифікований, і хоча вирішальне значення має сучас-

ний етап, на політичному житті країни не можуть не позначатися і зміни кордону в минулому. Визначення типу кордону, як правило, залежить від співвідношення його головних функцій — бар’єрної і контактної, що, в свою чергу, обумовлено політичними умовами формування державного кордону, характером сусідства.

Щоб зрозуміти функцію і значення кожного конкретного кордону, потрібно знати, що він розділяє, наскільки співпадають політичний простір. Різна “проникність” державного кордону для різних сфер діяльності впливає на структуру населення і господарства прикордонних районів. Наприклад, франко-бельгійський кордон, україно-молдавський кордон, російсько-китайський кордон та ін.

У формуванні міжнародно-правової інфраструктури прикордонного співробітництва, певного рівня європейської інтеграції виділяють три етапи:

1. Створення в 1969 р. Європейської Асоціації транскордонних районів, що поклало початок координації діяльності влади районів, сприяло усвідомленню їх особливих інтересів і офіційного визнання ЄС.
2. Підписання в 1980 р. у Мадриді країнами — членами Ради Європи Рамкової конвенції по трансграничному співробітництву територіальних колективів. У 1984 р., відповідно до конвенції, був переглянутий статус Європейської Асоціації трансграничних районів.
3. Прийняття в 1985 р. Європейської Хартії місцевого самоврядування й у 1986 р. — Хартії Співтовариства з регіоналізації, яка стала поштовхом до реформи Європейських структурних фондів із січня 1989 р. і передбачала спеціальні заходи для розвитку трансграничних районів.

У 1990 р. були прийняті регіональні програми INTERREG, які торкалися транскордонних регіонів і створених інститутів. Підписання цих програм спростило взаємодію регіональної і місцевої влади сусідніх країн, тобто прикордонні зони у своїх позадержавних контактах одержали мобільність.

Отже, політико-географічне положення певної країни — чинник політичної ситуації в регіоні й одночасно — чинник внутрішнього економічного і політичного розвитку. Співвідношення функцій кордонів країни, їх типів (по морфології, історичним умовам, послідовності виникнення і іншим ознакам, а також їх

синтезу) обумовлюють, з одного боку, політичний клімат у регіоні, передумови для співробітництва держав регіону. З іншого боку, великий вплив зазначених факторів на риси розвитку господарства, зовнішню і внутрішню політику країни, положення прикордонних районів.

Відтак, кордон є і результатом і чинником розвитку держави. Проте, до істотних рис кордону належить і здатність виступати в якості символу стабільності і дієздатності держави, що виражається в існуванні гарантій стабільності режиму території. Так, до правових гарантій стабільності режиму території відносяться:

- а) принципи міжнародного публічного права — принцип територіальної цілісності і недоторканності; мирного рішення міжнародних суперечок; незастосування сили. На цих і деяких інших принципах будуються всі рішення, прийняті міжнародними організаціями;
- б) інститут залишкового (номінального) суверенітету. Ідея залишкового суверенітету припускає збереження за територією суверенітету держави, навіть у період її окупації. Так, після Другої світової війни японські острова Рюкю знаходилися під керуванням США, що визнавали існування над островами “залишкового суверенітету” Японії. Відновлення повного суверенітету Японії зроблено двосторонніми угодами 1968, 1969 і 1970 роками [1, с. 182];
- в) інститут придбаного давнини, під яким розуміється спосіб придбання суверенітету над територією шляхом фактичного володіння, що не порушується цією територією протягом тривалого часу [2, с. 109];
- г) договірний режим кордонів, який закріплює існування сучасної системи кордонів;
- д) система внутрішнього права відбиває національні механізми, що забезпечують стабільність режиму території, обмежують сваволю національного уряду в розпорядженнях територією на міжнародній арені. Виділяють види таких обмежень у різних державах, які можна визначити як елементи відповідної системи внутрішнього права.

Серед матеріально-правових механізмів забезпечення стабільності правового режиму території можна виділити чотири основних:

- а) закріплення державної цілісності як принципу державного устрою;
- б) єдиний правовий простір, що припускає верховенство і вищу юридичну чинність Конституційних актів і державного законодавства;
- в) єдність державної влади;
- г) закріплення в законодавстві складу суб'єктів, які утворюють державу.

До основних характеристик території держави варто віднести наявність чи відсутність загрозової їй небезпеки (безпеки). Цей показник настільки суттєвий, що може бути віднесений до ознак держави. Безпека (захищеність) території є умовою існування і розвитку держави, тому що неможливо ні те, ні інше при відсутності як недоторканності кордонів держави, так і саморегулювання державою правового режиму території.

Стабільність суспільства припускає, що режим території держави визначається тільки актами органів державної влади. Лише розвиток політичної і правової систем держави може прямо торкатися правового режиму території, змінювати територіальний устрій держави, призводити до встановлення на окремих частинах території особливого правового режиму.

Насильницька зміна статусу (правового режиму) державної території означає зазіхання на суверенітет держави. Політико-правова безпека території держави є вільним здійсненням державою своєї юрисдикції на території, яка обмежена політичним кордоном.

Зазіхання на політико-правову безпеку території може здійснюватися: через пряму окупацію державної території і здійснення на ній правового режиму іншої держави, через підготовку і здійснення державного перевороту з наступною зміною правового режиму території.

Просторова безпека території (територіальна цілісність) припускає регламентацію обміну частини території від одного суб'єкта до іншого, механізм демаркації і делімітації кордонів держави. Варто погодитися з А. Чинчиковим, що цілісність, як якість системи, може супроводжувати тільки суверенну державу, тільки суверенну політичну владу. “Одна державна цілісність, одна політична влада, один державний суверенітет — такі об'єктивні основи стійкості соціально-політичної системи” [3, с. 357]. Кінець ХХ ст. продемонстрував, що до цього переліку варто додати також “один народ” — “усе, без винятку, населення даного регіону”.

Просторова безпека території забезпечується державою, насамперед, через реалізацію її зовнішніх функцій. Забезпечення просторової безпеки території здійснюється і через систему міжнародної безпеки, що припускає скоординовану діяльність численних міжнародних організацій. “Стандарт”, застосований Заходом до забезпечення територіальної цілісності, був продемонстрований при розпаді СРСР. Саме Рада ЄС на рівні міністрів закордонних справ проаналізувала положення, що склалося в СРСР і в країнах Східної Європи та виробила 16 грудня 1991 р. критерії офіційного визнання держав, які виникали. На основі цих критеріїв ЄС погодився визнати розпуск СРСР. Дванадцять членів ЄС вказали такі критерії: — “дотримання положень Статуту ООН і зобов’язань, прийнятих за Гельсінкським Заключним актом і Паризькій хартії, особливо в тому, що стосується верховенства закону, демократії і прав людини — гарантії прав етнічних і національних груп і меншостей відповідно до зобов’язань, прийнятими в рамках НБСЄ; повага непорушності всіх кордонів, що не можуть бути змінені інакше, як мирними засобами і з загальної згоди; прийняття усіх відповідних зобов’язань, що стосується роззброювання і нерозповсюдження ядерної зброї, а також безпеки і регіональної стабільності; зобов’язання вирішувати за згодою, у тому числі передбачаючи, в разі потреби звернення в арбітраж, усі питання, що стосуються правонаступництва держави і регіональних суперечок” [4].

Соціально-економічна безпека території сучасної держави припускає збереження на цієї території громадянського суспільства й економічний розвиток території при збереженні чи зміцненні соціального добробуту. Різні результати соціально-економічного розвитку певної частини державної території роблять необхідним визначення спеціальних депресивних територій, таких що втратили внутрішню соціально-економічну безпеку. Рісми депресивної території є спад виробництва, низький дохід на душу населення і високий відсоток безробіття.

Екологічна і культурна безпека території, насамперед, орієнтується на збереження її природного потенціалу, який обумовлює гармонійний розвиток антропосфери. Потенційну небезпеку для території представляють забруднення води і повітря, непереробні відходи, порушення природного балансу, який веде до руйнування самовідновлюваних природних процесів.

Прагнення забезпечити екологічну безпеку території привело до формування правового режиму особливо важливих об'єктів загальнонаціонального надбання. На міжнародному рівні важливість екологічної безпеки відзначена в Стокгольмській декларації 1972 р. та в Декларації Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу і розвитку 1992 р. та інших міжнародно-правових документах [5, с. 682-692].

Стабільність і безпека території держави та її кордонів веде до твердження атмосфери надійності у відносинах як між державами, так і між індивідами. Відповідно до Статуту ООН, Рада Безпеки визначає існування будь-якої погрози миру, будь-якого порушення миру чи акта агресії і вирішує, які засоби варто використати для підтримки чи відновлення міжнародного миру і безпеки (ст. 39 Статуту ООН). Мир залишається символом територіальної стабільності. У закріпленні цієї стабільності — головне значення Заключного акту по безпеці і співробітництву в Європі, підписаного в Гельсінкі в серпні 1975 р., що проголосив непорушність післявоєнних кордонів у Європі. У цьому змісті сформульований і Принцип 4 діяльності ООН, що визначає: “Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим образом, несумісним з Метою Об'єднаних Націй” (ст. 2 Статуту ООН). Шість статей глави VI Статуту ООН присвячені питанням мирного вирішення спорів.

Суперечки про територіальні кордони зі стародавності були і залишаються головними об'єктами в міжнародному праві. Держави зобов'язані “утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави чи як засіб вирішення... територіальних суперечок і питань, що стосуються державних кордонів” [6]. Аналогічну вимогу містить Заключний акт Наради по безпеці і співробітництву в Європі від 1 серпня 1975 р. Паризька хартія для нової Європи у 1990 р. підтвердила прагнення європейських народів до миру, солідарності і зменшенню прикордонних бар'єрів. Отже, проблеми творення, збереження, функціонування кордонів знаходяться під впливом політичних, історичних, економічних, культурних, психологічних чинників. Практично всі сучасні міжнародні форми взаємодії так чи інакше пов'язані з цими питаннями.

Територіальні характеристики держави виступають як базові, тому сутність держави часто зводиться до контролю і збереження території. Юридична характеристика території держави як публічно-правової категорії передбачає верховенство держави, що володіє територією від імені народу, і включає державний суверенітет, юрисдикцію і територіальний контроль.

Державна територія має просторові характеристики, які включають власне простір, географічні характеристики (географічні координати, кліматичні умови тощо) і непросторові, до яких відносяться характеристики населення території (чисельність, щільність і розподіл населення по регіонах, етнічний, релігійний і мовний склад), характер правового оформлення адміністративних кордонів, механізми здійснення державної влади тощо. Такі якісні характеристики території обумовлюють необхідність створення відповідної системи управління, яка має забезпечувати збереження цілісності країни, ефективне використання території, її ресурсів з урахуванням історичних та інших особливостей.

Територія є ознакою держави, якщо в її межах існує єдине суспільство, що виявляє політичну лояльність до влади. Умовою й ознакою самоврядності суспільства є збереження територіальної цілісності держави, тому правовий спосіб зміни території можливий тільки у випадку трансформації національної самосвідомості, яка є підґрунтям самовизначення. Право на самовизначення має кожний елемент багатоскладової держави (етнос, релігійна група, історико-культурний регіон і т. п.), якщо його прагнення не суперечить загальним інтересам народу держави. Державотворення передбачає свідоме сприйняття населенням політичних кордонів. Отже, територіальна свідомість виступає як діючий чинник політичного процесу, як світогляд, що здатний впливати на поведінку суспільств, а з цього і на стабільність лінії державного кордону. Крім того, територіальна свідомість передбачає процес самоотождення людей з територіями, веде до прагнення реалізувати право визначати кордони цих територій. Отже реалізація суверенітету потребує визнання світовим співтовариством етнічних і культурних кордонів таких народів.

Процес самовизначення залежить від рівня ідентифікації населення території та включає два етапи: формування суспільно-територіальної ідентичності, що забезпечує підґрунтя політичної лояльності, а також політико-правові заходи, які здійснюються

ся в процесах делімітації та демаркації державних кордонів. Самовизначення як принцип міжнародного права вступає в суперечність з принципом загальноєвропейського права — недоторканості кордонів як символу суверенітету території держави. Отже, неоднозначна роль політичних кордонів відбивається в тому, що вони є не лише символом та ознакою суверенітету держави, а при певних умовах здатні виступати в якості суб'єкту процесу самовизначення, відіграючи роль дійового чинника.

Якість цілісного суб'єкту держава отримує з встановленням політико-територіальних кордонів, які пройшли еволюцію від об'єкту політичного процесу до самостійного суб'єкту суспільного розвитку. Відтак, кордон одночасно постає і як територія, і як соціально-економічний і політичний феномен, що має власну логіку розвитку. Суб'єктність політичного кордону проявляється в набутті їм дійових функцій. Функція бар'єру — в інтегрованому просторі поступається контактній і фільтруючій функції.

Базуючись на діахронному та синхронному розвитку сучасних політичних кордонів, слід зазначити, що історична еволюція кордонів відбувалася в соціокультурному контексті. Цей процес пояснює особливості формування та існування багатьох типів політичного кордону, які відбивають історію їх формування та особливості їх ментального сприйняття: “marche”, “frontier”, “boundary”. Чим ближче історія до сучасності, тим менше вплив природних чинників на створення політичних кордонів. Взагалі, сучасний феномен політичного кордону як кордону — лінії є надбанням європейської культури, в той час як найбільш розповсюдженим типом кордону є кордон — простір.

Політичні кордони, успадковані в результаті розпаду імперських просторів, не мають чітко визначених та усвідомлених політичних кордонів. Імперії — це системи, які прагнуть постійного розширення і в ідеалі — безмежні. Імперії, що розпалися, найчастіше представлені колом автаркій, які абсолютизують природні якості кордонів: географічні, культурні, мовні. Автаркія та імперія сьогодні в традиційному розумінні не існують, але їх історичні наслідки проявляються в багатьох сучасних і реліктових кордонах.

Історія і порядок встановлення політичних кордонів впливає на їх стабільність. Образ історико-географічного простору структурується за рахунок локалізації (в точці або лінії) й інтерпретації історичних подій в одній просторово-часовій системі.

Отже, типологічною характеристикою образу кордонів є його “динамічність”, яка обумовлює постійний процес актуалізації. Образи кордонів постають як явище, структура якого поступово формується в процесі усвідомлення “картини світу”. Формування образу відбиває процес упорядкування природного і культурного просторів. Ці види просторів не є політичними чи юридичними, але вони впливають на формування сучасних територіальних ідентичностей і обумовлюють політико-територіальну лояльність суспільства. Таким чином, регіональна ідентичність складає основу конструювання регіону як політичного, соціального й інституціонального простору. Отже, територія є політичним ресурсом, базою для політичної і соціальної мобілізації населення.

Сталість політичного кордону підвищується, якщо він є наслідком сформованої ідентичності населення, тобто співпадає з державним кордоном. І навпаки, штучно встановлений політичний кордон потребує часу для формування нового образу території її населенням та складенням соціокультурної лояльності населення до нових кордонів. Загалом, політичний кордон є феноменом, що ґрунтується на існуванні політичної лояльності, отже він є більш широким за змістом та менш мобільним порівняно з державним кордоном, який може включати декілька образів політичних кордонів, що обумовлює відсутність загальнодержавної політичної лояльності. Модернізація політичних кордонів може не співпадати зі зміною державних кордонів.

Значущість певних функцій політичного кордону в кожному окремому випадку залежить від ендегенних та екзогенних чинників: від наявності природних рубежів, приналежності “суміжних” політичних суб’єктів до єдиного чи різних цивілізаційних просторів, від існування схожих політичних режимів та належності до спільних інтегрованих просторів та ін. Політичний кордон постає як індикатор, який віддзеркалює динаміку і фіксує різницю потенціалів суспільно-економічного та політичного розвитку окремих регіонів держави, що наочно відбивають сучасні електоральні карти.

Найбільш яскраво функції кордону відбиваються на розвитку прикордонних зон, які набагато залежать від типу наявного кордону. Взагалі прикордонну зону потрібно розглядати з двох позицій: як особливий вид території держави і як особливу територію між суміжними державами.

Розвиток прикордонних зон, як особливого виду території держави, підпорядкований стратегії регіонально-адміністративної політики, яка формується з урахуванням соціально-економічного та демографічного потенціалу, ступеню етнокультурної єдності. Такі прикордонні зони відбивають динаміку центр-периферійних відносин як усередині кожної з сусідніх держав, так і у макро-регіоні в цілому. Винятковість прикордонних зон як міждержавних територій обумовлює наявність спільного кола політико-правових проблем у забезпеченні функціонування прикордоння і міждержавного співробітництва. Неоднозначність соціальних, економічних, політичних і культурних трансформацій в прикордонні відбивається на відсутності структурної стабільності. Такі регіони навіть в разі входження до однієї держави залишаються об'єктом міжнародних та геополітичних зазіхань. В цілому культурно-ідентифікаційні та суспільно-політичні процеси прикордоння характеризуються посиленням динамізмом потенційної суб'єктності. Розвиток прикордонних зон залежить від загальнодержавної концепції політичного розвитку. Це пояснює існування протилежних стратегій щодо прикордонного діалогу. В одному випадку формується спільне "відкрите" прикордоння держав, в іншому — ізольоване "прикордоння", що зосереджене в межах однієї держави. Прикордоння є більш проблемним для держави, ніж внутрішні простори.

Так, характеристики державних кордонів включають риси політико-територіального простору: географічні та культурно-етнічні особливості, виокремлення територій, які є національним надбанням, виокремлення територій, які мають стратегічну значущість, аналіз прикордонних просторів та історії їх формування. Все це складає природу існуючих кордонів.

Література

1. Броунли Я. Международное право (в 2 кн.). — М.: Прогресс, 1977. — Кн. 1. — 535 с.; Кн. 2. — 405 с.
2. Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практика международного права. — М.: Международные отношения, 1974. — 168 с.
3. Общая теория права и государства: Учебн. / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1996. — 472 с.

4. Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. — М.: Междунар. отношения, 1994. — 608 с.
5. Действующее международное право: В 3-х тт. / Сост. Ю. М. Колосов и Э. С. Кривчикова — М.: Изд-во Моск. независ. инст-та межд. права, 1996. — Т. 1. — 864 с.
6. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций от 24 октября 1970 года // Международное право в документах. — М., 1982. — С. 6-8.

Резюме

В статье анализируются процессы определения и становления кордонов, которые рассматриваются одновременно как результат и как фактор развития государства, показатель его прочного положения в мире и внутригосударственной стабильности.

Рецензент канд. истор. наук, доцент В. В. Глебов

УДК

Э. В. Фокеев, С. Д. Василенко

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА И РЕФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В УКРАИНЕ

В 2008 году многие страны мира потряс финансовый и экономический кризис, по своему масштабу, сравнимый с прошлыми социально-экономическими кризисами (1929-1932 годы в США, 1957 и 1973 годы). Среди основных причин такой ситуации специалисты отмечают не виданную ранее аккумуляцию внутренних и внешних финансовых долгов сверх развитыми странами мира; стремительный рост сверх потребления развитыми странами финансовых ресурсов и глобальных финансовых спекуляций, что привело к виртуализации в значительной мере мировой экономики в целом; неоправданные большие инвестиции в обременительную долгами экономику сверх развитых стран; слабый контроль за их экономическим развитием [1].

XXI век ставит глобальные вопросы мирового развития как ведущих, развитых стран капитализма, так и стран развивающихся, экономически и политически отсталых. По особому пути

развития идут страны социализма: Китай, Северная Корея, Вьетнам, Куба. Путь социалистической ориентации в XXI столетии намечился в Венесуэле, Боливии, Никарагуа.

В научной литературе глубокие социально-экономические и экологические проблемы анализируются широко как в средствах массовых коммуникаций, так и на различных форумах ученых, экономистов, политиков.

Принципиальное различие позиций в анализе и трактовке грядущих глобальных изменений в мировой политике, экономике и культуры наблюдалось в свое время как в буржуазной, так и в марксистской теории.

Несомненно, что, начиная с XIX столетия еще К. Маркс и Ф. Энгельс, а затем в XX столетии В. И. Ленин и его соратники раскрыли кризисную, губительную для трудящихся сущность капитализма как социально-экономической и политической системы (например, в работах: “Капитал”, “Манифест Коммунистической партии”, “Критики готской программы”, “Государство и революция и др.).

Очередной глубокий широкомасштабный кризис капитализма в XXI столетии вновь обострил идеологическую борьбу по вопросам будущего развития человечества: проблемы войны и мира, экология, материальные ресурсы, проблемы нищеты большинства населения и массовых болезней, проблемы вероятных социальных взрывов в обозримом будущем.

Так, например, стратегия развитых капиталистических стран (“золотого миллиарда”) направлена на то, чтобы к середине XXI века сократить население планеты до одного миллиарда [2]. Страны “третьего мира”, по их рецептам, не должны развивать у себя промышленное производство и перейти на “зеленые технологии”. А России надо сократить в ближайшие 25 лет 50 миллионов человек, Украине — 10-12, Беларуси — больше двух миллионов, Болгарии — 3-4 миллиона. В большинстве стран история трактуется правящим классом, который выражает свои экономические и политические интересы. Поэтому представляет интерес изучение этих вопросов непосредственно в реальной жизни.

В этой связи, проведенный нами анкетный опрос 61 студента первого курса Европейского университета финансов, информационных систем, менеджмента и бизнеса (ЕУФИМБ, Одесский

филиал) показал определенное отношение молодежи к проблеме ценностных ориентаций в Украине.

В анкетном опросе принимали участие:

- по полу: 70 % студенток и 30 % студентов;
- по возрасту: 17-18 лет — 12 %; 19-20 лет — 38 %; от 21 года и старше — 50 %;
- по социальному происхождению:
- из семьи предпринимателей — 8 %;
- из семьи служащих — 30 %;
- из семьи рабочих — 32 %;
- из других сословий — 30 %.

Выяснились ценностные ориентации студентов по вопросам экономического, политического, духовного развития в современной Украине: ставились задачи определения уровня информированности и приверженности молодежи по определенным аспектам экономического, политического, духовного реформирования в стране, в связи с расширением и углублением кризисных явлений в государстве и обществе.

Так, на вопрос: “Какую модель экономики Вы считаете эффективной в Украине?”. Ответили:

- рыночная модель экономики, достаточно регулируемая государством — 69 %;
- рыночная модель, минимально регулируемая государством — 18 %;
- иная модель — 13 %.

Следовательно, большинство студентов отмечают, что реформирование экономики в Украине должно идти по рыночному пути.

Однако, значительные просчеты и ошибки правительств Украины за годы независимости, ставят определенные вопросы о причинах кризисного состояния финансово-экономической и социальной сфер жизнедеятельности общества. В этой связи, показательны ответы студентов на вопрос: “Ваше отношение к вступлению Украины в Международную организацию торговли (СОТ)?” Ответили:

- это отрицательно сказалось на ряде отраслей экономики — 40 %;

- это необходимо для успешного развития экономики — 31 %;
- это необходимо для повышения конкурентноспособности украинских товаров — 29 %.

То есть, значительная часть студентов (40 %) выражают тревогу о возможных пагубных последствиях вступления в СОТ

Просматривается также определенный уровень политической культуры студентов. Так, на вопрос: “Что для Вас демократия?”. Ответили:

- это власть элиты государства и общества — 47 %;
- это власть народа во всех политических структурах государства и общества — 39 %;
- иное суждение — 13 %.

Следовательно, студенты правильно понимают, что без сильной народной власти невозможно народовластие.

Проясняют видение указанной проблемы ответы студентов на вопрос: “Ваше видение политических реформ в Украине?”. Ответили:

- Украина — парламентская республика — 33 %;
- Украина — президентская республика — 32 %;
- Иное суждение — 35 %.

Следовательно, значительная часть (33 %) студентов считают, что возможно в Украине будет парламентская республика.

Политический кризис в Украине спровоцирован в определенной мере ошибками в проведении политики тотальной украинизации русского населения. Так, например, на вопрос: “Вы себя идентифицируете с представителями какой культуры?”. Ответили:

- русско-украинской — 79 %;
- украинской — 16 %;
- русской — 5 %.

Следовательно, здесь подтверждается национально-культурная ситуация, характерная для Юго-Востока Украины: молодежь помнит кровное и языковое родство.

Ответы на вопрос: “Вы считаете, в Украине может быть официальный язык (второй государственный язык)?”:

- русский — 77 %;
- английский — 17 %;
- иной язык — 6 %.

Как видно — большинство студентов, которые идентифицировали себя с русско-украинской культурой, считают возможным введение на государственном уровне второго языка.

Понятно, в этой связи, позиция участников митинга, посвященному 91-й годовщине Октября: “предоставить русскому языку статус второго государственного, без реализации этого требования гражданский мир в Украине невозможен” [3].

В этой связи совершенно очевидно, что возможное вхождение Украины в единое экономическое пространство с Россией, Беларусью и Казахстаном, утверждает русский язык в СНГ как язык международного, межгосударственного общения. Украина является страной, где существуют и развиваются многие религии. Понятно, что учет в государственной политике таких факторов, умение считаться с интересами верующих людей может обеспечить мирное сосуществование различных конфессий.

Например, на вопрос: “Считаете ли Вы себя верующим?”. Ответили:

- вера в православие — 93 %;
- в протестантскую религию — 5 %;
- вера в католичество — 1 %;
- вера в иную религию — 1 %.

Следовательно, подавляющее число студентов являются сторонниками типичной для Украины православной веры. Правда, в независимой Украине возник раскол в православии (каноническая церковь Московского патриархата и поместная церковь Киевского патриархата).

К сожалению, на этом расколе “играют” некоторые политики как в Украине, так и за ее границами, что наносит определенный вред дружбе православных народов.

Как известно, внешняя политика государства всегда является продолжением его внутренней политики. Общественное мнение студентов в этом плане подтверждают ответы на вопрос: “Вы считаете, что Украина должна вступить в НАТО?”.

Ответили:

- не должна — 66 %;
- сомневаюсь в этом — 6 %;
- должна — 26 %.

То есть, подавляющее большинство молодежи против политики втягивания Украины в военно-политический союз. Это, видимо, связано не только с историей НАТО (войны в Югославии, Ираке, Афганистане), но и с тем, что Россия является стратегическим партнером Украины и народы наших стран связаны многими экономическими и кровнородственными отношениями.

Разумеется, что полно представить ценностные ориентации студентов по вопросам экономики, политики, духовной жизни невозможно без их оценки современного состояния института семьи в Украине [4]. Именно в семье закладывается фундамент характера человека, от положения в семье зависит трудовая и гражданская позиция жизнедеятельности людей. От того, насколько государство и общество уделяют внимание успешному развитию семьи, зависит в конечном счете решение в обществе демографических, трудовых и многих других социальных проблем.

В ответ на вопрос: “Ваше отношение к социальному институту семьи?” — студенты, исходя из своего еще незначительного жизненного опыта, высказались откровенно:

- семья переживает кризисное состояние — 15 %;
- семья может преодолеть кризисное состояние — 43 %;
- выживание семьи будет зависеть от решения экономических, политических и духовных проблем — 36;
- семья в будущем может утратить свое большое значение для рождения и воспитания детей — 6 %.

Следовательно, большая часть студентов настроены оптимистично: несмотря на кризисное состояние в Украине, она, как социальный институт, может преодолеть кризисное состояние (94 %), при условии решения ее материальных и составляющих проблемах.

Пожалуй главной проблемой для укрепления семьи в Украине выступает состояние здоровья в стране. К сожалению, украинцы вошли в четвертку самых “больных” наций. Украина

заняла 42-е место из представленных сорока шести в рейтинге Национального индекса здоровья, составленного Академией наук Китая [5]. Для сравнения: китайцы заняли 13-е место, Россия — 29 место. А в группу самых здоровых наций вошли Финляндия, Дания, Швеция, Зеландия, Австрия и Швейцария.

Так что, Украине есть с кого брать пример в укреплении своего национального генофонда. Да и соседняя страна Россия, где в 2014 году состоятся зимние Олимпийские игры, активно занимается вопросами развития физической культуры в стране. В Украине, как известно, запланировано проведение футбольного чемпионата “Евро-2012”, что будет способствовать как развитию экономики в стране, так и здорового образа жизни.

В советское время, когда политика подчинила себе идеологию, то это вело к вытеснению общечеловеческих ценностей. Сегодня необходимо чтобы в обществе господствовали такие ценности, как “Родина”, “достоинство”, “гражданство”, “социальная справедливость”. Это позволит Украинскому государству развиваться как правовому.

Несомненно, что в ближайшем будущем необходимо создать широкомасштабную систему патриотического, нравственного, физического воспитания в Украине, ибо от этого будет зависеть дальнейшее успешное развитие страны и решения сложных демографических, социально-экономических и духовных проблем.

Литература

1. Інформаційне управління апарату Верховної Ради. Подолати світову кризу допоможе нове довготермінове глобальне фінансове планування // Голос України. — 2008, 30 жовтня. — № 207 (4457).
2. Кудин В. В угоду придворним янкам // Рабочая газета. — 2008, 9 сентября. — С. 2.
3. Резолюция митинга протеста, посвященного 91-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции (г. Киев, 7 ноября 2008 года) // Рабочая газета. — 2008, 11 ноября.
4. Семейный кодекс Украины. — Харьков: Одиссей, 2002.
5. Имею право. — 2008, 15-21 октября. — С. 8.

Резюме

У статті розглядаються ціннісні орієнтації студентів в умовах глобальної економічної кризи та реформування політичної системи в Україні. З'ясовуються ціннісні орієнтації студентів з питань економічного, політичного, духовного розвитку в сучасній Україні, їх відношення до цих проблем, приведені результати соціологічних досліджень студентської молоді з питань їх ціннісних орієнтацій.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК [(497.2):(560)]:327 “1985/2208”

Є. В. Іванов

**РОЗВИТОК ВІДНОСИН БОЛГАРІЇ ТА ТУРЕЧЧИНИ
В ПЕРІОД 1985-2008 рр.**

Актуальність вивчення історії міжнародних відносин не викликає сумнівів у істориків та політологів. Особливо складною і маловивченою проблемою в історіографії залишаються взаємовідносини Туреччини та Болгарії в останній третині ХХ - на початку ХХІ ст. Більшість вчених в наш час прагне до системного підходу у вивченні подібних проблем, що є певним результатом усвідомлення багатofакторності та багатoveкторності суспільного розвитку.

Відносини між Туреччиною та Болгарією у середині 80-х рр. ХХ ст. значно загострилися внаслідок замаху на папу Іоана Павла ІІ. Міжнародне співтовариство вважало, що обидві країни причетні у певній мірі до цієї гучної справи. Загострення болгарсько-турецького конфлікту різко контрастувало з покращенням відносин між Москвою і Анкарою. 25 грудня 1984 р. голова Ради міністрів СРСР Н. А. Тихонов досягнув домовленостей з турецькою стороною щодо розвитку економічного і культурно-наукового співробітництва, а також про захист радянсько-турецьких відносин від “коливань на міжнародній арені” [1, с. 173]. Таким чином, Софія не могла розраховувати на підтримку СРСР у конфлікті з Анкарою. Ситуація значно погіршилась внаслідок спроби болгарського керівництва насильницьким шляхом асимілювати чималу турецькомовну меншину, що викликало масові протести і переселення великої кількості представників даної національної меншості до Туреччини.

Боротьба турецької та болгарської дипломатій навколо так званого “відроджувального процесу” представляла собою один з затятих дипломатичних конфліктів кінця 80-х рр., який виплинув на світову арену. Існує думка, що національна політика БКП взагалі буда дуже вразливою [2, с. 211]. Перша шифрувальна інформація щодо болгарських мусульман надійшла до болгарської місії в ООН на початку січня 1985 р. Увесь дипломатичний штат був проінструктований не використовувати

термін “турецька меншина у Болгарії”, а — “болгари турецького походження”. Скоро надійшла інша шифрограма “Не використовуйте термін “болгари турецького походження”, замінійте його на “болгари-мусульмани”. Через декілька днів дипломати отримали іншу шифровку “Використовуйте термін “турецькомовні болгари”. Місія була поставлена у досить складні умови. Представник НРБ в ООН І. Гарвалов у своїх мемуарах стверджує, що керівникам болгарської дипломатичної місії було важко зорієнтуватися у оцінках болгарсько-турецьких відносин [3, с. 265].

У зв’язку з “відроджувальним процесом” болгарська дипломатія опинилась у досить вразливому положенні, так як генеральний секретар ООН Х. П. де Куельяр 8 березня 1985 р. під час виступу на міжнародному колоквиумі з додержання прав національних меншин у Квебеці заявив, що brutальні порушення прав людини повинні бути об’єктом першочергової уваги світової спільноти. Він декларував намір добиватися розслідування всіх випадків таких порушень і закликав уряди, міжнародні організації і простих громадян реагувати на проблеми, які виникають у цій області, щоб запобігти людським стражданням і захистити інтереси людей, що опинилися під загрозою [4, с. 334-335].

У 1986 р. Комітет ООН по знищенню расової дискримінації провів одну з регулярних сесій у Нью-Йорку. Серед порядку денного була періодична доповідь Болгарії, в якій розглядалася офіційна політика по боротьбі з расовою дискримінацією. Прочитовані були статті конституції, законодавства, нормативні і піднормативні акти. Наголос було зроблено на тому, що болгарське суспільство не було расистським, що у Болгарії не було расової дискримінації, що болгарська держава унітарна, немає меншин, що всі громадяни мають “повні права і свободи”. На передній план висувався факт, що НРБ першою ратифікувало міжнародну конвенцію по знищенню расовою дискримінації. Цей аргумент був мерилом, по якому всі інші країни мали оцінювати як виконується міжнародна конвенція про боротьбу з расовою дискримінацією [3, с. 265]. Такою була логіка тоталітарного режиму Т. Живкова. Але партійна верхівка припустилася однієї великої помилки. Ще у 1984 р. Болгарія офіційно внесла до Комітету свою періодичну доповідь, в якій було записано один короткий параграф про етнічний склад населення. Згідно до нього у Болгарії, крім титульної нації, проживали

цигани, євреї, вірмени та турки. Доповідь була офіційним документом і її збиралися розглянути на майбутньому засіданні, однак, незадовго до нього, її відкликали, начебто для узгодження з новим законодавством. Своєчасно була представлена нова доповідь, яка включала практично ту саму інформацію, що була і у попередній доповіді, але короткого параграфу про існування у Болгарії циган, вірмен, євреїв та турків уже не було. Під час засідання Комітета у 1986 р. ніякою риторикою не можливо було виправдати підміну документів і стався дипломатичний скандал, який значно підірвав авторитет НРБ [3, с. 266-267].

16-17 січня 1987 р. у Женеві відбулася зустріч між міністром закордонних справ П. Младеновим і заступником міністра зовнішніх справ Туреччини Н. Кандеміром. В ході зустрічі турецький дипломат висунув умови, які на той час для Болгарії були неприйнятними: визнання турецької національної меншини; вирішення проблеми розділених сімейств, члени яких опинилися по різні боки турецько-болгарського кордону; проведення вільних радіотрансляцій турецьких ЗМІ у районах з мусульманським населенням. П. Младенов відкинув їх, що довело різницю підходів до вирішення двосторонніх проблем [5, с. 67].

Зустріч між міністрами закордонних справ балканських країн відбулася у Белграді 24 лютого 1988 р. і стала піком активізації зовнішньої політики НРБ на Балканах. Перший раз після Другої світової війни загальнобалканська зустріч була проведена на такому високому рівні, при чому прийняли участь всі країни регіону. Албанію, Болгарію, Туреччину, Грецію, Румунію та Югославію представляли відповідно Р. Маліне, П. Младенов, М. Йилмаз, К. Папуляс, Й. Тоту та Б. Лончар [6]. П. Младенов виступив з розгорнутим зверненням до присутніх. Він докладно зупинився на своєму баченні подібного роду зустрічей як першокласної трибуни для обміну думками та великій відповідальності, яка лежить на учасниках зустрічі. На його думку, взаємодія між балканськими країнами повинна була відбуватися на основі накопиченого досвіду, у рамках радянсько-американського діалогу і з використанням нового мислення. П. Младенов висловив оптимістичні сподівання щодо роботи даного форуму, так як обстановка на Балканах була важливою частиною світової ситуації [7]. П. Младенов підтримав ідею розширення балканського співробітництва, але наголосив на тому, що

Болгарія на перше місце ставить політичне співробітництво, за допомогою якого можливе перетворення Балканського півострова в зону вільну від ядерної і хімічної зброї [8].

У висловлюваннях представників Югославії В. Лончара і Л. Мойсова була підкреслена необхідність використання балканськими країнами спаду міжнародної напруги для встановлення клімату довіри і взаєморозуміння на Балканах. Югославські дипломати висловились на користь паралельного розвитку двосторонніх і багатосторонніх контактів між балканськими країнами. На їх думку, пріоритетними областями регіонального співробітництва повинні були стати транспорт, енергетика, туризм, охорона навколишнього середовища, освіта і наука, а також інформатика [9, с. 100-101].

Румунська делегація висловила в тому ж дусі, а грецька сторона відмітила необхідність інституціоналізації загальнобалканських зустрічей на найвищому рівні [9, с. 105]. Турецький представник приділив більше уваги у своєму виступі розширенню загальнобалканського діалогу, але підкреслив необхідність дотримання прав людини в регіоні. Це був натяк на тертя з Болгарією і Грецією, які спільним фронтом виступали на дипломатичній арені під час проведення “відроджувального процесу” [9, с. 106].

23 лютого 1988 р. міністри закордонних справ Болгарії та Туреччини П. Младенов та М. Йилмаз домовилися про проведення регулярних політичних консультацій і підписали спільний протокол, який включав декілька основних пунктів, виконання яких принесло поступове врегулювання болгарсько-турецьких відносин. З метою вирішення існуючих проблем у двосторонніх відносинах, включно у гуманітарній області, вирішили створити робочу групу під спільним головуванням болгарського заступника міністра зовнішніх справ і турецького помічника секретаря міністра зовнішньополітичного відомства. Ця група створила проект декларації, у якому було викладено принципи добросусідства, приятельства і співробітництва між НРБ та Туреччиною. З метою прискорення співробітництва в усіх областях була створена друга робоча група на високому рівні, яка займалась даними питаннями [10].

23 лютого 1988 р. міністри зовнішніх справ Туреччини та Болгарії підписали Белградський протокол, який створив ме-

ханізм діалогу. Це був перший болгарсько-турецький документ з 1984 р. Його текст фактично запропонувала Болгарія і він включав визначення “гуманітарні питання”, але виключав “турецька меншина” [11, 1]. Турецька сторона свідомо погодилась на болгарське формулювання, розуміючи відсутність альтернативи для початку переговорів. Туреччина була зацікавлена у збереженні і продовженні розпочатого діалогу, тому що оцінювала його як умову для створення сприятливої ситуації для реалізації своїх стратегічних цілей. Її представники відкрито висловили невдоволення результатами, але його припинення було не вигідно туркам, так як вони вважали, що час працює на них.

Угода між урядами НРБ та Туреччини щодо полегшення процедури воз'єднання розділених сімей була підписана 29 листопада 1989 р. На протязі двох місяців сторони зобов'язалися вирішити проблему розділених сімей згідно до розділу “Контакти між людьми” Віденського заключного акту. Кожна сторона повинна була припинити створення будь-яких труднощів або перешкод для перебування на її території громадян іншої сторони і забезпечити їм право повернутися до своєї власної країни. Громадяни обох країн, перебуваючи на території іншої повинні були користуватися всіма правами, які гарантувало їм національне законодавство тієї країни, звідки вони прибули. Ще одною важливою проблемою обговореною в угоді було створення необхідних умов для швидкого проходження кордону [12, с. 9]. Пошукам компромісу сприяв той факт, що не дивлячись на жорстокість болгарських властей по відношенню до представників турецькомовної меншини, справжнього геноциду допущено не було [13, с. 73].

Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) була спробою країн Чорноморського регіону налагодити взаємовигідні економічні стосунки. 25 червня 1992 р. на запрошення уряду Туреччини в Стамбулі глави урядів 11 країн — Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Грузії, Греції, Молдови, Росії, Румунії, Туреччини та України підписали Декларацію про ОЧЕС і Босфорську заяву. На основі цих документів була створена правова основа інтеграційних процесів у регіоні Чорного моря. Геополітичні масштаби території, на якій мала проходити інтеграція були вражаючими — площа 20 млн. км², населення — до 330 млн. чол. [14, с. 368].

Згідно з уставом ОЧЕС її учасники домовилися про співробітництво між собою в наступних сферах: торгівля та економічний розвиток; банківська справа та фінанси; зв'язок; енергетика; транспорт та сільське господарство; охорона здоров'я; охорона навколишнього середовища; туризм; обмін статистичними даними; співробітництво між митними органами; контакти між людьми.

Боротьба з організованою злочинністю, незаконною торгівлею наркотиками, розповсюдженням радіоактивних матеріалів, тероризмом і незаконною міграцією.

Характерною рисою організації була відсутність домінуючої країни. Росія, хоча й була її учасником, не виявляла особливої активності. Ініціатором і локомотивом організації була Туреччина, але й вона не мала змоги диктувати іншим державам умови. Анкара розраховувала на посилення економічної співпраці в межах ОЧЕС та створення під своєю егідою структури, яка б стала регіональним центром тяжіння. На початку 90-х рр. Туреччина досягла значних економічних успіхів завдяки прийнятій ще у 1980 р. програмі економічної стабілізації, яка передбачала обмеження державного, централізованого регулювання економіки, стимуляцію приватного сектора, прискорене створення малих та середніх підприємств, запровадження провідних західних технологій. Відбулося значне збільшення експорту.

Софія орієнтувалася в своїй діяльності в межах ОЧЕС на Росію і Україну, а болгарсько-турецькі відносини намагалася будувати на основі міжнародних стандартів і одночасно виводити їх на взаємоприйнятну основу. Керівництво МЗС Болгарії усвідомлювало, що Туреччина не відмовиться від ідеології “турецько-ісламського синтезу”, піклування про турків, що проживають за її межами. На цьому тлі укріплення турецької економіки, наростання воєнної міці та претензії Анкари на роль регіонального лідера викликали у болгарських політиків занепокоєння. Болгарія, що робила перші кроки по шляху до демократії та ринкової економіки з недовірою сприймала активну роль Туреччини в ОЧЕС, однак не хотіла пропустити добру нагоду отримати місце в перспективній регіональній організації [9, с. 188].

Софія зайняла дещо вичікуючу позицію в організації. У 1990-1991 рр. болгарська зовнішня політика переживала складний етап вироблення нових пріоритетів, пов'язаний з результатами Холодної війни, самоусуненням СРСР від боротьби за

Балкани. На зовнішню політику Болгарії впливав процес демократизації, який дозволив прийняти участь у формуванні нової зовнішньої політики опозиційним, прозахідним, антирадянським і антикомуністичним силам. Внаслідок цього сформувалась безальтернативна орієнтація на ЄС і США. Для проведення активної регіональної політики, було забагато проблем всередині країни. Все ж їй вдалося отримати деякі результати від власною участі в ОЧЕС. Так, наприклад, товарообмін з Краснодарським краєм РФ с 9 місяців 2007 р. склав 8 млн. долл. США.

На зустрічі в Бухаресті 30 червня 1995 року учасники ЧЕС домовилися про завершення робіт щодо заснування Чорноморського банку торгівлі та розвитку, відзначили необхідність зміцнення міжнародно-правової бази процесу співробітництва. Знаковою стала зустріч країн — учасників ЧЕС у Ялті 4-5 червня 1998 р., де було підписано статут організації ЧЕС було проголошено формування Євро-Чорноморського економічного простору [15, с. 7].

Зараз можна сказати, що в рамках ОЧЕС не були реалізовані програмні цілі та потенціал учасників організації. Однак останнім часом спостерігається активізація Болгарії. В червні 2007 р. її президент Георгій Пирванов закликав укріплювати співробітництво в ОЧЕС, підкресливши, що Чорноморський регіон має виключне значення для Європи в цілому і особливо для Болгарії. Ще більш оптимістично настроєний міністр закордонних справ Івайло Калфін. В інтерв'ю “Болгарському національному радіо” 12 серпня 2008 р. він заявив, що Болгарія довго накопичувала потенціал для активної політики в ОЧЕС і в найближчий час Софія збирається продемонструвати своє бажання стати каталізатором інтеграції в Чорноморському регіоні. На його думку, Болгарії сприятиме позиція Європейського Союзу, який вважає Болгарію стабілізуючим фактором на Балканах, країною, що позитивно впливає на сусідні держави, зближуючи їх з Західним світом. На сьогоднішній день Болгарія зацікавлена у розвитку і активізації економічного співробітництва з Туреччиною. Наприклад, президент Болгарії Георгі Пирванов заявив, що співробітництво в області енергетики є пріоритетом у болгарсько-турецьких відносинах. Особливу зацікавленість сторони виражають щодо газопроводу, по якому газ буде поставлятися з Каспійського регіону до Європи [16].

В розглянутий період відносини Болгарії та Туреччина значно еволюціонували під дією як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Всередині країн змінилися політичні режими, іншою стала і геополітична обстановка на Балканах та в цілому в світі. Очевидно одне — демократичний розвиток, який обрали обидві країни, відкрив перед ними широкі можливості для рівноправного співробітництва, яке буде розвиватись і в майбутньому.

Література

1. Лавров В. Воспоминания посла в Турции // Международная жизнь. — 2005. — № 3. — С. 173.
2. Михайлов С. Възрожденският процес в България. — София: М8М, 1992.
3. Гарвалов И. Средище на възможни мисии. — София, 2005.
4. Де Куэльяр Х. П. Выступление на международном коллоквиуме по правам меньшинств (Квебек. 8 марта 1985 г.) / Организация Объединенных Наций. — М., 1988.
5. Информация от П. Младенов — член на Полтибюро, министър на външните работи, относно: проведен втори тур разговори със замесник-министър на външните работи Н. Кандемир. — януари 1987 г. // Централний державний архів республіки Болгарія — Фонд 1Б, — Оп. 68, спр. № 2662А.
6. Монеv Г. Историческо събитие на Балканите // Работническо дело. — 1988, 25 лютого.
7. Младенов П. Траен стремеж за разбирателство и дъбросъседство // Работническо дело. — 1988, 25 лютого.
8. Траен стремеж за разбирателство и добросъседство // Международни отношения. — 1988. — № 3.
9. Христакудис А. Многостранното сътрудничество в Югоизточна Европа и европейска интеграция. — София, 2002.
10. Хранов Н. Важен принос за развитие на отношенията между България и Турция // Работническо дело. — 1988, 24 лютого.
11. Сладкаров М. Анализ на Българо-турските отношения след Белградския протокол, прогноза и предложения за развитието им през 1989 г. // Державний архів Міністерства закордонних справ республіки Болгарія. — Фонд 1. — Оп. 46-6, спр. № 44.
12. Спогодба между правителството на НРБ и правителството на Република Турция за облекчаване на процедурите за съби-

- ране на разделяни семейства. 29 листопада 1989 р. // Центральний державний архів республіки Болгарія. — Фонд 1Б, — Оп. 68, спр. № 3797.
13. Загаров О. Възродителния процес. — София: Pandora Ltd, 1993.
 14. Міжнародні організації. — К., 2007.
 15. Визнання правильності курсу глав держав та урядів. Україна — ЧЕС // Політика і час. — 1998. — № 7.
 16. Сайт Національного Болгарського радіо. — 16.12.2008 // www.bnr.bg/radiobulgaria/emission_russian/news/b-20_1612.htm.

Резюме

Автор рассматривает эволюционные процессы во взаимоотношениях Болгарии и Турции в последней четверти XX - начале XXI столетия.

Рецензент канд. истор. наук, профессор Г. В. Ангелов

УДК 94(470+571):82-6 “1904/1905”

Т. А. Избаш-Гоцкан

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ О ВОЙНЕ И РЕВОЛЮЦИИ (переписка А. Л. Бертье-Делагарда с Н. П. Кондаковым)

Александр Львович Бертье-Делагард (1842-1920) — известный российский нумизмат, живший в начале XX в. в Одессе и Ялте. Военный инженер по образованию; историк, нумизмат по призванию он много лет возглавлял Одесское общество истории и древностей, будучи его вице-президентом (1898-1919). Кроме большого количества научных работ, Бертье-Делагард оставил и обширную частную переписку, позволяющую судить о его политических взглядах и симпатиях. Интересно, что семья Бертье-Делагардов происходила родом из Франции, откуда прадед Александра Львовича бежал в годы Великой Французской революции [4, с. 204]. Вероятно, генетическая память воспитала в нем неприятие революционных событий. Сам Александр Львович осознавал себя безусловно русским человеком. Сохранились письма Бертье-Делагарда к профессору Ивану Андреевичу Линиченко, нумизмату Алексею Васильевичу Орешникову, академику Никодиму Павловичу Кондакову и многим другим. Интересны его письма, адресованные Н. П. Кондакову (1844-1925) и

хранящиеся в личном фонде академика в Санкт-Петербургском филиале архива Российской Академии наук. Н. П. Кондаков — историк византийского и древнерусского искусства, византинист, археолог; доцент (1869-1877), экстраординарный (1877), ординарный (1877-1888) профессор кафедры теории и истории изящных искусств историко-филологического факультета Новороссийского университета [2, с. 620].

Анализируя воззрения А. Л. Бертье-Делагарда в смутное время первой российской революции, всеобщей политизации, резкого ослабления государственной мощи, мы выходим на проблему менталитета узкого круга наиболее здравомыслящего населения России — научной интеллигенции. Говоря о русско-японской войне, Александр Львович затрагивает вопрос о жизнеспособности современной ему Российской империи. Он видит лишь две основные структуры, сдерживающие ее от поражения — это “военная мощь, единственное организованное начало в России” [1, л. 56] и самодержавие, “уничтожив которое, у нас уже ничего — слизь, ползущая во все стороны, без мысли и смысла” [1, л. 46]. Эти позиции вполне характерны для историков государственной школы, хотя Бертье-Делагард — военный инженер в чине генерал-лейтенанта — находит еще одну узкую, сугубо военную причину неудач русской армии. Будучи представителем климато-географической концепции развития исторического процесса (предпосылки евразийской исторической школы, оформившейся в 20-е г. г. XX в.), он выступает противником создания и содержания огромного российского военного флота. “Будем могущественны на суше в своих пределах, это для нас достижимо... Волей-неволей приходится специализироваться и часто повторять слова Петра Великого о потентате, имеющем две руки — армию и флот... Несомненно, лучше иметь одну руку, да здоровую, чем две слабых... Вспомните, ведь сильнейшая пора русского могущества, время окончания наполеоновских войн, сопровождалась совершенным отсутствием русского флота и сам Наполеон никогда морем не владел” [1, л. 25].

Бертье-Делагард, интерполируя военные события XIX в., в которых русский флот не играл определяющую роль, на начало века XX, делает, на взгляд военных историков, серьезную ошибку. Военные специалисты справедливо считали, что пресечение морских коммуникаций японской армии возможно только с

помощью военно-морских сил Тихоокеанской эскадры. Эту цель преследовала и посылка на театр военных действий эскадры адмирала Рожественского. Александр Львович считал это мероприятие безумием: “Хватило безумия послать эскадру, но неужели не найдется истинно мужественного гражданина, который подымет клич и добьется возвращения бессмысленно посланной в легкую добычу и жертву врагу. Разумеется, флот наш надо уничтожить, без остатка и навсегда, но зачем же это делать с явным позором для себя и легкой славой для врага” [1, л. 44-45].

Адмирал Рожественский действовал достаточно пассивно, что помешало ему организовать бой русской эскадры в Цусимском сражении и это предопределило поражение. Сам он был взят в плен на миноносце “Бедовый”, который сдался врагу без боя. Александр Львович тяжело переживал потери, понесенные русской армией в это время. “Погубили сильную эскадру безнаказанно, сдали огромную крепость, полную всяческого вооружения, потеряли сорокатысячную армию, погнав ее в плен. Вещественная потеря не менее 300 миллионов, духовную ничем не исчислить и никогда не покрыть” [1, л. 45]. И еще один отрывок, свидетельствующий о большой скорби Александра Львовича по поводу гибели русского флота: “Повторяется старая, старая история: мы ни к чему не готовы, войск на востоке у нас почти нет; флот, как и следует русскому флоту, когда в нем надобность, оказывается ничего не могущим сделать, его лучшие суда погибли и даже без ущерба для противника; на море мы теперь, можно сказать, не существуем, и японцы могут свободно распоряжаться” [1, л. 22]. Кроме всего прочего, Бертье-Делагард вообще сомневается в необходимости этой восточной кампании, “... надобно ли искать выход к Тихому океану, шире говоря, к свободному морю, или нет? Из этой мысли мы совались и суемся всюду, и на Мурман, и в Персидский залив, и в Порт-Артур, нигде не находя искомого, но зато везде возбуждая подозрения и ненависть. Спрашивается, к чему нам это самое свободное и открытое море? Мы народ решительно сухопутный, мало предприимчивый, и в самой основе своей бедный, даже нищий, живущий в обиженной Богом стране. То малое, что эта страна производит, легко вывозится и без ущерба в короткую пору нашего лета, чего и достаточно, так как и производство вывозимого тоже идет раз в год” [1, л. 25]. С точки зрения Бертье-Делагарда, флот России не нужен ни с военной, ни

с экономической стороны. Для его содержания нужны миллиарды рублей. “У нас миллиардов нет, но пусть они будут, а флоту все же не быть. Для него надобны не только деньги, а естественные условия и народное чутье, вырабатываемое веками. Надобны бесчисленные средства, кажущиеся столь мелочными, но без которых, однако, лишь одно горе. Надобны многочисленные порты, разбросанные по всему свету, обширные верфи, арсеналы, населенные богатые берега, хороший климат, обилие угля, заводов, страсть в народе к морскому делу, высокая талантливая изобретательность и многое, многое еще” [1, л. 26 об., 27].

Саму русско-японскую войну ученый не приемлет по нескольким мотивам. Бертъе-Делагард анализирует ошибки и просчеты русской дипломатии в международной политике XIX века: “... все сделанное нами три последние четверти XIX в. было, говоря юридическим языком, покушением с негодными средствами и вот, к началу XX в., на всем земном шаре, да и у нас дома, уже не оставалось государства, народа, племени, относящегося к нам иначе, чем с чувствами величайшего презрения и непримиримой ненависти” [1, л. 21]. К этому привели многие факторы. “Мое детство и юность воспитаны на близком знакомстве с поражением России и гибелью родного города в Крымскую кампанию, чего я не мог ни простить, ни забыть никогда. В прошлую турецкую войну, хотя ее несвоевременность и явная науськанность немцами для меня были уже с самого начала очевидны, я принимал все мне доступное участие, с горячностью молодости. Я ждал успеха, но тот позор, который мне пришлось пережить во дни Берлинского мира... и до сих пор меня волнует” [1, л. 20]. Бертъе-Делагард пишет о том, что Россию вовлекли в войну с Японией Англия и Франция: “... и в бой мы вошли, когда этого захотели другие, а не мы, и ведем его ради исконных своих врагов, англо-французов” [1, л. 116], причем он достаточно четко осознает цели “союзников”: “разжигать идеи паназиатизма и служить буфером европейской сволочи мне кажется до такой степени гнусным, что уже лучше гибель России” [1, л. 31].

Позиции Бертъе-Делагарда по отношению к войне вполне характерны для образованного российского сословия. Это боль от поражения, анализ состояния экономики, коррупция в армии, недостатки высшего командования, последствия всеобщего мораль-

но-политического упадка после Портсмутского мира. “Может быть Россия останется только в пределах московской губернии; возможно, но будем надеяться, что из этого зерна хотя что-либо вырастет в очень-очень далеком обществе” [1, л. 56 об.].

С болью за судьбу Отечества, которое в революционных условиях 1905 г. пришло в кризисное состояние, Александр Львович абсолютно не воспринимая идею этнических государств, активно проповедуемую национал-либералами, пишет: “... поляки, жида, мазепинцы, последние горше первых, за ними крымские татары, девяносто девять с половиной вер, от чувашей до цыган, с собственными царствами, сходящимися лишь в одном — самом подлом презрении к России” [1, л. 115].

Вопрос о “Patria” — Отечестве стоит настолько остро для научной интеллигенции, видящей развал России, что любые направления политических течений остаются для них неприемлемыми. Видится полнейший крах государственности, “мятежи народа, партий, войск, за ними междоусобные войны, государственное банкротство, иностранное вмешательство и расчленение государства” [1, л. 66]. Дается четкая раскладка политических сил России — “все будут только красные, и по неимению места на правой будут сидеть красные земцы, в центре социал-демократы, а на левой чистокровные анархисты-революционеры. Четвертая партия — дикие представители мужика, которые будут знать только землю и пойдут за всяким обещающим ее, наплевав на все остальное” [1, л. 67]. С чувством самоиронии Александр Львович спрашивает: “Как никак, но пока жив еще, приходится числиться в какой-нибудь партии. Крайние мне претят, не за существо, а за их нетерпимость. У нас все рушилось, но палка осталась, и вот она переходит из рук в руки и сейчас у красных. Я бы хотел, чтобы вовсе не было палки. Нет ли партии, мечтающей именно об этом?” [1, л. 68]. Т. е. весь спектр политических партий России не устраивает думающего человека, озабоченного идеей сильной государственности. “У нас было два грубых, но, казалось, прочных устоя — самодержавие и военная мощь. Первое, оплевав само себя, исчезло без остатка; даже имени царя ни одна партия, ни один человек не дерзает произнести, разве с прибавкой “кровопийца Николка”. Военное могущество оказалось простой кучей мусора, к тому же смердящей. Во мраке этих мнимых устоев образовались партии красных разрушите-

лей, под разными наименованиями, но сплоченными энергией веры и ненависти; они одни оказались организацией и потому господствуют безраздельно, когда рухнуло все бывшее” [1, л. 58]. Бертье-Делагард описывает события в Ялте (весна 1905 г.): “В городе бунт российского характера: разнесли все магазины на всей набережной, все перебили, где только не было крепких ставень, затем отправились и разгромили все участки и, наконец, разломали арестный дом и выпустили всех содержавшихся... казенные лавки разбили” [1, л. 58].

В том, что это “типичный русский бунт” Александр Львович, увы, не ошибся. Повторение этого можно было видеть и в годы первой русской революции и двенадцать лет спустя во время революционных событий 1917 г. и гражданской войны. В воспоминаниях князя Сергей Волконского описывается разгром винных складов в Борисоглебске летом 1917 г., который типологически также относится к “русскому бунту”. “Кто не слышал этих рассказов, не может представить себе, что такое погром винных складов, что такое то алкогольное большевистское крещение. Цистерны и бочки пылали, и толпа, несмотря на это, черпала, пила и упивалась. Мужчины, женщины, дети, старухи — все хотели своей доли праздника. Выказывали такое презрение к опасности, что оно граничило с’ храбростью; только не храбрость то была, это было опьянение; они были пьяны раньше, чем пили, они были пьяны от желания” [4, с. 98]. То же самое наблюдалось и во время революции 1905-1907 гг. Во многих городах России революционные события сопровождались элементарными грабежами и разбоями в виду ослабления государственной власти. То, что происходило в Ялте, Бертье-Делагард характеризует такими эпитетами: “Руководители красных пока сдерживают грабежи, и хотя таковые в городе и окрестностях производятся учащенно и безнаказанно, но массой хулиганов” [1, л. 66]. Так писал Александр Львович в ноябре 1905 г., но уже в январе 1906 г. “положение все то же с постоянным ухудшением. Безумие ни на йоту не сокращается... Грабежи самые наглые — дело ежедневное, так что мы даже привыкли” [1, л. 69]. Необходимо отметить, что уже в годы первой российской революции хорошо просматривается идея легкости любого переворота. “Думаю, что любую революцию можно произвести у

нас где угодно с самым ничтожным числом людей, все остальное попрячется” [1, л. 58].

Идея кровавого русского бунта превалирует в исторических воззрениях Бертье-Делагарда, который основывает ее на развале армии и самодержавия, продажности и коррупции госаппарата. “Погубили нас долги, теперь даже такому прохвосту, как Витте, не дают ни копейки” [1, л. 49 об.]. У Бертье-Делагарда вообще достаточно резкая характеристика некоторых политических деятелей (среди которых и граф С. Ю. Витте) и их деятельности: “Ограбил на большой дороге — называют разбойником, истребил край войной — называют великим человеком, обманет маленький жидочек — говорят, мошенник, надует министр — говорят, дипломат... Долго еще лживость, обман, подвох будут считаться неизбежной необходимостью государственных людей, для чего недостаточно быть мошенником, надобно и еще многое” [1, л. 128]. Возможно, что столь резкая характеристика С. Ю. Витте связана с тем, что он был одним из инициаторов сближения с Францией, что, в свою очередь, привело к втягиванию России в войну с Японией.

В целом, как мы видим, по своим политическим убеждениям Бертье-Делагард склоняется к программе кадетов в их внешнеполитических устремлениях, и, прежде всего, в вопросе о черноморских проливах. “В занятии черноморских проливов я всегда видел единственное спасение государству и в неисполнении этого я чувствую его гибель... Владение Дарданеллами дало бы нашему народу возможность, убавив расходы по охране границ, забыв о флоте, двигаться вокруг Черного моря в подлинно солнечные места старинной культуры, и при том двигаться сушью... Никакой Дальний Восток даже и приблизительно не может заменить Ближнего Юга” [1, л. 28 об.]. Если многие взгляды Бертье-Делагарда и поражают своей не только критичностью, но иногда даже и своеобразной циничностью (возможно, идущей от личной пессимистичности с определенной долей желчи), то в любом случае они характеризуют этого человека как искреннего российского патриота, у которого переживания за судьбу Родины оттесняют на второй план все его собственные чувства и переживания.

Литература

1. Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. — Ф. 115 (Кондаков Н. П.). — Оп. 4. — Д. 45.
2. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. — М.: Индрик, 2008. — 831 с.
3. Волконский С. Мои воспоминания // Подъем. — 1991. — № 12. — С. 80-112.
4. Избаш Т. А. Автобиография А. Л. Бертье-Делагарда: публикация источника // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — Вип. IV, кн. 1. — К., 2003. — С. 204-210.

Резюме

У статті піднімається питання про менталітет наукової інтелігенції в період російсько-японської війни і першої російської революції. На матеріалах особистого листування відомого ученого, генерал-лейтенанта у відставці Олександра Львовича Бертье-Делагарда виявляється заперечення “російського бунту” з боку мислячих людей. Акцент робиться на аналіз прорахунків російської дипломатії з начала XX ст. та невірних діях флоту, що неодноразово підкреслюється в листах.

Рецензент канд. истор. наук, доцент И. Н. Шкляев

УДК 364.46(477)

О. Є. Корхова

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНИКА С. А. ПОДОЛИНСЬКОГО

Національне відродження суспільно-політичного та культурного життя в українських землях, які входили до двох імперій Російського та Австрійської у XIX столітті, супроводжувалось проблемами, які були пов'язані, головним чином, з кризою монархічного правління, недостатністю проведених реформ та заборонними указами для населення. У сукупності наростаючі проблеми у державі сприяли активізації дій свідомої інтелігенції, яка прагнула змін у моделі державотворення за допомогою різних шляхів. Витоки цих явищ можна простежити у площині розбудови сучасних складових політичного, економічного та

культурного процесів, які мають своє зовнішнє та внутрішнє підґрунтя у державі.

Одним із ініціаторів відродження української державності у ХІХ ст. був представник соціал-демократичного руху Сергій Подолинський. Він відомий не лише як громадський та політичний діяч, але й як видатний вчений та мислитель. Першим дослідником, який вивчав громадську та політичну діяльність українського народника, був М. С. Грушевський. За радянський період постать С. Подолинського в історіографії висвітлювалась необ'єктивно. У зв'язку з теоретичним напрямком його праць, діяльність С. Подолинського дослідники вивчали обережно та частково. Лише останнім часом з'явилися статті та праці, в яких дослідники намагаються відійти від заідеологізованості у висвітленні його суспільно-політичної діяльності.

Походив Сергій Андрійович Подолинський з українського дворянського роду. Його батько Андрій Іванович був високоосвіченою людиною з консервативними поглядами, хоча й піддався на деякий час модним тоді ідеям вільнодумства разом з сином. Він був відомим поетом пушкінської плеяди та камергером при дворі. Мати, Марія Кудашева, була княжого роду, світською людиною. До нелегальної громадської діяльності сина революціонера батьки відносились негативно, особливо після початку його політичних переслідувань з боку царського уряду та розгорнутою компанією цькування, але намагались підтримувати морально та матеріально до трагічного кінця його життя [1].

Початок громадської діяльності С. А. Подолинського припав на період 60-70 рр. ХІХ ст. — роки навчання в Київському університеті св. Володимира. Він, як і багато з його однокурсників, захопився українофільськими та соціалістичними ідеями, відвідував дискусійні гуртки, на яких обговорювались популярні тоді "Історичні листи" П. Лаврова та "Капітал" К. Маркса. Але особливий вплив на діяльність в університеті С. Подолинського мали викладачі-громадівці, як В. Антонович, М. Драгоманов, М. Зібер, О. Русов та інші, які пізніше співпрацювали з ним [2]. Його практикою суспільно-політичної діяльності молодого революціонера стали поїздки до Петербурга та знайомство з багатьма учасниками соціал-демократичного руху. С. Подолинський став активним учасником народницького руху, ос-

новною опорою якого у 60-80 рр. XIX ст. було селянство. Тому, наприкінці 1871 року він разом зі своїм вчителем М. Зіббером вирішив виїхати за кордон до Львова з рекомендаційними листами від В. Антоновича та О. Русова до М. Бачинського та К. Сушкевича. Тут він проводить велику роботу з представниками народницького рухів щодо поширення ідей соціалістів у населення. Як відомо, досвід та ідейні засади народницького руху позначилися на політичному житті як Російської, так і Австро-Угорської імперій наприкінці XIX століття.

Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призвело до поширення ідеології марксизму, на основі якого сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Першими пропагандистами нового вчення в українських землях ще на початку 70-х років XIX століття стали М. Зіббер та С. Подолинський. Так, С. Подолинський став організатором видавництва популярної соціалістичної літератури у Відні; у Женеві разом з М. Драгомановим і М. Павликом він започаткував видання журналу “Громада”, а також надрукував власні брошури соціально-демократичного змісту “Про багатство та бідність”, “Про хліборобство”, “Ремесла і фабрики на Україні” та ін. Листувався з К. Марксом та Ф. Енгельсом щодо популяризації положення їх економічних ідей. Розробив оригінальну теорію “громадівського соціалізму”, яка ґрунтувалася на національних традиціях українського народу [3].

Під час перебування у Відні С. Подолинський усвідомив, що галичани і наддніпрянці належать до представників однієї української нації, а ідея соборності українського народу стала згодом основою його наукових праць. Після недовгого перебування у Відні С. Подолинський вирушив до Парижа. Там в Антропологічному товаристві відбулося його знайомство з Петром Лавровим у справах видання нового соціалістичного журналу “Вперед”, безпосереднім меценатом та організатором якого він став [4]. Але у зв'язку з неможливістю видання нелегального журналу в Парижі та Лондоні С. Подолинський переїхав до Цюриха, де налагодив зв'язки для пересилки нелегальної літератури в Росію та Україну [5].

Влітку 1872 р. С. Подолинський виїхав до Лаврова у Лондон у справах журналу, де відбувалася також його визначна зустріч з теоретиком соціалізму К. Марксом. Крім цього С. По-

долинський взяв участь у роботі V конгресу Інтернаціоналу. Наступного року С. Подолинський знову опинився в Цюриху, де поринув в культурне життя інтелектуального середовища українсько-російської еміграції, намагаючись об'єднати емігрантів. Він відвідав засідання гуртків і зборів, влаштував вечір пам'яті Т. Г. Шевченко [6].

З 1875 р. С. Подолинський повернувся до Києва та працював в денному притулку для дітей робітників в рідному селі Ярославка, викладав на курсах медичних сестер. Захопленість С. Подолинського ідеями українського національного руху поступово віддалила його від П. Лаврова та його прибічників [7]. Працюючи сільським лікарем та вчителем український соціаліст прийшов до висновку, що діячі російського народницького руху базувалися на власних народних традиціях, не звертаючи уваги на патріотичні ідеали інших, зокрема українського народу. Тому після зближення з київською громадою, він бачив декілька цілей, першою з яких було залучення української інтелігенції, працюючої в російському народницькому русі, яка б створила українофільський рух, з пізнішим переформуванням в українську соціал-демократичну партію. Однак, ідея Подолинського не зустріла підтримки ні з боку російських народників, ні українських [8].

У Відні 1875 року Подолинський опублікував свої перші соціалістичні брошури на українській мові — “Парова машина” та “Про бідність”, які стали пропагандистськими для українського населення. В цей період він активно займався журналістською справою, став членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та подорожував балканськими країнами. Свої враження від подорожі він виклав на сторінках газети “Київський телеграф”. В той ж період він над однією з найбільших праць — “Життя і здоров'я людей на Україні” [9].

З прийняттям у 1876 році Емського указу С. А. Подолинський, як і більшість переслідуємих діячів, був змушений емігрувати за кордон. Разом з дружиною Наталією вони емігрували до Франції. Проживаючи на півдні Франції в Монпельє, С. Подолинський підтримував тісні зв'язки з М. Драгомановим, М. Павликом, Ф. Вовком та іншими. В еміграції громадський діяч особливо зосередив увагу більше на науковій та видавничій діяльності, ніж революційній. У 1880 році вийшли дві його нових книги: у Женеві “Ремесла на Україні” — перша економічна істо-

рія України [10] та у Монпельє — геніальне дослідження вченого “Праця людини та її відношення до розподілу енергії” [11].

Переслідування на батьківщині С. А. Подолинського батьків у зв’язку з громадською діяльністю сина в еміграції стало частиною трагічної долі вченого та діяча. На заваді новим громадським задумам стали не тільки політичні обставини, а й психологічні, які вплинули на передчасну смерть діяча.

Безперечно, важливим внеском С. А. Подолинського стала громадська співпраця з революціонерами російського та українських рухів, якою він сприяв розвитку науки та культури в Україні та за кордоном. Його ж ідея, на жаль, у створенні українофільського руху з реформуванням в українську соціал-демократичну партію не знайшла підтримки у представників двох народів. Тому не дивно, що сьогодні багато політичних, економічних та культурних питань між українським та російським народами залишається невирішеними, корені рішень яких лежать в глибині історії.

Література

1. Киевский С. Последний из Пушкинской плеяды // Русский вестник. — 1886. — № 1. — С. 301.
2. Подолинський С. Листи та документи / Упоряд. Сербин Р., Слюдикова Т. — К., 2002. — С. 49.
3. Бойко О. Д. Історія України. — К., 1999. — С. 225.
4. Подолинський С. Листи та документи / Упоряд. Сербин Р., Слюдикова Т. — К., 2002. — С. 51-52.
5. Пашук А. І. Роль С. Подолинського у виданні журналу “Вперед!” // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. І. Франка. Серія суспільних наук. — 1965. — Вип. 1. — С. 103.
6. Слюдикова Т. Джерела до біографії С. А. Подолинського // Архіви України. 1991. — № 5-6. — С. 43.
7. Подолинський С. Листи та документи. — С. 66.
8. Подолинський С. А. Лист з 4 травня 1875 р. // Вибрані твори / Упоряд. Сербин Р. — Монреаль, 1990. — С. 52.
9. Слюдикова Т. Джерела до біографії С. А. Подолинського // Архіви України. — 1991. — № 5-6. — С. 45.
10. Грушевський М. С. З починів в українського соціалістичного руху: М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. — Відень, 1922. — С. 20.

11. Подолинський С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии // Слово. — 1880. — № 4-5. — 135 с.

Резюме

В статье на основе опубликованных документов и материалов исследуется общественно-политическая деятельность С. А. Подолинского и его взгляды на роль народнического движения в России и Украине

Рецензент доктор историч. наук профессор Г. К. Париенко

УДК 929.7

Л. Ф. Циганенко

**ДВОРЯНСТВО БЕССАРАБІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.:
ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СКЛАД, РОЗМІЩЕННЯ**

Історія Бессарабії є складовою історії України і без дослідження конкретних проблем соціально-економічного розвитку та демографічної ситуації в регіоні важко зрозуміти процеси, що відбувалися в країні. Виявлення закономірностей розвитку демографічних та соціальних процесів дозволить вирішити завдання, пов'язані з плануванням і прогнозуванням політики народонаселення у сучасній Україні. Посилилася необхідність залучення до наукового обігу нових джерел, які дозволяють всебічно дослідити станову структуру суспільства, виявити особливості формування різних станів, зокрема дворянства.

Дворянство південноукраїнських земель лише в останні роки стало предметом спеціальних наукових досліджень. Однак досі не визначені основні особливості процесу становлення цього стану в регіоні, етапи та сутність його формування. На сьогодні вчені не можуть дати чіткої відповіді щодо чисельності представників дворянського стану у Бессарабії. Дані, наведені у роботах істориків ХІХ - ХХ ст., які досліджували різні аспекти історії Бессарабії, іноді досить суперечливі.

Сучасний стан історіографічних досліджень характеризується відсутністю ґрунтовних праць, присвячених проблемам формування регіональної дворянської спільноти. Зростання інтересу до історії дворянської верстви Південної України відбувається у 90-х рр. ХХ ст. Зокрема в роботах Н. Суревої, Т. Литвинової, Є. Чернова [1] та інших дослідників на основі широкого кола архівних джерел

було проаналізовано процес становлення регіональних дворянських корпорацій, деякі аспекти етнічної історії регіональної дворянської верстви, здійснено біографічні дослідження, опубліковано нові джерела тощо. В той же час, потребують розв'язання або уточнення питання соціальних та етнічних джерел поповнення дворянської верстви, ступінь майнової стратифікації, інтенсивність та специфіка нобілітаційних процесів.

Мета статті полягає у необхідності на основі комплексного аналізу наявних джерел, порівняти статистичні дані, наведених в історичній літературі щодо складу, розміщення та кількості дворянства на території Бессарабії після приєднання краю до Російської імперії.

Різноманітність форм і шляхів освоєння Бессарабії, тривале перебування її під владою Османської імперії, майже постійне перебування цих земель у зоні підвищеної уваги з боку європейських держав зумовили специфічну соціально-станову структуру населення краю. Поряд з традиційними станами, які мешкали в Російській імперії на початку XIX ст. — дворяни, купці, селяни тощо — в Бессарабії існували специфічні категорії населення — царани, мазили, рупташі та інші. Аналогічна ситуація склалася у середовищі привілейованої верстви — дворянства. Майже до середини XIX ст. в Бессарабії існували такі привілейовані групи населення, як бояри, бояринаші тощо.

На час приєднання Бессарабії до Російської імперії (1812 р.) дворянство краю було нечисельним. Найбільш потужну групу склали представники давніх молдавських боярських родин (Бальші, Доничі, Катаржі, Крупенські, Палладі, Ришкани, Россеті, Стурдзи та інші). П. П. Вігель — представник обласного уряду — вважав, що кількість цих родин дорівнювала 80 [2, с. 9]. На другому місці за чисельністю було російське дворянство. Ще у період російсько-турецької війни 1806-1812 рр. до Бессарабії прибувають перші російські чиновники. На чолі з сенатором, тайним радником С. Кушниковим та його наступником В. Красно-Мілашевичем вони займалися організацією адміністративного управління в Дунайських князівствах (Валахії і Молдавії), а потім і в Бессарабії. Це були в основному чиновники з особливих доручень — ревізори та секретарі, які служили в Особливій канцелярії. Першим на посаді голови канцелярії був О. Сорокунський — пізніше бессарабський цивільний губерна-

тор. Серед чиновників канцелярії були дворяни Ф. Дическулов, О. Станкевич, І. Букін та інші [3, с. 136].

На початковому етапі приєднання краю до імперії бессарабські бояри, статус яких не мав чіткого визначення, були надто занепокоєні невизначеністю свого становища. В російському законодавстві не існувало аналогів молдавським боярським чинам, що призводило до непорозумінь та породжувало боротьбу між різними групами в середовищі боярства. Як зазначав пізніше віце-губернатор краю О. Крупенський, “відносини між представниками боярства виражались у розбратах, особистих чварах, суперечках і вічному політиканстві” [4, с. 16-17]. Бессарабське боярство домагалось, щоб нова влада визнала його привілеї та права, урівняла його в правах з російським дворянством, що і відбулося з прийняттям Статуту управління областю 29 квітня 1818 р., третій параграф якого фактично зрівняв у правах молдавських бояр Бессарабії і російських дворян [5].

У 1816 р. було складено перший список дворянських родин Бессарабії. Він включав 250 прізвищ. В цьому ж році царський уряд провів перепис населення краю: дворянство складало незначну частку населення (близько 3 %) і за національним складом майже на 95 % було молдавським [6, с. 43]. На основі даних офіційної статистики нами зроблено наступні підрахунки. У 1816 р. в Російській імперії налічувалось 150547 дворян, з яких 84114 — спадкові та 66433 — особисті. За офіційною статистикою, кількість дворян, які мешкали на території Новоросії та Бессарабії, складала 11812 осіб. Що означає ця цифра у порівнянні з даними інших регіонів? За кількістю дворянства Новоросія і Бессарабія займали 6-те місце серед інших регіонів імперії, значно випереджаючи Прибалтику, Південне Приуралля, Середнє та Нижнє Поволжжя. Хоча при цьому питома вага дворян Новоросії і Бессарабії у загальній кількості представників цього стану по імперії складала лише 2,6 %. Співвідношення між спадковими та особистими дворянами регіону було на користь особистих дворян (табл. 1). Це свідчить, що царський уряд, будучи зацікавленим у швидкому заселенні та освоєнні краю, використовував надання дворянського статусу як додатковий привабливий аргумент у здійсненні своїх намірів.

Підтвердженням факту нечисельності дворянства у Бессарабії на початку XIX ст. служать дані про кількісний склад мешканців

Таблиця 1
Склад дворянства Європейської Росії у першій половині XIX ст.

Райони	1816			1858		
	спадкові дворяни	особисті дворяни	всього	спадкові дворяни	особисті дворяни	всього
Центрально-промисловий	8,167	11,745	19,912	16,301	17,729	34,030
%	41,02	58,98	100	47,90	52,10	100
Центрально-землеробський	15,691	9,985	25,676	21,816	11,039	32,855
%	61,11	38,89	100	66,40	33,60	100
Північний	622	1,140	1,762	1,059	3,218	4,277
%	35,31	64,69	100	24,77	75,23	100
Північно-Західний	4,530	20,609	25,139	17,390	18,113	35,503
%	18,02	81,98	100	48,98	51,02	100
Лівобережна України	22,583	8,718	31,301	15,028	14,715	29,743
%	72,15	27,85	100	50,53	49,47	100
Новоросія і Бессарабія	5,898	5,914	11,812	17,285	12,916	30,201
%	49,94	50,06	100	57,23	42,77	100
Всього	84,114	66,433	150,547	113,093	93,555	206,648
%%	55,87	44,13	100	54,73	45,27	100

міст краю. В місті Орґеєв у 1820 р. мешкало 1738 осіб, з яких було 4 боярина, 12 боєринашів, 1 польський шляхтич [7, с. 144-145]. У м. Рені дворян взагалі не було — там мешкало лише 2 відставних офіцери. Незначною була кількість дворян і в сільській місцевості. Так, у 1827 р. в Ізмаїльському повіті 8 дворян мешкало в селищі Єнікей, 6 дворян — в с. Вале-Пержі та 64 дворянина молдавського та сербського походження — в селі Шамайли, що становило приблизно 0,08 % від загальної кількості населення повіту.

Однак починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається поступове збільшення питомої ваги дворянської верстви в регіоні, хоч і нерівномірно в різних його частинах. Взагалі перші офіційні дані щодо кількості населення Бессарабії з'являються лише у 1834 р. у матеріалах восьмого перепису. Саме вони відображають не тільки загальне зростання чисельності дворянства, але й зміни у становій стратифікації за минулі 17 років. Загальна кількість дворян в Бессарабії на той час становила 2624 особи, з яких 2262 були спадковими дворянами, а 362 — особистими. Кілька сотень дворянських родин переселилися на землі Бессарабії з Подільської, Волинської, Київської та Херсонської губерній. Найбільше зростання чисельності дворян спостерігалось у Аккер-

манському, Бендерському та Ізмаїльському повітах. За даними рапорту Ізмаїльського градоначальника С. О. Тучкова, який він надіслав імператору в березні 1835 року, в межах міста Ізмаїла на той час мешкало 12227 осіб, з них 716 дворян [8, с. 31].

До середини 30-х рр. XIX ст. потрапити до дворянського стану було досить легко. Особи, що досягали на цивільній службі чину VIII класу — колезького асесора і на військовій — першого офіцерського чину, ставали спадковими дворянами, тому чисельність дворянства по Російській імперії зростала. За підрахунками голови Державної Ради князя І. В. Васильчикова, з 1825 по 1845 р. вищий стан поповнився близько 20 тис. осіб, що отримали спадкове дворянство за чинами та орденами [9, с. 24-26]. Однак, через значне збільшення кількості дворян, уряд взяв курс на ускладнення доступу до вищого стану. З 1834 р. при подальшому отриманні чинів з XIV по VIII клас першочергову роль стало відігравати не походження, а освіта. Всі, хто мав класні чини, поділялись на три розряди: з вищою освітою, середньою та початковою. Призначення на кожний наступний чин здійснювалось виключно за вислугою встановленої для кожного розряду кількості років. Для переведу в чин VIII класу, що давав спадкове дворянство, з попереднього, IX класу, дворянин повинен був прослужити три роки, недворянин — 12 років [10, с. 109-110].

Маніфест 11 червня 1845 р. продовжив політику уряду щодо обмеження отримання статусу дворянства, підвищив клас чинів, який давав право на дворянське звання, до штаб-офіцерського на військовій службі (VIII клас) та до V класу (статського радника) на цивільній службі. VI-IX класи чинів давали лише особисте дворянство. І вже указом Олександра II від 9 грудня 1856 р. був встановлений порядок, що в основних рисах зберігся до 1917 р. Спадкове дворянство відтепер давав лише чин полковника і лише на дійсній військовій службі, капітана I рангу (VI клас) та чин дійсного статського радника (IV клас) на цивільній службі. Крім того, це право отримали кавалери перших ступенів усіх російських орденів, за винятком орденів Св. Георгія та Св. Володимира, всі ступені яких давали право на спадкове дворянство. Відтак набуття дворянства на державній службі стало нагадувати набуття дворянства через високе пожалування. Справа в тім, що чин дійсного статського радника да-

вався не просто за вислугу років, а через затвердження імператором подань міністрів та керівників відомств.

Потреба створення інституту особистого дворянства полягала, напевно, у тому, що в умовах бюрократизації державного апарату та зростання серед державних службовців питомої ваги різночинного елемента, самодержавство, намагаючись “одворянити” це поповнення, вдавалося до створення привілейованого прошарку серед середнього чиновництва та офіцерства, зблизивши, але не зливши його повністю зі спадковим дворянством, зробивши його одним із джерел поповнення останнього. Особисте дворянство стало своєрідним свідченням благонадійності, старанності, наявності ділових рис, певного рівня освіти та достатку, необхідних для отримання привілеїв. Для самих же особистих дворян, крім наявних переваг, це давало відчуття причетності до панівного класу, формувало певний психологічний настрій, стимулювало до подальшої службової кар’єри.

Аналіз кількісних даних щодо дворянської верстви Бессарабії 40-х років XIX ст. демонструє нам, що її розвиток відбувався у відповідності до загальноросійських тенденцій. За даними річного звіту канцелярії Ізмаїльського градоначальства та відомостей про стан народонаселення, у 1843 р. в його межах проживав 1801 дворянин, з яких: 76 були спадковими (з них лише 12 мали право голосу на виборах до губернських дворянських зборів), 1209 — особистими [11, арк. 10, 41, 53]. В цей же час у м. Кілія мешкало 98 дворян і чиновників, що становило 1,88 % від загальної кількості населення міста. З них 57 чоловіків та 41 жінка [12, арк. 1-2].

Потрібно зауважити, що різні матеріали та статистичні дані щодо кількості населення, його соціального складу нерідко суперечать один одному. Викладені цифри не можуть вважатися вичерпаними. Так, наприклад, серед статистичних матеріалів Ізмаїльської міської поліції за 1847 р. знаходимо три різні відомості щодо соціального складу населення, кожна з яких суттєво відрізняється в показниках щодо кількості дворянства в місті. Слід мати на увазі, що в ряді випадків місцеві підсумкові дані про соціальний склад населення в області розходяться з загальноросійськими зведеними відомостями. Суттєві розбіжності щодо складу, питомої ваги та розміщення дворянства допускали і радянські історики, в працях яких іноді подаються різні цифри

щодо кількості дворян в краї. Це слід враховувати здійснюючи підрахунки дворян Бессарабії.

Розбіжність статистичних даних щодо соціального складу населення була типовою для того часу. Особливо слід звернути увагу на те, що підсумкові дані по Бессарабії загальноросійських статистичних переписів першої половини XIX ст. іноді надто розходяться зі статистичними додатками до щорічних звітів бессарабських губернаторів. Ці розбіжності викликані нерідко технічними помилками місцевих чиновників. В деяких випадках одні і ті ж самі особи з привілейованого населення зараховувались до різних категорій, тобто враховувались двічі. Деякі мешканці взагалі не були представлені у відомостях переписів. Недоліками офіційної статистики були також тенденційність, неповнота, суперечливість, уривчастість, розмаїття прийомів щодо групування даних, оперування середніми показниками. З іншого боку, різні в своїх показниках свідчення доповнюють один одного.

Обласний предводитель бессарабського дворянства дійсний статський радник І. Стурдза у 1847 р. зібрав дані про розміщення дворян у повітах краю. За його підрахунками, загальна кількість дворян Бессарабії складала 2166 родин, з яких 1287 — спадкові, 879 — родини особистих дворян. Більшість дворян (понад 60 %) мешкали у центральних повітах краю, при цьому майже 33 % з них безпосередньо в Кишинівському повіті. На південні повіти — Бендерський, Аккерманський та Кагульський — припадало лише близько 20 % дворян Бессарабії.

Розселення спадкових дворян за повітами виглядало наступним чином: Кишинівський — 24 %, Хотинський — 18,9 %, Орґеєвський — 17,5 %, Сорокський — 12,7 %, Бельцький — 9,5 %, Кагульський — 7,5 %, Аккерманський — 6,52 %, Бендерський — 3,3 %. Певною мірою різнилося співвідношення у розміщенні спадкових та особистих дворян по повітах краю. В цілому для Бессарабії до середини XIX ст. воно складало 3:2 на користь спадкових дворян. Найбільша кількість спадкових дворян мешкали у Сорокському та Хотинському повітах (понад 80 % від загальної кількості представників цієї верстви), а найменша кількість (до 10 %) — у Аккерманському та Орґеєвському повітах [13, с. 461].

Серед особистих дворян, які жили у Бессарабії, за характером відношення до державної служби виділялися дві групи:

служиві та неслуживі. Статистичні дані свідчать, що більшість особистих дворян краю (майже 58 %) знаходилися на державній службі, при цьому найбільша кількість дворян цієї категорії мешкали у Кишинівському, Аккерманському, Кагульському та Хотинському повітах. Такий розподіл пояснюється тим, що у названих повітах були розташовані провідні державні та обласні управлінські установи, митниці, карантини, управи, що потребували відповідних чиновницьких кадрів, більшість з яких і становило особисте дворянство.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. станова структура бессарабського суспільства була остаточно визначена. Більшість колишніх молдавських бояр були зрівняні у правах з російськими спадковими дворянами. До цього ж часу відноситься і остаточно визначення юридичного статусу бояринашів, які, згідно з наказом від 10 березня 1847 р., отримали права російських особистих дворян й право на зайняття військових та цивільних посад. Цінні відомості щодо кількісного складу дворянства Бессарабії цього часу можна почерпнути з матеріалів дев'ятого перепису 1851 р., “Статистичного опису Бессарабії” 1853 р. та десятого перепису 1858-1859 рр.

Порівняно з 1834 р. у 1851 р. кількість спадкових дворян Бессарабії зменшилася в 1,2 рази і становила 1841 чоловік. Особисте дворянство Бессарабії протягом 1834-1851 рр. збільшилося майже в 4 рази і становило у 1851 р. 1442 особи. Це можна пояснити масовим виключенням з спадкового дворянства осіб, які були записані помилково або з порушенням закону. Більшість з них були переведені у статус особистих дворян. Кількість бояринашів, які ще не перейшли до особистих дворян на 1851 р., складала лише 116 осіб, тобто зменшилась в 1,7 раз порівняно з 1834 р. [14, с. 76].

Наступні відомості про кількість дворянської верстви у Бессарабії ми отримуємо зі “Статистичного опису Бессарабії” за 1853 р. Отже, на той час налічувалось 3376 спадкових дворян, з яких лише 131 мали право обирати чи бути обраними у дворянські корпоративні органи місцевої влади; 2849 — особистих дворян і чиновників. У порівнянні з іншими верствами Бессарабії дворянство складало лише 0,6 % від загальної кількості населення краю.

Дані, наведені у таблиці 1, дозволяють нам порівняти кількісні показники з іншими регіонами України — Лівобереж-

жям та Правобережжям щодо дворянської верстви у Бессарабії. За період з 1816 по 1858 рр. відбулося значне скорочення кількості дворян у правобережних районах (більше ніж на 50 % — з 134607 у 1816 р. до 78667 — у 1858 р.), хоча при цьому Правобережжя зберігає за собою лідируючі позиції щодо загальної кількості дворянського населення серед регіонів України. Ситуація у Новоросії та Бессарабії виглядає повною протилежністю Правобережжю: ми спостерігаємо суттєве збільшення дворянства. За період з 1816 по 1858 рр. кількість дворян у Новоросії та Бессарабії зроста майже у три рази і становила 30201 особу, що було трохи більше, ніж на Лівобережжі (29743 чол.). Співвідношення між абсолютною кількістю дворян в Російській імперії і на українських землях було наступним: українське дворянство у 1816 р. складало майже 41 % від загальної кількості російського дворянства (177720 осіб з 429226), а у 1858 р. — лише 29 % (138611 з 463968 осіб). Це яскраво свідчить про наявні перепони і обмеження з боку царської влади щодо отримання статусу дворянства для представників української національної еліти. Підтвердженням цієї тези можуть бути й дані щодо співвідношення кількості спадкових та особистих дворян у 1858 р. Якщо на початку XIX ст. уряд всіма засобами (надання землі, статусу, робочої сили, податкових пільг) сприяв збільшенню категорії особистого дворянства, то наприкінці 50-х років XIX ст. — йому вже не була потрібна така кількість “нових дворян”. Відтепер перевага віддається родовитим і “перевіраним часом” спадковим дворянам — їх кількість складає 57,23 % загальної кількості дворян краю.

У першій половині XIX ст. у південних районах України йшов складний та суперечливий процес трансформації соціально-класової структури населення, котрий призвів в середині XIX ст. до її значних якісних перетворень. Трансформація соціальної структури населення в Бессарабії призвела до поступової втрати її своєрідності, що була зумовлена специфічними умовами розвитку в минулому, та все більше зближувало її зі структурою населення російських губерній. Цьому сприяли як загальні процеси розвитку капіталістичних відносин, так і законодавча діяльність царського уряду, що намагався ліквідувати самобутні риси краю. До середини XIX ст., коли в Бессарабії остаточно стабілізувалась соціальна структура, був врегульований соціаль-

но-політичний та юридичний статус багатьох груп населення, російському уряду вдалось створити в краї міцну соціальну опору, збалансувати інтереси різних груп і станів. Аналіз різноманітних, іноді суперечливих статистичних даних свідчить, що при визначальному значення загальних для всієї країни рис соціальної структури були певні особливості в складі дворянства Бессарабії та в різних її районах. Кількість дворянства особливо збільшувалась у 30-40-х рр. XIX ст., центральні та північні повіти відрізнялися компактністю і щільністю в розміщенні місцевого нобілітету.

Провідною тенденцією в Бессарабії першої половини XIX ст. було періодичне збільшення кількості дворянської верстви. Чисельність дворян значно зростала за рахунок російських чиновників, поміщиків, а також дворян, що переселились з інших губерній Росії, польської шляхти. Територіальним оплотом бессарабського дворянства були північні та центральні повіти краю, де головні позиції належали молдавському дворянству. Для південних повітів було характерне поступове зростання кількості дворян і домінування російського бюрократичного дворянства.

Література

1. Сурева Н. В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII — першу чверть XIX ст.: механізм фондоутворення джерел // Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. — 2000. — Вип. 5. — С. 83-94; Литвинова Т. Ф., Чернов Є. А., Миклашевський М. П. До історії соціальних еліт Півдня України на початку XIX ст. // Історія та культура Подніпров'я. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
2. Вигель Ф. Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии // Сочинения Ф. Ф. Вигеля / Приложение к "Русскому архиву". — М., 1892. — С. 3-96.
3. Абакумова-Забунова Н. В. Русское население городов Бессарабии XIX в. — Кишинев: Ин-т межэтнических исследований, 2006. — 519 с.
4. Крупенский А. Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве. 1812-1912. К столетнему юбилею Бессарабии. — СПб., 1912. — 64 с.

5. Устав образования Бессарабской Области (29 апреля 1818 года) // <http://www.rus-sky.org/history/library/documents.htm>
6. История Бессарабии (от истоков до 1998 года) / Координатор: Иоан Скурту. — Кишинев: Культурное общество “Онисифор и Октавиан Гибу”, 2001. — 353 с.
7. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке (Этнические и социально-демографические процессы). — Кишинев: Карта Молдавеняскэ, 1979. — 287 с.
8. Марчук Ю. И., Тичина А. К. Измаїл. Историчний нарис. — Одеса: Астропринт, 1997. — 97 с.
9. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. — М.: Наука, 1979. — 304 с.
10. Соловьев Б. И. Русское дворянство. — СПб.: Полигон, 2003. — 317 с.
11. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі КУІА). — Ф. 56 (Канцелярія Ізмаїльського градоначальства). — Оп. 1. — Спр.585: Річний звіт про стан градоначальства за 1843 р. — 61 арк.
12. КУІА. — Ф. 513 (Кілійське міське поліцейське управління). — Оп. 1. — Спр. 252.: Статистичні відомості про стан народонаселення. — 46 арк.
13. История Молдавии. Документы и материалы. — Том III. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 годы): Сб. док. — Ч. I. — Кишинев: Штиинца, 1962. — 599 с.
14. Гросул Я. С., Будак И. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии в 1812-1861 гг. — Кишинев: Карта Молдавеняскэ, 1967. — 399 с.

Резюме

Рассматривается динамика численности дворянства Бессарабии в первой половине XIX в.; анализируются особенности территориального размещения потомственных и личных дворян в крае; проводится сравнительный анализ количества дворян в Бессарабии с их численностью в других регионах Российской империи.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарский

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТІВ
НА ТЕРИТОРІЇ БУКОВИНСЬКОГО КРАЮ
ТА В ЧЕРНІВЦЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Аналізуючи планування і організацію туристичних маршрутів на території буковинського краю у міжвоєнний період, а також висвітлюючи особливості туристичних маршрутів на рівні їх практичної реалізації, необхідно відзначити, що румунські органи влади на всіх рівнях прикладали досить багато зусиль і приділяли постійну увагу туристичній галузі як у цілому в державі, так і в окремих регіонах, зокрема, найбільш привабливих саме з туристичної точки зору. Необхідно також констатувати, що Буковина являла собою доволі перспективний для подальшого розвитку туризму регіон. З іншого боку слід підкреслити, що в 20-х - 30-х рр. ХХ ст. на терені Буковини існувало чимало різних видів туристичних маршрутів. Судячи з наявних документів мандрівники найбільше віддавали перевагу туристичним подорожам по-тягом або пішим локальним прогулянкам і екскурсіям на невеликі відстані; рідше для обслуговування туристичних груп місцева влада залучала автомобілі, автобуси чи фіакри.

Отже, проаналізуємо та охарактеризуємо на ряді прикладів головні туристичні маршрути, які існували й функціонували в краї за часів румунської адміністрації. В першу чергу доречно зазначити, що буковинський край у виділений період досить часто відвідували не лише т. зв. “внутрішні” мандрівники, але й закордонні туристи, які подорожували буковинською територією і відвідували Чернівці переважно групами.

Прикладом організації міжнародних туристичних поїздок до Чернівців слугує інформація з декількох документів із Державного архіву Чернівецької області, у яких мова йде про необхідність підготовки та зустрічі делегацій з Італії та Франції, і забезпечення їх широкою туристичною програмою. Зокрема, у розпорядженні від 18 вересня 1921 р., яке було надіслане до Чернівецької примарії з Кабінету Міністрів Румунії, зафіксовані чіткі інструкції, яким саме чином має бути організована і реалізована екскурсійна програма для делегації, котра складалася з представників Міністерства промисловості та економіки Італії.

Згідно цього документу кількість екскурсантів сягала 200 осіб; вони мали прибути до Чернівців 23 вересня 1921 р. Документ також чітко визначає (буквально регламентує по окремих пунктах), всі заходи, що повинні бути реалізовані відносно італійських туристів міністерського рангу:

“Прийняття гостей має відбутися за наступною програмою:

- 1) О 10 годині відбудеться прибуття на центральний залізничний вокзал, звідки вони у супроводі військової музики (оркестру. — Б. Б., І. С.) мають вирушити до казарми Штефана Великого, де їх слід розквартирувати.
- 2) О 12 годині для них необхідно організувати полудник у приміщенні Німецького Дому.
- 3) З 2 до 6 години мають відбутися візитації до митрополичої резиденції, університету та інших монументальних споруд.
- 4) О 8 годині — вечеря в Німецькому Домі.
- 5) В 11 годині вечора — відправка до Мерешешти” [5, арк. 4].

Далі в документі є вказівка, що на офіційному прийомі голова міського Департаменту культури доктор Василе Георгіу повинен представляти пана міністра у справах освіти та культур з боку уряду Румунії, головну увагу звернути на створення якомога більшої урочистості під час офіційної зустрічі італійських туристів, і “до прибуття гостей привести в порядок центральний район міста на цей день” [5, арк. 4, 4 зв.].

Ілюструючи відвідування Чернівців ще однією великою групою туристів, науковців із Франції, звернемося до наявних архівних документів, які дозволяють описати цей факт доволі ґрунтовно. Звертає на себе увагу документ від 8 липня 1921 р., завірений відповідним відділом Державного секретаріату при Міністерстві закордонних справ Румунії та дирекцією Адміністрації приватних володінь і державних ресурсів королівства. У цьому документі, за підписом помічника секретаря Міністерства закордонних справ Александру Григореску, керівництво географічного факультету університету м. Клуж-Напока, у зв’язку з тим, що окремим договором передбачається реалізувати ряд спільних (румуно-французьких) туристичних програм та екскурсій під загальною орудою паризького професора Емілія де Мартонне, звертається до чернівецької міської адміністрації з проханням посприяти в питанні організації туристичної програми Чернівцями та буковинським краєм, гарантуючи зі свого боку всі необхідні витрати для забезпечення максимального

комфорту французьким професорам (до групи входило згідно документу 20 осіб) [5, арк. 1].

Далі керівництво географічного факультету окреслює бажану туристичну програму для французьких вчених. Зокрема, перша екскурсія має відбутися в Карпатські гори на перевал Віхорул між 15-26 липнем, і маршрут повинен пролягати через гірські повіти — Кожокна, Віхор, Турда, Арієш, Алба де Жос та Хунедоара, — тобто до кордону з Трансільванією.

Другу екскурсію пропонувалося провести для тих самих науковців з Франції між 29 липня та 17 серпня; туристичний маршрут мав проходити через повіти Хунедоара, Караш-Северин і Тимішоару, а третя екскурсія, котра планувалася на період між 20 серпня та 7 вересня мала проходити за маршрутом Бистриця-Несеуд, Марамуреш, Кимпулунг, Чернівці, Хотин, Сорока, Белць, Яси, Роман, Ковурлуй, Тулча та Констанца [5, арк. 2]. Насамкінець у документі повідомляється, що керівництво згадуваних повітів стосовно означеної туристичної програми для французьких туристів вже попереджене [5, арк. 2].

У наступному документі від 29 червня 1921 р., складеному в Яському університеті в лабораторії географічних студій, йдеться про те, що під керівництвом “вельмиповажного та румунолюбного Емілія де Мартонне з Парижу” має бути реалізована окрема туристична експедиція наукового характеру, з метою ознайомлення із румунською (карпатською) географією. До складу цієї туристичної групи увійшли провідні професори Паризького університету (Сорбони), професори та викладачі Бухарестського університету й університетів Клужа та Яс. Екскурсія мала пройти територією Молдови та Буковини за маршрутом Кирлібаба-Якобени-Кимпулунг-Чернівці-Новоселиця. Супроводжувати цю туристичну групу повинні фахівці, обізнані в історії та географії краю [6, арк. 2].

Нижче в документі є прохання, пов’язане із забезпеченням умов для реалізації запланованої екскурсійної програми. Зокрема, в документі виділено наступні пункти: “1) Стіл та ночівля увечері 23 серпня на Кирлібабі, для 15 осіб (можна зробити висновок, що на перевалі Кирлібаба, у 20-х рр. минулого століття функціонував готель з відповідним рівнем туристичного обслуговування та комфорту. — Б. Б., І. С.) 2) Забезпечення автомобільним транспортом, для перевезення зазначених персон

від Кирлібаби до Якобен 24 серпня. 3) Вечеря та ночівля 24 серпня у Кимпулунзі. 4) Вечеря та ночівля у Чернівцях 25 та 26 серпня. 5) Забезпечення групи автомобільним транспортом до Новоселиці 27 серпня” [6, арк. 3].

Не менш цікавим є документ, датований 19 серпня 1921 р. від комісії при Президії Кабінету Міністрів Румунії, адресований чернівецькій примарії. У документі йдеться про те, що дана комісія відправила спеціально розроблену програму для згадуваної групи французьких туристів під час їхнього перебування на терені Буковини. Відповідальність за туристичне забезпечення згідно цього документу покладалася на примаря. Окремим пунктом комісія гарантувала перерахування 20000 лей як аванс для належного рівня обслуговування паризьких професорів. Нижче мова йшла про надіслання підтвердження (після факту отримання чернівецькою примарією грошей) примарем на ім'я професора Давида з Яс.

В кінці звернення столична комісія констатувала, що з її боку вона не може забезпечити обслуговування туристів на місці автомобільним транспортом, відправленим з Бухаресту, оскільки “поза межами Буковини шосейні дороги непридатні для їхнього пересування” [6, арк. 25]. З цього можна зробити висновок, що на початок 20-х рр. XX ст. у Румунському королівстві територія Буковини в плані шляхів сполучення була однією з найкращих, і це, безсумнівно, сприяло розвитку туристичної інфраструктури в краї.

В цьому ж документі, як додаток, надрукована й сама програма обслуговування туристів з Франції. Доречно навести її повністю:

- “28 серпня — сходження на Кирлібабу, час — 11 ранку.*
- 28 серпня — вечеря в Якобенах.*
- 29 серпня — відправка до Ватра Дорней і підйом на перевал Рунк; сніданок у Ватра Дорней, повернення через Якобени до Пожорити, підйом на г. Мунчел.*
- 29 серпня — вечеря у Кимпулунзі.*
- 30 серпня — підйом на г. Рареу.*
- 31 серпня — вранці відправка до Чернівців з Кимпулунгу.*
- 1 вересня — відпочинок у Чернівцях і на Цецино.*
- 2 вересня — відправка через Новоселицю та Хотин на вокзал (залізничний. — Б. Б., І. С.) Ларга” [6, арк. 25 зв.]*

У справі збереглося ще ряд документів, датованих серпнем 1921 р., які є листуванням між Кабінетом Міністрів та чернівецькою примарією. Суто листування полягає в тому, що міський голова Чернівців просив уряд виділити 20000 лей для пристойного утримання та екскурсійного забезпечення університетських професорів з Франції [6, арк. 26]. Під час листування (як можна побачити зі справи) згадувана урядова комісія у справах туризму знизила запланований першопочатково кошторис удвічі. Однак, судячи з останніх документів справи, чернівецький примар надіслав ще декілька клопотань до Бухаресту і врешті-решт йому вдалося переконати високі міністерські інстанції виділити саме 20000 лей, а не вдвічі зменшену самою комісією суму [6, арк. 27]. Сторону чернівецького голови прийняв міністр закордонних справ Румунії, і його підтримка відіграла головну роль в отриманні зазначеної суми [6, арк. 28].

Цікаво відзначити, що чернівецька примарія запланувала для французьких туристів здійснення окремої екскурсії на гору Цецино, яка на той час була однією з найпопулярніших рекреаційних зон для чернівчан та гостей міста, з відповідним відпочинковим комплексом. Власне, саме за перебування на Цецино, бенкет на честь приїзду науковців з Франції, які мали 31 серпня прибути гірським потягом з Кимпулунгу та окреме розміщення професора Мартонне міський голова й наполягав на подвоєнні кошторису щодо цієї туристичної групи [6, арк. 27, 27 зв.]. Таким чином, можна стверджувати, що у 20-х рр. XX ст. в межах Чернівців та його околиць існував окремий, т. зв. “Цецинський”, туристичний маршрут. Підтвердження цьому можна знайти і в ряді інших документів, де фігурує туристичний маршрут і екскурсія на Цецино. Крім того, екскурсійні прогулянки та плани маршрутів пропонувалися і в ряді тогочасних туристичних путівників (німецькою, польською та румунською мовами), друкованих у Чернівцях, Бухаресті та Відні [11, 12, 13, 17, 18, 26-32].

Також доречно відзначити, що особлива увага з боку румунського уряду, яка приділялась особі професора Мартонне, не була випадковою: останній, як підкреслює документ, надісланий до чернівецької примарії комісією при Президії Кабінету Міністрів, був “великим другом Румунії, котрий надав їй суттєвої допомоги на мирній конференції (в Парижі у 1919 р. — Б. Б., І. С.)”

[6, арк. 27, 27 зв.]. Саме Мартонне сприяв входженню Буковини до складу Румунського королівства

Нарешті, слід відзначити, що згідно окремого документу, надісланого в Чернівці тією ж Президією при Кабінеті Міністрів від 7 вересня 1921 р. повідомляється (з підтвердженням з боку міністра закордонних справ), що “11 вересня цього року до Путни, а звідти у Чернівці прибувають 155 французьких професорів і студентів, з яких 50 персон — вельмишановні” [6, арк. 31].

Далі в документі зазначається, що для координації прийому цієї нової великої групи туристів з Франції “о 6 годині вечора у Відділі міжнародних зв’язків Крайового управління відбудеться нарада, присвячена реалізації програми туристичного обслуговування та її узгодженню з відповідними інструкціями, надісланими з цього приводу з Бухареста” [6, арк. 31, 31 зв.].

Аналізуючи відповідні параграфи і пункти даного документу можна констатувати, що у згадуваний період на території буковинського краю існував туристичний маршрут по старих православних монастирях, де збереглися автентичні фрески XV-XVI ст., виконані у т. зв. “візантійському іконографічному стилі”. Для європейців, які прибували із Західної Європи, особливо це стосувалося науковців, мистецтвознавців та інтелектуалів, оригінальні монастирські комплекси Путни, Драгомірні, Арборе, Солки, Сучавиці, Молдовиці, Воронця та ін. виявляли неабияку культурну зацікавленість і мистецький інтерес.

Окремий туристичний маршрут, розроблений чернівецькими міськими екскурсійними фірмами — “Рафаель Грінберг”, “Європа”, “Хамаг”, “Моргенблат” та ін., орієнтувався здебільшого на музеї. Доречно підкреслити, що місцева адміністрація приклала багато зусиль для збирання експонатів та створення у Чернівцях різних музеїв, наприклад, Національного військового музею. Відповідне рішення було прийнято мерією 30 березня 1921 р. Збір експонатів вона поклала на: міський секретаріат по міжнародних зв’язках, всі районні адміністрації (в першу чергу м. Хотина), міські культурні товариства — Дачія, Жунімя, Буковина, на чернівецьких православних ієреїв, настоятеля монастиря Путна, міський секретаріат з питань промисловості та торгівлі, жандармське управління Чернівців, жандармський відділок Хотина та Чернівецький університет [7, арк. 1].

Спеціальне звернення до всього населення міста було оприлюднене з боку Буковинської крайової адміністрації 11 квітня 1921 р. В документі йшлося про надання (при можливості) допомоги населенням у справі зібрання для музею цікавих та цінних експонатів, котрі воно має відносити у розташування командування 8 дивізії. Спеціальна комісія повинна була зафіксувати анкетні дані і адресу проживання кожної особи, яка принесла до музею якийсь експонат [7, арк. 2].

Крім того, до означеного маршруту входили такі відомі музеї як Музей Буковинської митрополії, Промисловий музей (один з найбільш відвідуваних туристами), Краєзнавчий музей, Музей українського народознавства, Природничий музей (в комплексі з ботанічним садом), Геологічний музей та Нумізматичний кабінет, де відвідувачі й туристи могли побачити багато цікавих експонатів та історичних артефактів, пов'язаних з минулим буковинського краю і самого міста [8, арк. 6].

Окремою екскурсійною галуззю, з визначеними туристичними маршрутами, була комплексна програма, яка (згідно маршрутів) здійснювалася за допомогою автотранспорту. Судячи з наявних документів, для більшої популяризації туристичної галузі румунська влада з кінця 20-х рр. ХХ ст. приділяла чимало уваги саме цьому виду подорожей та відпочинку. Наприклад, префекту Чернівців, з відділу статистики Міністерства внутрішніх справ надійшов офіційний документ від 23 травня 1928 р., де повідомлялось, що Румунський королівський автомобільний клуб буде проводити Сьомі міжнародні змагання по туризму з 4 по 9 червня, які проходятьимуть в декілька етапів.

Документ чітко визначав всі етапи маршруту: “Перший — відбудеться 4-5 червня і стартуватиме в Ільфові біля Бухареста; далі він пройде по наступних населених пунктах: Прахова, Бузеу, Римнику-Сарат, Текуць, Тутова, Фальків, Васлуй, Яси, Роман, Фалтичень, Сучава, Путна, Радівці та Чернівці. Другий етап — 6-7 червня, з Чернівців пройде до Сторожинця — Радівців — Сучави — Кимпулунгул-Молдовенеск — Несеуд — Сомеш — Клуж — Біхор. Третій етап — з 8 по 9 червня, пройде за маршрутом Біхор — Арад — Тиміш — Северин — Мехедину — Долж — Романешть — Олт — Арджеш — Мунчел — Димбовіца — Ільфов. Згідно розробленого плану, ми Вас просимо забезпечити належне проведення даних змагань з відповідними умо-

вами і на найвищому рівні” [1, арк. 1]. У зв’язку з цим префект Чернівецького повіту дав письмове розпорядження командиру міської жандармської роти, щоби той виділив достатню кількість жандармів для забезпечення правопорядку при проведенні цих спортивно-туристичних змагань [3, арк. 2-3].

В 30-х рр. минулого століття чималою популярністю серед мандрівників, котрі подорожували Буковиною, користувались різноманітні за видами та напрямками, як підкреслювалося вище, приміські екскурсії. Багатий фактологічний матеріал про всі види приміських екскурсій містився у вже згадуваних довідниках. Наприклад, екскурсія до лісу на горі Цецино (одна година їзди від Чернівців) пропонувалася як туристичний маршрут, в кінці котрого мандрівники мали змогу відвідати руїни середньовічної фортеці (на початок 30-х рр. минулого століття вони ще існували) [11, с. 186-188], насолодитися чудовим краєвидом та відпочити. Згідно довідників, проїзд даним маршрутом здійснювався автобусом № 8, який вирушав з площі ім. Александрі (нині Театральна площа) і доїжджав (кінцева зупинка) до церкви св. арх. Михаїла у передмісті Роша; звідти, згідно маршруту, туристи йшли пішки [21, с. 21]. На самому Цецино знаходилися — ресторан, пансіонат і мініготель [13, с. 60]. Ціни для відвідувачів у цих закладах були доволі поміркованими, й орієнтувалися на людину середнього статку. У зимовий період Цецинська гора та ліс використовувалися для зимових видів спорту [32, с. 65].

Окремий екскурсійний маршрут туристам пропонувався до лісу Гореча (півгодини їзди фіакром з центру міста), де можна було оглянути православний чоловічий монастир XVIII ст., збудований в стилі пізньоукраїнського бароко [18, с. 90]. Екскурсія до іншого лісу — неподалік с. Раранча, зв’язувалась з визначними історичними подіями русько-турецьких війн першої половини XVIII ст. Зокрема, в 1739 р. російський фельдмаршал Б. К. Мініх завдав у цій місцині поразки передовим загонам турецького війська. В Раранчі також знаходився пам’ятник польським легіонерам, які загинули під час відомої битви між австро-угорськими та російськими військами неподалік с. Рокитне 13 червня 1915 р. (також вояки билися на боці айстро-угорців) [18, с. 91].

Інший, пропонований туристам екскурсійний маршрут, який подає у своєму путівникові В. Венеціану, пролягав з Чернівців до с. Чорнівка (12 км) і проходив “через Рогізну, невеличке

еврейське містечко Садгора та с. Долішні Ширівці; далі дорога вела через ліс до відомого своїм історичним минулим с. Чорнівка” [13, с. 59]. “Тут, далі пише В. Бенеціану, знаходився старовинний маєток родини Гурмузакі, де у 1848 р. переховувалися політичні біженці з Молдавії, Мунтенії (Валахії) і Семигороду. Будівлі маєтку зруйновані, залишилися тільки руїни. Відомий колись парк має неприглядний вигляд (кінець 30-х рр. ХХ ст. — Б. Б., І. С.). Місцеву каплицю перетворено на сільський костел. Лише гроби родини Гурмузакі засвідчують колишню святість цього місця. Керівництво Чернівецького університету нещодавно викупило частину території в цьому селі і посадили гарний сад. На цій же території розташовані будинки для відпочинку викладацької молоді” [13, с. 60].

Мандрівку до с. Хрецатик (24 км), з метою побачити знаменитий скельно-печерний православний чоловічий монастир, туристи здійснювали автотранспортом № 5251, який відправлявся з Чернівців о 7.35 і повертався в місто о 16.00; можна було їхати й автобусом фірми “С. Ф. Р.,” де ціна за проїзд в один бік коштувала 85 лей [13, с. 61]. Згідно туристичного путівника, до даного населеного пункту можна було дістатися трьома різними маршрутами: “1. Через села Рогізну — Малий Кучурів — Заставну — Звинячку — Хрецатик, 2. Чернівці — Погорилівка — Вікно — Онут — Самушино — Хрецатик та 3. Чернівці — Кіцмань — Хрецатик [13, с. 63]. Монастир, як відомо, заснували у середині XVII ст., однак, через часті суперечки, які виникали між ченцями, обитель зазнала руйнації. В другій половині 30-х рр. ХХ ст., завдячуючи старанням Буковинського Митрополита Нектарія Котлярчука, монастир відродився [13, с. 64].

Варто також згадати, що досить великою популярністю користувався маршрут, який вів уздовж р. Дністер і закінчувався відомим оздоровчим санаторієм у Заліщиках. В цьому санаторії любили відпочивати не лише туристи із Західної та Центральної Європи, але й поважні державні діячі, міністри, генерали, дипломати, представники королівських родин, глави урядів та держав тощо. Наприклад, у санаторії Заліщиків полюблив відпочивати польський маршал Ю. Пілеуцький.

Для любителів гірських подорожей туристичні фірми Буковини пропонували екскурсію за маршрутом Чернівці-Вижниця (68 км); до Вижниці бажаючи діставалися потягом, автмотором

або автобусом [13, с. 66]. У 30-х рр. ХХ ст. саме це містечко стало однією з найбільших рекреаційних зон Буковини. Протягом відпочинкового сезону (з 15 травня по 1 жовтня) туристи, а також ті, хто приїздив на оздоровлення до Вижниці, могли скористатися 25 % знижкою при проїзді залізницею [13, с. 67].

На відстані 5 км від Вижниці знаходився ще один оздоровчий санаторій — у с. Виженка, яке розташоване біля однойменної річки. Як зазначає той же Бенецяну, “саме населення Виженки — це спокійні гуцули. Вони сердечно вітають та приймають туристів... До цього санаторію приїздять переважно хворі на легені” [13, с. 67]; “з Вижниці можна організувати екскурсію до мальовничої долини Черемошу” [13, с. 60]. Мандрівники, які виявляли бажання пройти маршрутом уздовж румунсько-польського кордону, мушили мати при собі спеціальний дозвіл, який видавався місцевою (румунською) прикордонною службою. Будь-яке аматорське фотографування дозволялося тільки за наданням спеціального дозволу, що видавав Головний військовий штаб краю [13, с. 61].

Екскурсії, тривалістю у п’ять днів, проводилися за наступними маршрутами: 1. Вижниця — Усть-Путила (40 км); 2. Усть-Путила — Яблуниця (27 км); 3. Яблуниця — Шлюз Марії (22 км); 4. Шлюз Марії — Устя Жупани (21 км); 5. Устя Жупани — Присліб. Останній маршрут можна було перервати, дійшовши до потоку Пиркалаб і, продовжуючи рухатись долиною р. Сарати, дійти до села з тією самою назвою, з якого екскурсію зазвичай продовжували за наступними маршрутами: 1. Сарата, далі, через гору Томнатік (висота 1483 м.) та гору Бобейка (висота 1380 м.) туристи добиралися до Шепота на р. Сучаві (15 км), звідти вони прямували до Селятина, з якого можна було дістатися потягом до Радівців та Дорнешти; 2. з Сарати, через полонину Віпчина (висота 1448 м.) та гору Гребень (висота 1384 м.), подорожуючи долиною р. Молдова, туристи доходили до Кимпулунгу Молдовенеск (довжина маршруту сягала 60 км); 3. З Сарати, знов таки, через полонину Віпчина, гори Магура (висота 1566 м.), Капул (висота 1663 м.), Жедул (висота 1515 м.) доходили до с. Кирлібаба (розташованого на висоті 930 м.) [13, с. 67].

Ще один документ з Бухаресту від 22 липня 1933 р., який зберігається в Державному архіві Чернівецької області, містить інформацію, пов’язану з епізодом, котрий стосується факту при-

буття до Чернівців влітку того року великої групи туристів з Італії. В документі, адресованому чернівецькому примареві, мова йде про те, що оскільки Румунія після завершення Першої світової війни налагодила тісні наукові контакти і практичні зв'язки з провідними італійськими університетами, в першу чергу шляхом реалізації взаємних туристичних програм та екскурсій, організованих Асоціацією в галузі культури “Італія-Румунія” у Римі, і оскільки така чергова екскурсія буде здійснена між 4 та 22 серпня, міська влада і туристичні фірми повинні належним чином підготуватися для прийому туристичної групи у складі 100 осіб [9, арк. 1]. У документі також висловлювалося бажання, що екскурсійний маршрут для італійських гостей має пролягати через визначні (в історичному та мистецькому плані) місця самого міста та буковинського краю [9, арк. 1].

Таким чином можна стверджувати, що на місцевому рівні офіційні органи влади прикладали досить багато зусиль та організаційних заходів, спрямованих на створення нових туристичних маршрутів на території Буковини. Наприклад, префектура повіту письмово звернулася до примарії Чернівців листом від 25 липня 1935 р. з наступним проханням: “Даючи відповідь на лист з Національного бюро по туризму від 15 липня цього року просимо Вас надіслати нам список найважливіших об’єктів, історичних пам’яток, музеїв, парків, спортивних споруд разом з короткою історією про них та їх фотографії. Також просимо надіслати нам мапу м. Чернівці з назвами вулиць. Підпис Георгій Винту” [3, арк. 51].

Згідно іншої низки документів, 8 квітня 1936 р. інспекція румунської залізниці в Чернівцях видала спеціальний лист-роз’яснення умов щодо виділення спеціальних вагонів для проведення таких шкільних та студентських екскурсій. Заяви для здійснення таких екскурсій повинні були мати додаткову резолюцію-дозвіл Міністерства освіти або якогось регіонального університету. На підставі цих заяв, для груп у складі не менше 20 осіб і за наявності у подорожуючих учнівського або студентського посвідчення, надавалися скидки до 75 % [3, арк. 60]. У цьому ж листі додавалися можливі (як варіанти) туристичні маршрути із зазначенням відстані та класу вагона [3, арк. 61]. Особливим попитом користувався маршрут з відвідуванням Хотина, куди мандрівників доставляли автобусами, котрі, до речі, надавалися залізницею [3, арк. 62].

Наприклад, поїздка з Чернівців до Путни (99 км) вартувала 136 лей + 1 лей туристичного збору і 2 % такий самий збір для тих, хто користувався літаком для прибуття на Буковину; інша мандрівка за маршрутом Чернівці — Сучава — Бордюжень (92 км) вартувала 128 лей + вищезазначені збори [3, арк. 62]. Пропонувалася, судячи з тогочасних туристичних проспектів та довідників, також поїздка з Чернівців до Ватра Дорней (189 км), і вартувала вона 256 лей + згадувані збори [3, арк. 63]. Необхідно підкреслити і той факт, що при покупці квитків туди і назад туристичними фірмами надавалися фіксовані скидки: більше 20 осіб — 50 % знижки, більше 48 осіб — 60 % знижки [3, арк. 63].

Задокументовану екскурсію по Чернівцях та буковинському краю у травні 1936 р. організувала для групи у складі 45 учнів на чолі з директором Центральної школи Бухареста та декількох столичних вчителів міська префектура. В Чернівці вони прибули потягом, а далі місцева влада виділила їм автомобільний транспорт, на якому туристи зі столиці відвідали наступні населені пункти, визначені маршрутом: Чернівці — Путна — Сучавиця — Радівці — Гура-Гуморулуй — Воронеж — Вама — Молдовиця — Кимпулунг [3, арк. 42-43].

Збереглися й документальні свідчення про туристичні маршрути історико-пізнавального характеру, розраховані переважно на молодь. Відповідні дані містяться, наприклад, у письмовій відповіді жіночій комерційній школі № 1 в Бухаресті Чернівецького бюро по туризму (лист від 23 червня 1936 р.), в якому подається розгорнута програма триденної екскурсії: “Перший день: прибуття окремим вагоном у Чернівці о 7.40 ранку; 7.50 — сніданок (кава з молоком); 8.20 — оглядова екскурсія по місту; 12.00 обід; 13.00 — відвідування церков, монастирів, історичних пам’яток за маршрутом: Чернівці — Сторожинець — Путна — Сучавиця — Радівці (вечеря) — Дорнешти (де зарезервовано спеціальний спальний вагон).

Другий день: 6.00 ранку — відправка автобусом за маршрутом Дорнешти — монастир Гумора — Гура-Гуморулуй — монастир Воронеж — Ватра Молдовіцей (обід) — Вама — Кимпулунг — Якобени — Ватра Дорней (вечеря); 21.30 — відправка потягом до Бордюжень (де також очікує спальний вагон).

Третій день: 7.00 — переїзд автобусом до Сучави, відвідування Сучавського монастиря, Стольної фортеці (Четатя де Скаун) середньовічних Молдавських господарів та монастиря Драгомірна (де заплановано обід); 14.54 — відправка групи потягом до Бухареста; кінцева зупинка в столиці — о 23.37” [3, арк. 66].

Згідно вимог, така туристична поїздка проводилася у відповідним чином обладнаних вагонах із спальними ліжками; ночівля в цих вагонах вартувала дешевше ніж у готелях, що дозволяло учням і студентам заощадити свої кошти. Вартість харчування становила: сніданок — 5-10 лей; обід — 25-35 лей; вечеря — 15-20 лей [3, арк. 66, 66 зв]. За бажанням туристів була можлива й зміна екскурсійного маршруту.

У листі з Міністерства внутрішніх справ від 27 вересня 1939 р., також адресованого префекту Чернівецького повіту, повідомлялося про те, що Міністерство затвердило план проведення чергових туристичних змагань, які організує Чернівецький регіональний автоклуб [4, арк. 13, 13 зв]. Змагання планувалося провести 3 жовтня за наступним маршрутом: Чернівці — Лужани — Глинниця — Кабено — Сторожинець — Чудей — Віков Нижній та Верхній — Кліт — Солка — Качіка — Ілішешти — Сучава — Іцкани — Бордюжень — Думбравень — Хуцань — Ботошани — Бучеча — Михайлени — Тарашани — Йорданешти — Сторожинець — Кам'яна — Чернівці [4, с. 13 зв].

Говорячи про спеціалізовані бальнео-рекреаційні маршрути Буковини, якими порівняно часто користувалися туристи у міжвоєнний період, необхідно констатувати, що неабияку популярність і міжнародний престиж мав у першу чергу курорт Ватра-Дорней, уславлений своїми лікувальними водами на всю Європу [14]. Підтвердженням цьому слугують численні брошури, туристичні проспекти і навіть ґрунтовні наукові дослідження [15, 20, 22, 33-35], на сторінках яких розглядаються лікувальні властивості геотермальних і мінеральних джерел долини Ватра-Дорней [16, 19, 23-25], її унікальний гірський клімат та цілющі грязеві ванни. Крім того, місцевими туристичними фірмами рекламувалися й інші відомі гірські курорти краю — Кимпулунгул-Молдовенеск [12, 27], Солка, Качіка, Якобени [32], Гура-Гуморулуй [28] тощо. Згідно джерел, об'єктами постійних туристичних відвідан були у ті часи й такі буковинські містечка як Сучава [31], Радівці [29], Сірет [30], Байя [32] та ін.

Отже, в сенсі наведеного матеріалу, можна виділити головні форми, види і напрямки туристичних маршрутів, які користувалися на території буковинського краю протягом 20-х - 30-х рр. ХХ ст. найбільшим попитом. Серед видів туристичних маршрутів у виділений період активно використовувалися історико-пізнавальний, науково-практичний (дослідний), рекреаційний (відпочинковий), бальнеологічний (оздоровчий і курортно-лікувальний), спортивний та релігійно-паломницький.

Разом з тим, до поширених форм та різновидів реалізації туристичних маршрутів за часів румунської адміністрації можна віднести пішохідні екскурсії, мандрівки автомобілем, автобусом чи фіакром по місту, через ліси, уздовж річок або гірськими шляхами. Наявні джерела дозволяють стверджувати, що згадані вище екскурсійні програми і відповідні туристичні маршрути користувалися на той час великою популярністю як серед закордонних туристичних груп, так і серед т. зв. “внутрішніх” мандрівників, тобто — представників “національного” (за міжнародною класифікацією) туризму.

Література

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). — Ф. 15. — Оп. 2. Спр. 592.
2. ДАЧО. — Ф. 15. — Оп. 1. Спр. 18744.
3. ДАЧО. — Ф. 15. — Оп. 1. Спр. 18741.
4. ДАЧО. — Ф. 15. — Оп. 1. Спр. 6839.
5. ДАЧО. — Ф. 43. — Оп. 1. Спр. 752.
6. ДАЧО. — Ф. 43. — Оп. 1. Спр. 753.
7. ДАЧО. — Ф. 43. — Оп. 1. Спр. 756.
8. ДАЧО. — Ф. 43. — Оп. 1. Спр. 757.
9. ДАЧО. — Ф. 43. — Оп. 1. Спр. 6362.
10. Palade V. I. O excursiune la Suceav'a (17 si 18 augustul 1871). — Iassii: Typ. D. Gheorghiu, 1934. — 48 p.
11. Сандуляк І. Середньовічні фортеці та замки історичної Буковини як об'єкти сучасних історико-туристичних маршрутів // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці: Прут, 2007. — Т. 2 (24). — С. 183-203.
12. Balan T. Din istoricul Campulungului Moldovenesc, Bucovina. — Bucuresti: Editura Academiei republicii socialiste Romania, 1960. — 328 p.

13. Banateanu V., Knittel E. Przewodnik miasta Czerniowce. — Czerniowce: Viata Strajereasca, 1939. — 96 s.
14. Berlescu E. Ghidul Dornelor. — Cernauti: Glasul Bucovinei, 1937. — Par. II. — 102 p.
15. Bistriceanu I. Statiunea Vatra-Dornei in sezonul balnear 1937 (Reorganizare — Activitate balneoterapica — Deziderate). — Cernauti: Tip. Mitropolitul Silvestru, 1938. — 20 p.
16. Calauza Bailor Dorna cu o harta a imprejurimilor de C. Grigorovici. — Vatra-Dornei: Tip. Scoala Romana, 1925. — 35 p.
17. Judetul Campulung — turistic, balnear, climatic. Oficiul judetean de turism. — Campulung-Mold.: Scoala Romana, 1935. — 29 p.
18. Ghidul turistic istoric si balnear al tinutului Suceava de V. Banateanu si E. Knittel. — Cernauti: Viata strajereasca, 1939. — 274 p.
19. Loebel A. Dezvoltarea istorica a bailor de apa feruginoasa Dorna, pe baza unor studii de arhiva. — Bucuresti: Editura stiintifica si enciclopedica, 1987. — 230 p.
20. Malinas I. Vatra Dornei. — Vatra Dornei: Arhiva Fondului documentar al Bibliotecii “C. T. Kirileanu”, 1931. — 88 p.
21. Monografia uzinelor si tramvaielor electrice ale municipiului Cernauti. Elaborata de administratia regiiei I. E. M. C. cu ocazia sarbatoririi jubileului de 40 ani activitate 1897-1937. — Cernauti: Institutul de arte grafice, Glasul Bucovinei, 1937. — 77 p.
22. Oficiul de cura si turism Vatra-Dornei. Neintrecute bai de acid carbonic si namol (sezon de vara si de iarna). — Vatra-Dornei: Editura Vatra-Dornei, 1938. — 19 p.
23. Piticariu I. Baile Vatra Dornei. — Cernauti: Tip. Mitropoliei Bucovinei, 1926. — 62 p.
24. Pricajan A. Apele minerale si termale din Romania. — Bucuresti: Editura Academiei republicii socialiste Romania, 1972. — 347 p.
25. Pricajan A. Substantele minerale terapeutice din Romania. — Bucuresti: Editura Academiei republicii socialiste Romania, 1985. — 283 p.
26. Simionescu I. Cernauti // Simionescu I. Orase din Romania. — Bucuresti: Cartea Romaneasca, 1938. — P.89-91.
27. Simionescu I. Campulungul din Bucovina // Simionescu I. Orase din Romania. — Bucuresti: Cartea Romaneasca, 1938. — P.124-126
28. Simionescu I. Gura-Humorului // Simionescu I. Orase din Romania. — Bucuresti: Cartea Romaneasca, 1938. — P.166-168.

29. Simionescu I. Radauti // Simionescu I. Orase din Romania. — Bucuresti: Cartea Romaneasca, 1938. — P.226-228.
30. Simionescu I. Siret // Simionescu I. Orase din Romania. — Bucuresti: Cartea Romaneasca, 1938. — P.253-256.
31. Simionescu I. Suceava // Simionescu I. Orase din Romania. — Bucuresti: Cartea Romaneasca, 1938. — P.264-268.
32. Simionescu I. Prin muntii nostri // Pitorescul Romaniei, 1938. — Vol. IV. — 75 p.
33. Taranu P. Memoria Dornelor. Statiunea balneoclimaterica. — Suceava: Biblioteca Bucovinei, 1997. — Vol. I. — 306 p.
34. Taranu P. Memoria Dornelor. Statiunea balneoclimaterica. — Suceava: Biblioteca Bucovinei, 1998. — Vol. II. — 291 p.
35. Taranu P. Memoria Dornelor. Statiunea balneoclimaterica. — Suceava: Biblioteca Bucovinei, 1999. — Vol. III. — 341 p.

Резюме

В данной статье автор исследует вопросы организации туристических маршрутов на территории буковинского края и в Черновцах в межвоенный период. Особое внимание уделяется фактам, почерпнутым из архивных документов, путеводителей той эпохи, данным, зафиксированным в местной прессе, а также сведениям из соответствующих монографических изданий.

Рецензент канд. истор. наук, доцент В. Л. Цубенко

УДК: 930.1 (477)“18”

Ю. В. Крайсвітня

РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО СТОЛИПІНСЬКУ АГРАРНУ РЕФОРМУ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Вивчаючи ринкові реформи початку ХХ століття важко не провести певну аналогію з ситуацією, що склалася в Україні із здобуттям незалежності. У країні відчутна криза сільськогосподарського виробництва, як один із наслідків тривалого колективного землекористування і господарювання, проявом якої став відчутним низький життєвий рівень населення. У зв'язку з цим, велике наукове і практичне значення має комплексне дослідження ринкових реформ початку ХХ ст. та особливостей їх проведення в Україні.

Столипінська аграрна реформа була спробою подолання кризових явищ у виробництві, вирішення аграрного питання та

інтенсивної капіталізації сільського господарства. Її досвід актуальний в контексті соціально-економічних процесів, які відбуваються у нашій державі на сучасному етапі. Подальше вивчення аграрних перетворень початку ХХ століття вимагає аналізу існуючих даних та підведення певних підсумків, підготовки історіографічних праць, які дозволять виявити білі плями у даній проблемі і визначити нові перспективи наукового дослідження.

На сьогодні історична наука накопичила велику кількість матеріалів, присвячених постаті П. Столипіна, його діяльності в цілому та аграрній реформі зокрема. Значна частина цих праць, насамперед радянського періоду, вимагає неупередженого історіографічного аналізу і переосмислення у зв'язку з тим, що всі аспекти реформи не могли висвітлюватися об'єктивно радянськими дослідниками через значну заідеологізованість усіх сфер життя суспільства, в тому числі і науки.

На основі неупередженого аналізу відповідної літератури, її критичного осмислення відтворити процес формування історичних знань про аграрну реформу П. Столипіна, та її особливостей в Україні; виділити основні етапи вивчення аграрної реформи в радянській історіографії; виявити об'єктивні та суперечливі фактори, що обумовлювали зміст і рівень дослідницької роботи у цьому напрямі; з'ясувати головні напрями у вивченні цієї проблеми; вивчити основні концепції радянської історіографії.

Традиційно, радянські дослідники велику увагу приділяли перш за все соціально-політичним завданням реформи: спробі уникнути розгортання нової революції, створенню соціальної бази самодержавства на селі тощо. Через надмірне захоплення соціально-політичними аспектами столипінських перетворень, селянське господарство та зміни, які відбувалися в ньому під впливом реформи, частково випали з поля зору багатьох радянських науковців. Переважно дослідження реформи зводилося до розрахунків відсотку хуторизації та висвітлення селянських рухів.

У період становлення радянської історичної науки (1920-1930-ті рр.) з'являються перші узагальнюючі праці, присвячені столипінській реформі. Підвищений інтерес до цієї проблеми був пов'язаний, перш за все, з аграрною політикою радянської влади. Однак, деякі праці 1920-х рр. виходили за встановлені ідеологією межі. Мова йде про дослідників, які не вивчали реформу як таку, але зосередили свою увагу на внутрішньому виробни-

чо-економічному житті індивідуальних селянських господарств, на питаннях кооперації і т. ін. Показовими у цьому плані є дослідження А. В. Чанова, які тривалий час замовчувалися, але сьогодні знову з'явилися в науковому обігу [1].

Також слід відмітити серйозні статистичні дослідження, що узагальнили значний фактичний матеріал і, з точки зору економічних аспектів столипінської реформи, становлять значний інтерес на сьогодні. Це, зокрема, фундаментальна праця П. М. Першина [2], що мала стати частиною статистичного дослідження землевпорядкування та його агротехнічних результатів у різних економічних районах. Однак, вийшов лише перший том, присвячений Центрально-Промисловому, Центрально-Чорноземному та Північно-Західному районам. Показовим є дослідження Б. Д. Бруцкуса [3], насичене фактами, неупереджене за змістом та має суто економічну спрямованість. Аналогічною є праця М. Карпова [4]. Особливо цінним в ній є аналіз соціально-економічних результатів реформи на основі матеріалів Богодухівського повіту Харківської губернії.

Проблема столипінської аграрної реформи досліджувалася науковцями переважно в загальноросійському плані. Питання перетворень у регіонах практично не піднімалися. Тому неабияке значення має праця О. Погребінського [5] у якій автор вперше довів, що Україна посідала специфічне місце в економіці Російської імперії і хід реформи в Україні мав свої особливості. Досить значні статистичні відомості про становище сільського господарства України в період проведення реформи подано в праці О. Подвинського [6].

Із середини 30-х рр. у радянській історичній науці утверджується марксизм-ленінізм, як єдина методологічна основа усіх досліджень з теми. Виходячи з цього радянська історіографія кваліфікувала столипінську аграрну реформу як “подальший крок на шляху перетворення кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію”. У цей період з'являються дослідження, які розглядають реформу 1906-1917 рр. у межах окремих республік, областей, районів. У 1939 р. вийшла колективна монографія О. Є. Аріної, Г. Г. Котова та К. В. Лосєвої “Соціально-економічні зміни на селі. Мелітопольський район. (1885-1938)”. У ході дослідження автори з'ясували, що в роки реформи особливого по-

ширення в районі набули процеси переселення та створення хуторів на казенних землях.

Фахівцем з даної проблеми в Україні був Ф. Є. Лось [7]. Він проаналізував процес аграрного реформування України у складі Російської імперії. Проте, автор лише мимохідь відзначив, що процес руйнування общини та хуторизації відбувався неоднаково на Лівобережжі, Правобережжі та в Степовій зоні.

Нова хвиля вивчення столипінської аграрної реформи розпочалася в період хрущовської “відлиги”. Значно зріс інтерес до сільського господарства взагалі та до проблеми аграрних перетворень зокрема. У 1957 році вийшла дисертація А. Д. Введенського “Аграрная реформа Столыпина и ее экономические последствия на Украине”. У ній, попри заідеологізованість та традиційні марксистско-ленінські погляди на аграрне питання, значна увага приділена аналізу соціально-економічних наслідків реформи у трьох губерніях Лівобережної України. Столипінська реформа на Півдні України стала у 1959 р. об’єктом дисертаційного дослідження І. А. Сабадирьова. Дисертант виділив три етапи розвитку реформи (1906-1909, 1910-1913 та 1914-1917рр.). Серед особливостей проведення аграрних перетворень в регіоні вказав на значні обсяги внутрішньонадільного землевпорядкування та переселення. Варто відзначити і монографію одеського історика Є. В. Сизопенка “Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії”.

У цілому, важко не помітити спільні риси у трактуванні столипінських перетворень, які стали наслідком панівної ідеології. Більшість авторів доводили, що реформа була спробою самодержавства побудувати в країні пруський тип аграрного капіталізму та розколоти селянство і знищити союз останнього з робітничим класом. При цьому, в дослідженнях того часу зазначалося, що, внаслідок причин економічного та політичного характеру, а також внаслідок загострення класових протиріч, Столипінська реформа зазнала поразки.

У період 60-80-х рр. найпомітнішим дослідником проблеми аграрних перетворень початку ХХ століття був С. М. Дубровський. Йому належить найбільша кількість робіт з означеної проблеми. У своїх працях дослідник аналізував розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві. Значну увагу приділяв боротьбі селянських мас проти поміщицького землево-

лодіння, сутності аграрного реформування П. А. Столипіна — руйнуванню общини, насадженню хутірського та відрубного господарства, діяльності Селянського Поземельного банку та переселенській політиці уряду. Його праці у фактичній частині не втратили наукової цінності і сьогодні [9].

Протягом 1959-1963 рр. розгорнулася полеміка між дослідниками О. М. Анфімовим та С. М. Дубровським, суть якої полягала у різних оцінках авторами рівня капіталізації сільськогосподарства під час перетворень. Перший наполягав, що в період столипінського реформування села пануючими залишалися напівкріпацькі виробничі відносини. Другий категорично заявляв, що процес здійснення столипінської реформи ще більше загострив класову боротьбу на селі, прискорив наступ демократичної революції та її переростання в соціалістичну.

Не можна обійти увагою десяти томну “Историю Украинской ССР” в якій досить детально проаналізовано розвиток сільськогосподарства у період столипінської аграрної реформи. Крім зведених даних, праця містить і регіональні показники общинного землеволодіння та інформацію по відсотках хуторизації як України в цілому, так і Лівобережжя зокрема. Вищий, ніж в Росії показник хуторизації пояснювався відсутністю широкого розповсюдження общинного землеволодіння в цьому регіоні [10]. Аграрній політиці самодержавства і столипінській аграрній реформі, присвячено роботи радянських істориків П. Н. Єфремова [11], С. М. Сідельнікова [12]. Вони вивчали проблеми поміщицького господарства на початку ХХ століття, процес руйнування общини, переселення селян до Сибіру та інші складові реформи П. Столипіна.

Варто згадати і цілий ряд дослідників, які не вивчали безпосередньо столипінську аграрну реформу, проте їхні праці присвячені окремим ланкам сільськогосподарського життя у реформений період. Динаміку землеволодіння в Росії в 1906-1914 рр. розглянуто в колективній праці А. М. Анфімова та І. Ф. Макарова. Проблема оренди та система економічного і фінансового законодавства досліджена у роботах А. П. Погребінського і А. М. Анфімова [13]. Питання селянського землеволодіння, аргументація необхідності реформ на початку ХХ століття, проблема вибору двох шляхів розвитку в сільському господарстві — пруського та американського, знайшли відображення в роботах В. С. Дякіна, Є. Г. Василевського та О. С. Карнаухової. Пере-

селенню селян до Сибіру, як окремій складовій столипінської реформи, присвячені дослідження радянського вченого Л. Ф. Складярова [14], ролі селян України в колонізаторській політиці царського уряду — роботи українського історика М. А. Якименка [15], в яких автор дослідив особливості міграцій українського селянства в період 1861-1917 р. р. та соціально-економічні наслідки цих процесів. На думку М. А. Якименка, селянські переселення мали суперечливий характер. Так, в економіці, з одного боку, вони сприяли розвитку капіталістичних відносин (зростання внутрішнього ринку, розширення капіталістичного способу виробництва), з іншого — стримували розвиток капіталістичних відносин, тому що затримувалася ліквідація пережитків кріпацтва в європейській частині Російської імперії. Проблемам аграрних відносин та їх ролі в революції в Україні, капіталізації сільського господарства Правобережної України, діяльності Селянського Поземельного Банку присвячені дослідження українських істориків П. П. Темчука, Л. І. Гайдая, А. В. Опрі.

Досліджуючи проблему столипінської аграрної реформи в радянській історичній літературі не можна обійти увагою питання селянських рухів. Радянські історики особливо підкреслювали той факт, що аграрна реформа призвела до розгортання соціальної війни на селі між бідним та заможним селянством. Однак, не зважаючи на це, задовільної статистики по селянським рухам в роки реформи не існує [17, с. 140-142].

Селянським рухам в Україні, напередодні першої російської революції і в період проведення аграрної реформи П. Століпіна приділяли увагу багато українських істориків, зокрема, А. К. Буцик, В. С. Горякіна, М. Н. Лещенко, Ф. С. Лось, А. Г. Михайлюк та І. М. Рева. У своїх працях всі автори зазначали, що селяни активно протестували проти царського курсу, який був направлений на збереження великого поміщицького землеволодіння.

Із другої половини 1980-х років в історичній літературі можна простежити певне пом'якшення окремих оцінок реформи при збереженні незмінними основних концептуальних положень. Так, у 1987 р. В. Г. Тюкавкін і Е. М. Щагін запропонували своє бачення селянського питання “в період трьох революцій”. Наполягаючи на невдачі перетворень, дослідники все ж визнали серйозне значення реформи та її сприяння виходу з общин чверті всіх дворів, що, на їхню думку, мало велике значення для розвит-

ку капіталізму, мобілізації землі у нових власників, зростання переселення і освоєння нових земель, розвитку продуктивних сил села.

У цей період зростає увага вчених до самої постаті П. Столипіна та його економічної та політичної діяльності. Варто згадати працю відомого радянського вченого А. Я. Авреха. Періоду реформування Росії на початку ХХ століття присвячена одна з його робіт — “Столыпин и судьбы реформ в России”. Автор аналізує всі реформи П. А. Столипіна і аграрну зокрема, її основні досягнення та недоліки. На думку історика, реформа забезпечила прогрес “за гіршим, пруським зразком, тоді як революційний шлях відкривав “зелену вулицю” “американському” фермерському шляху, максимально ефективному й швидкому” [16].

Зі зміною поглядів на приватну власність, змінюються і оцінки результатів аграрної реформи в історіографії. До таких досліджень відносяться роботи Зирянова П. Н., Кабітова П. С., Кореліна А. П. та Л. І. Кучумової. Як зазначав П. М. Зирянов, “навіть чи можна вважати справедливим те огульне негативне ставлення до реформи, яким сильно грішили радянські історики у минулі роки. Деякі заходи, що супроводжували її, були гарною, корисною справою”. Зокрема, дослідник вказував на надання більшої особистої волі селянам, організації хуторів та відрубів на банківських землях, переселення до Сибіру, деякі види землевпорядкування [17].

У дослідженнях періоду “перебудови” можна помітити тенденції до штучного відокремлення агрокультурної складової століпінської реформи від соціально-політичної, а також необґрунтоване завищення оцінок результатів аграрних перетворень. У той час, як для аналізу завдань, перебігу та наслідків реформи важливо враховувати обидва її аспекти: соціально-політичний і господарсько-економічний. Ці складові не можуть розглядатися окремо, оскільки знаходяться у тісній взаємодії. Зосередження лише на якомусь одному аспекті призводить до викривлення всієї картини аграрних перетворень початку ХХ століття.

Таким чином, можна сформулювати наступні узагальнюючі висновки. У вивченні аграрної реформи П. Столипіна радянськими дослідниками можна виділити періоди: 1) початок 1920-х - середина 1930 -х років. У цей період з’являються перші узагальнюючі праці, присвячені століпінській реформі та серйозні статистичні дослідження економічних аспектів аграрних перетво-

рень, що становлять значний інтерес і на сьогодні; 2) середина 1930-х - перша половина 1950-х років. Це період утвердження в радянській історичній науці марксизму-ленінізму як єдиної методологічної основи усіх досліджень з означеної теми; 3) середина 1950-х — перша половина 1960-х років. Період посиленого інтересу до сільського господарства та до проблем століпінської реформи аграрного сектору. З'являються дослідження, які розглядають реформу 1906-1917 рр. у межах окремих республік, областей, районів; 4) друга половина 1960-х - середина 1980-х років. Для історіографії цього періоду характерна крайня тенденційність в оцінках століпінської аграрної реформи; 5) друга половина 1980-х років. У історичній літературі цього періоду можна простежити певне пом'якшення окремих оцінок реформи при збереженні незмінними основних концептуальних положень.

На кожному етапі історіографії століпінської аграрної реформи напрями і рівень наукового пошуку визначалися різними факторами та умовами. Але визначальний вплив на радянську історичну науку мали політика та ідеологія комуністичної партії, що позначалося на об'єктивності висвітлення проблеми. Традиційно радянські дослідники значну увагу приділяли, перш за все, соціально-політичним завданням реформи.

Проблема століпінської аграрної реформи досліджувалася науковцями переважно в загальноросійському плані. Проблема регіональних особливостей перетворень практично не піднімалася. Більшість авторів доводили, що реформа була спробою самодержавства побудувати в країні прусський тип аграрного капіталізму та розколоти селянство і знищити союз останнього з робітничим класом. При цьому в дослідженнях того часу зазначалося, що, внаслідок причин економічного та політичного характеру, а також внаслідок загострення класових протиріч, Століпінська реформа зазнала поразки.

Позитивним в історіографії радянського періоду було введення до наукового обігу нових архівних матеріалів. Зокрема, вивчення фондів МВС, Ради Міністрів, губернаторів, листів селян до Державних Дум, скарг на незадовільне впровадження реформи на місцях, дослідження становища казенних та поміщицьких селян, аналіз причин кризи в сільському господарстві тощо.

Література

1. Чайнов А. В. Организация крестьянского хозяйства. — М.: Кооп. Изд-во, 1925. — 215 с.
2. Першин П. Н. Земельное устройство дореволюционной деревни. — М., Воронеж, 1928. — Т. 1-2.
3. Бруцкус Б. Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта. — М.: Стрелец, 1999. — 96 с.
4. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. — Л.: Прибой, 1925. — 238 с.
5. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. — Х., 1931. — 127 с.
6. Подвинський О. Основні елементи сільськогосподарського балансу України за 1909-1913 рр. — Х., 1930. — 67 с.
7. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції. — К., 1944. — 113 с.
8. Введенский А. Д. Аграрная реформа Столыпина и её экономические последствия на Украине: Дис. ... канд. экон. наук. — Х., 1957. — 235 с.
9. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963. — 600 с.
10. История Украинской ССР, в 10 т. — К., 1983. — Т. 5. — 558 с.
11. Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика. — М., 1941.
12. Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина: Сб. мат. — М., 1973.
13. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. — М., 1961. — 208 с.
14. Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы Столыпинской аграрной реформы. — Л., 1962. — 586 с.
15. Якименко Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.02. — К., 1989. — 36 с.
16. Аврех А. Я. Столыпин и судьбы реформ в России. — М.: Политиздат, 1991. — 286 с.
17. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914. — М., 1992.

Резюме

У статті розглядаються соціально-економічні процеси, які відбуваються на сучасному етапі в Україні. Автор поставив за мету

на основі неупередженого аналізу відповідної літератури проаналізувати процес формування історичних знань про аграрну реформу П. Столипіна та її особливості в Україні.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Ю. В. Волошин

УДК 94(477)0.5:355

Т. О. Шаравара

ВИСВІТЛЕННЯ РЕФОРМ КАВАЛЕРІЇ, АРТИЛЕРІЇ ТА ІНЖЕНЕРНИХ ВІЙСЬК У МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У ХІХ столітті виокремлюється як самостійна частина історичної науки воєнна історія. До цього часу питання історії війн, воєнного мистецтва, воєнних реформ висвітлювались у загальноісторичних працях. Воєнні кампанії ХІХ століття, у яких Російська імперія брала активну участь, сприяли появі значної частини наукових монографічних досліджень. Історики означеного періоду вивчили причини, передумови, хід та процеси реформування окремих частин сухопутних збройних сил, окреслили межі воєнних реформ загалом. Монографічні дослідження висвітлювали також розвиток окремих родів військ в цілому, пояснюючи науковий інтерес до їхніх проблем не лише ходом реформування, а й викликами безпеки кінця ХІХ — початку ХХ століття (появою нових технологій, видів озброєння тощо).

Актуальність поставленої проблеми постійно зростає, з урахуванням існуючих, аналогічних тому часу, проблем в сучасній українській армії. Історична наука не лише покликана дати аналіз процесам реформування збройних сил періоду прогресивних реформ ХІХ ст., а й провести паралелі між минулим і сьогоденням, оцінити рівень вивчення реформ тих часів в історичних джерелах ХІХ — початку ХХ століття і, таким чином, повернути увагу сучасної громадськості до даної теми, котра потребує всебічного висвітлення. Історіографія на сьогодні дає можливість ознайомити суспільство з оцінками воєнних реформ минулого в опублікованих виданнях того часу, а отже ліквідувати вакуум інформації щодо цього.

З огляду на значну кількість оприлюдненого історичного матеріалу з воєнної історії, завданнями воєнної історіографії буде: охарактеризувати процес накопичення знань про збройні сили та

воєнне мистецтво; визначити коло досліджуваних проблем на різних етапах розвитку воєнної історичної науки; визначити процес оформлення окремих теорій щодо реформування армії у другій половині XIX - на початку XX століття.

Необхідно зазначити, що на процес вивчення істориками воєнної справи та реформ вплинуло рішення “Совещательного комитета Военного министерства” (перетвореного згодом на Воєннотехнічний комітет Головного штабу), а точніше прийнята ним програма воєнно-історичних досліджень 1863-1864 років. Її склали Д. А. Мілютин, М. І. Богданович, Н. Н. Обручев й прийняли рішення змінити викладання воєнної історії в навчальних закладах і наукові дослідження розділити на дві групи та напрями: історію воєнного мистецтва та історію війн. Що ж до флоту, то було прийнято рішення окремо вивчати історію флоту та розвиток воєнно-морського мистецтва. Історичні дослідження російського флоту контролювалися Головою Морського ученого комітету [1]. Це безпосередньо вплинуло на зміст монографій що побачили світ у той час, оскільки найчисельнішими були дослідження присвячені не лише родам військ загалом, а окремо історії родів військ та воєнних кампаній. Характеризуючи хід воєнних кампаній історики вдавалися до висвітлення реформ окремих родів військ спричинених різними факторами. Найчисельнішими були праці з історії кавалерії, артилерії та інженерних військ.

Визначними істориками того часу А. Єлчаніновим І. Івановим, М. Марковим, Н. Волинським, були закладені підвалини у вивченні історії та реформ кавалерії. Причини, що дали поштовх вивчати історію кавалерії, як окремого роду військ були пов'язані зі змінами функцій в бойових діях окремих родів військ. Із появою нової зброї, нових засобів зв'язку (залізниць, телеграфу, телефону) кавалерія поступово втрачала своє значення. Серед політиків та науковців логічно з'являлися думки скоротити чисельність кінноти і поступово перетворити її у допоміжний рід військ. Першу працю загального характеру надрукував І. Іванов [5]. Значно далі у дослідженнях пішов М. Марков [6]. Історик вивчив зміни в організації і способах ведення бойових дій порівнюючи європейську та російську кавалерію та вказав на залежність обраної тактики від рівня та видів озброєння. Автор наголосив на необхідності реформування кавалерії шляхом переозброєння.

За значні реформи кавалерії висловився на початку ХХ століття А. Єлчанінов. Він виступив проти консервування старих та “відживших” форм ведення бою. Наголосив, що саме тактика — це засіб досягнення стратегії, а зі зміною стратегії буде змінюватися і роль окремих родів військ [2, 3]. Особливо історик підкреслив необхідність враховувати досвід полководців Румянцева і Суворова [4], які вміло пристосовували кінноту у різних боях реформуючи її в умовах переходу від тактики колонного наступу до дії розсипного строю.

Дещо чисельнішою була історіографія артилерії. Причиною активізації досліджень у цій сфері став перехід від використання бронзової артилерії до нарізної сталеві дальнобійної зброї. Нагальним стало розроблення тактики артилерії в умовах появи нових видів зброї. Найзначнішими з цього приводу є праці М. Хмирова, Н. Бранденбурга, Д. Струкова, А. Нілуса, Н. Потоцького. Першим, хто історичними дослідженнями привернув увагу до реформування артилерії став М. Хмиров. Працюючи у сфері воєнної історії з 1852 року і паралельно викладаючи курс воєнної історії в Московському кадетському корпусі він активно друкувався, робив акцент на необхідності реформування артилерії, пропонував власне бачення розв’язання проблем пов’язаних з переозброєнням та сприяв подальшим науковим дослідженням у цьому плані [7, 8, 9].

М. Бранденбург систематизував матеріали з історії артилерії, десятки публікацій присвятив вивченню артилерії допетровських часів. Особрої уваги заслуговує праця “500-летие русской артиллерии 1389-1889 гг.” [10]. Підсумовуючи внесок артилерійських військ в успіхи воєнних кампаній автор детально вивчив нові види нарізної зброї та розкрив процеси реформування артилерії в цілому. У свою чергу Д. Струков висвітлив проблеми добору кадрів для пішої та кінної артилерії [11, 12, 13]. А. Нілус та Н. Потоцький вивчили питання матеріального забезпечення артилерії, переоснащення новими видами зброї з різними калібрами тощо [14, 15, 16, 17].

На початку ХХ століття історіографія артилерії переживає зміни від публікацій загального характеру (наголошуючи на необхідності реформ та переоснащення новими видами зброї порівнюючи стан артилерії Російської армії з матеріальним забезпеченням артилерійських військ Європи) до появи суто нау-

кових досліджень з вузького кола проблем (дія нових видів зброї, дія пороху у певних видах зброї тощо).

Проблеми польової та стаціонарної (довгочасової) фортифікації стали цікавити істориків з причин появи сталевої дальнобійної артилерії. Необхідність переосмислення стратегії фортифікаційної справи за таких умов спричинила низку загальних та спеціальних наукових досліджень щодо військово-інженерної справи. Панівне місце в історіографії військово-інженерної справи, саме цього періоду, належить працям Ф. Ласковського. Він вивчив реформування польової та стаціонарної фортифікації в умовах застосування нової артилерійної зброї, наголосив на необхідності швидкого пристосування інженерної справи до нових принципів ведення війни, довів необхідність докорінних реформ у сфері воєнної інженерної освіти. Ф. Ласковський відстоював позиції наступальної тактики і обґрунтовував побудову фортифікаційних споруд з урахуванням наступальних планів, однак він надмірно ідеалізував досвід західноєвропейських армій (французької та німецької інженерних шкіл). У підручнику з фортифікації автор практично не приділив уваги російському інженерному мистецтву [18]. Недоліком його наукової позиції було те, що фортифікаційна справа не розглядалась ним комплексно з урахуванням політичних, стратегічних, топографічних, географічних питань, що неодмінно виникали під час будь-яких воєнних кампаній. Вчений не вважав за необхідне окремо вивчати російський бойовий досвід та обґрунтовувати розвиток російського інженерного фортифікаційного мистецтва, наслідуючи наукові доробки європейських спеціалістів та орієнтуючись на їхні висновки, розробки тощо.

На початку ХХ століття учні Ф. Ласковського продовжили його справу. Так, Н. Болдирев доводив, що на середину ХІХ століття інженерна справа в Росії не відрізнялась оригінальністю ідей та не відповідала розвитку тогочасної техніки, потребувала докорінних реформ [19]. Історію органів воєнно-інженерного управління, розвиток інженерної освіти і техніки вивчив І. Фабріціус [20]. Однак, на початку ХХ століття історіографія воєнно-інженерної справи практично не поповнилася змістовними працями, новими науковими ідеями, окрім дослідження Д. Іванова [21], що позитивно відрізняється великою кількістю наведених автором документів. Ця праця чи не єдина, що вийшла

друком в Україні. Таку ситуацію можна пояснити і впливом позицій правлячих кіл, котрі й на початку ХХ століття орієнтувалися на західноєвропейський досвід щодо воєнної інженерної справи, тому історики не вбачали доцільним протиставляти свої наукові висновки ідеям та переконанням політиків.

Таким чином, монографічні дослідження щодо реформування різних родів військ умовно можна поділити на дві групи: загальні монографії присвячені історії різних родів військ; спеціальні наукові розробки щодо процесу реформування сухопутних сил, застосування нових видів зброї тощо. Практично переважна більшість з них містила наукові обґрунтування ідей реформування тих чи інших родів військ.. Науково-технічний прогрес другої половини ХІХ століття зумовив прогресивні реформи 1860-1870-х років і воєнні реформи зокрема. Виключно процеси реформування згаданих родів військ не досліджувались спеціально, однак увага реформам була приділена істориками у загальних монографічних виданнях. Історики змушені були ретельно вивчити існуючі проблеми збройних сил імперії, запропонувати власне бачення їх розв'язання і здебільшого усі вони у висновках наголошували на необхідності реформування системи воєнної освіти та перепідготовки кадрів, без чого реформи окремих родів військ були б приречені на невдачу.

Література

1. Отчет Председателя Морского ученого комитета контр-адмирала Зеленого на 1864 год // Морской сборник. — 1865. — № 7. — С. 18.
2. Елчанинов А. Г. О самостоятельной коннице. — СПб, 1907.
3. Елчанинов А. Г. Краткий конспект общего развития военного искусства, с выделением в нем развития конницы. — СПб, 1908.
4. Елчанинов А. Г. Современные взгляды н боевую підготовку и деятельность конницы. — СПб, 1912.
5. Иванов И. Образование состава и устройства регулярной русской кавалери от Петра Великого и до наших дней. — СПб, 1864.
6. Марков М. История конницы. — Ч. 1-5. — Тверь, 1898.

7. Хмыров М. Д. Главные начальники русской артиллерии // Артиллерийский журнал. — 1866. — № 1-4.
8. Хмыров М. Д. Главные начальники русской артиллерии // Артиллерийский журнал. — 1867. — № 2.
9. Хмыров М. Д. Артиллерия и артиллеристы в допетровской Руси: Истор.-характер. очерк // Артиллерийский журнал. — 1865. — № 9.
10. Бранденбург М. Е. 500-летие русской артиллерии 1389-1889 гг. — СПб, 1889.
11. Струков Д. П. Хроники батарей пешей и конной артиллерии. — СПб, 1896. — Ч. 1-3.
12. Струков Д. П. Главное артиллерийское управление: Истор. очерк. — СПб, 1902. — Т. VI, ч. 1, кн. 1.
13. Струков Д. П. Полевая артиллерия. — СПб, 1902.
14. Потоцкий Н. История гвардейской артиллерии. — СПб, 1896.
15. Потоцкий Н., Нилус А. История материальной части артиллерии. — СПб, 1904. — Т. 1-2.
16. Нилус А. Краткие сведения о свойствах пороха и действия его в орудиях. — СПб, 1895.
17. Нилус А. Полевые орудия будущего. — СПб, 1892.
18. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — СПб, 1863. — Ч. 1-3.
19. Болдырев Н. В. Краткое обозрение военно-инженерного искусства в России с 1819 по 1869 год. — СПб, 1870.
20. Фабрициус И. Г. Главное инженерное управление. Исторический очерк “Столетие Военного министерства”. — СПб, 1902. — Т. 7, ч. 1, 2.
21. Иванов Д. И. Исторический очерк полевых инженерных войск. — К., 1912.

Резюме

Автор висвітлює причини реформування різних родів військ Російської імперії у період 1860-1879-х років.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Ю. В. Волошин

**РОЗВИТОК НІМЕЦЬКО-ФРАНЦУЗЬКОЇ СПІВПРАЦІ
В СФЕРІ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ НА РУБЕЖІ
1980-90-х років**

В процесі інституційного розвитку ЄС визначальну роль відігравали провідні європейські держави: Німеччина та Франція. Їхня економічна і політична співпраця стала “мотором” європейської інтеграції, проте не менш важливою була співпраця в сфері політики безпеки і оборони. Саме безпекова політика додала нової якості розвитку двосторонніх відносин цих країн, а також сприяла формуванню Єврокорпусу, який сьогодні є багатонаціональним військовим об’єднанням, що діє в рамках спільних оборонних ініціатив ЄС і НАТО, і, власне, є історією успіху німецько-французької співпраці в сфері політики безпеки і оборони.

Загальним питанням розвитку військової співпраці ФРН і Франції присвятили свої дослідження такі науковці, як Т.-Д. Янг, К.-П. Ланген, Г.-В. Мауль, Г. Мей, А. Заудер, М. Майєрс, П. Кляйн. В сучасній українській історіографії деякі аспекти німецько-французької співпраці в сфері безпеки в оборони розкриваються в працях А. Кудряченка, С. Кондратюка, Р. Кривоноса, М. Мовчана, О. Мітрофанової. В РФ цією тематикою займаються такі дослідники, як М. Павлов, Т. і М. Армазанови, К. Зуєва, Л. Девятова, О. Семенов та ін. [13]. В нашій статті ми вважаємо за доцільне більш детально зупинитись на питанні формування нової ролі ЗЄС, дослідити основні завдання, сфери використання і структуру Єврокорпусу, а також проаналізувати зовнішньополітичну ситуацію в трансатлантичному контексті та розкрити позиції провідних країн НАТО щодо створення Єврокорпусу.

Історія сучасної німецько-французької співпраці в сфері політики безпеки і оборони починається 22 січня 1963 року із підписанням канцлером ФРН Конрадом Аденауером та президентом Франції Шарлем де Голлем Єлісейського договору. Саме в цьому документі, намагаючись примирити дві сусідні країни, що були супротивниками у двох світових війнах, та зміцнити двосторонні відносини, Франція та ФРН зобов’язались співпрацювати в сфері безпеки. Окрім тісніших політичних відносин, обидві країни заклали в цьому документі механізм постійних консуль-

тацій, зобов'язалися проводити активний обмін військовим персоналом, максимально уніфікувати процеси прийняття рішень у сфері безпекової стратегії і тактики, об'єднати зусилля в розробці державних програм з озброєння [5, с. 276-277].

Більше ніж двадцять років потому, 1987 року, президент Ф. Міттеран та канцлер Г. Коль вирішили інтенсифікувати військову співпрацю між Францією та Німеччиною і 1988 року підписали протокол про створення німецько-французької Ради з безпеки і оборони, який став складовою Єлісейського договору. В протоколі визначалися сфери діяльності Ради, окреслювались завдання з розробки спільних оборонних концепцій, взаємодії в питаннях роззброєння, а також підготовки формування спільних військових об'єднань [11, с. 557]. Результатом цього документу було створення 2 жовтня 1989 року німецько-французької бригади — спільного військового об'єднання механізованої піхоти чисельністю 4,2 тис. чол. [12, с. 39].

Глобальні геополітичні зміни на рубежі 80-х - 90-х років минулого століття змусили європейські країни шукати і розробляти адекватні шляхи та напрями безпекової політики на континенті. Вкотре підтверджуючи реноме “моторів” європейської інтеграції, Франція та Німеччина 6 грудня 1990 року направили Президентові Європейської Ради Дж. Андреотті спільного листа щодо прискорення процесів формування Політичного союзу в Європі 12-ти. Одним з центральних було питання співпраці в напрямку формування Спільної зовнішньої і безпекової політики (СЗБП). Як зазначалось у листі, “Політичний союз повинен включати справжню спільну політику безпеки... Слід перевірити, наскільки ЗЄС та ЄС можуть сформувати чітку організаційну взаємодію, і яким чином ЗЄС розроблятиме для ЄС спільну політику безпеки” [14, с. 778]. Одночасно бралися до уваги зобов'язання перед союзниками Північноатлантичного альянсу, було наголошено, що НАТО загалом завдяки збільшенню ролі і відповідальності європейців, а також завдяки створенню європейської опори зміцниться зсередини [14, с. 777-778].

На початку 1991 року Німеччина та Франція почали розробляти концептуальний документ щодо основних напрямків співпраці в рамках Спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС, який був оприлюднений 6 лютого 1991 року. Значна увага в цьому документі приділялася новій ролі Західноєвропейсько-

го союзу. Планувалося, що ЗЄС, який досі вважався маргінальною оборонною групою з 9 країн ЄС, повинен стати інтегральною складовою процесу європейського об'єднання, своєрідним "каналом", який забезпечуватиме співпрацю між ЄС і НАТО та зміцнить європейські та трансатлантичні безпекові структури [12, с. 39; 6, с. 789-790].

Не дозволивши Великій Британії та Італії перехопити лідерство у веденні переговорів про СЗБП і перетворенні ЗЄС на посередника між ЄС і НАТО, 14 жовтня 1991 року французький президент Ф. Міттеран і німецький канцлер Г. Коль направили Голові Європейської Ради, прем'єр-міністру Нідерландів Р. Лубберсу листа, що увійшов в історію під назвою "ініціатива Коля-Міттерана". В документі йшлося про спільні пропозиції щодо надання нового імпульсу ідеї Спільної зовнішньої і безпекової політики, яка, на думку німців та французів, є ключовим елементом Політичного союзу [10, 12].

Німецько-французька ініціатива 1991 року була спрямована передусім на оперативне використання ЗЄС для конкретизації політики безпеки ЄС. Центральними положеннями ініціативи були такі:

- зміцнення ролі ЗЄС як інтегральної складової європейської інтеграції з метою створення Політичного Союзу;
- необхідність формування власне європейської безпекової і оборонної ідентичності, що включає в себе готовність до більшої відповідальності в питаннях оборони;
- поступове перетворення ЗЄС на оборонний компонент ЄС;
- запрошення до вступу в ЗЄС країн-членів ЄС, які є членами НАТО. Країнам ЄС, що не є членами НАТО, буде запропоновано статус спостерігача [3, с. 930].

Слід наголосити на тому, що зазначені напрямки розвитку повністю відповідали заяві Ради міністрів НАТО, зробленої в Копенгагені в червні 1991 року [8, с. 527].

Паралельно зі зміцненням політичної ролі ЗЄС планувалось створення і військових структур. З цією метою були запропоновані такі заходи:

- розбудова військового планувального і координаційного штабу, що буде опікуватись плануванням та координацією

спільних дій на випадок кризових ситуації, підготовкою операцій з ліквідації катастроф, організацією спільних навчань;

- розвиток додаткової військової співпраці з НАТО в сфері логістики, транспорту, навчання і розвідки;
- зміцнення співпраці в сфері озброєння з метою створення європейської Агенції з озброєння [3, с. 930-931].

Таким чином, ЗЄС, який на відміну від НАТО і ОВД тривалий час не був впливовим суб'єктом міжнародних відносин і вважався “військово-політичною говорильнею” в тіні НАТО, з подачі Франції та ФРН почав відігравати в 1990-х роках все більш помітну роль [15, с. 32]. Крім функції “європейської опори НАТО”, він претендував на те, щоб стати військовою основою ЄС, гарантом європейської ідентичності у намаганнях дещо послабити залежність Європи від США у військовій сфері, передовсім в сфері озброєнь і військової техніки.

Разом з тим наприкінці ініціативи містився короткий абзац, який став абсолютно неочікуваним для більшості світових лідерів і викликав багато спекуляцій. Цей абзац стосувався суперечливого питання формування ядра європейських збройних сил: “Німецько-французька військова співпраця буде підсилена існуючою бригадою. Підсилені німецько-французькі підрозділи можуть сформувати ядро європейських збройних сил, до яких можуть долучитись збройні сили інших країн-членів ЗЄС. Нова структура стане моделлю більш тісної військової співпраці між членами ЗЄС загалом” [3, с. 931].

Робота з підготовки плану практичної реалізації ініціативи Коля-Міттерана від 14 жовтня 1991 року щодо формування європейських збройних сил активно велася в рамках засідань німецько-французької Ради з безпеки і оборони. Під час обговорення між сторонами виникла суперечка щодо завдань і ролі Єврокорпусу. Різні бачення стосувались переважно двох аспектів: питання виключного або ж обмеженого підпорядкування військ та проблеми необхідності мандату ООН в разі можливих операцій Єврокорпусу за межами ЄС. Французька сторона наполягала на тому, щоб спільні війська в повному обсязі підпорядковувались виключно Єврокорпусу. Що стосується мандату ООН, то, на думку французів, це було б суттєвим обмеженням майбутньої європейської компетенції, якщо учасники ЄС в питаннях спрямування

військ для захисту європейських інтересів керувалися б згодою, наприклад, Китаю, що є членом Ради Безпеки ООН [9, с. 140].

Німецька сторона притримувалась позиції, що частини Бундесверу, підпорядковані Єврокорпусу, і надалі повинні залишатися в розпорядженні НАТО. Щодо політичного визначення завдань Єврокорпусу, Німеччина посилювалась на конституційні вимоги в питаннях використання власних збройних сил за кордоном. В результаті складних переговорів консенсус все ж таки був досягнутий за рахунок того, що Франція прийняла німецьку ідею підпорядкування військ і погодилась на дуже загальне визначення завдань, в яких не йшлося про мандатні обмеження [9, с. 141].

Після вирішення ключових питань вже нічого не заважало успіху німецько-французького самміту в Ля Рошель. В заяві для преси 22 травня 1992 року про формування європейських збройних сил по завершенні німецько-французьких консультацій була розтлумачена запланована реалізація ініціативи Коля-Міттерана: “На основі детальних пропозицій, які були опрацьовані міністерствами оборони двох країн, Рада постановила про створення європейського військового оперативного об’єднання і переходу у фазу його розбудови. Формування корпусу сприятиме тому, що ЄС отримає можливість самостійно діяти у військовій сфері, чіткіше реагувати на волю країн-членів, що беруть участь в Єврокорпусі, сприймати їхню відповідальність в сфері безпеки і відновлення миру. В сенсі цієї європейської перспективи Франція і Німеччина запрошують країни-члени ЗСЄ якнайактивніше взяти участь в Єврокорпусі. Національні внески у цей союз не впливають на існуючі зобов’язання щодо інших організацій. Європейські збройні сили сприятимуть зміцненню Атлантичного альянсу. Завдання Єврокорпусу збігаються з перспективою ЄС щодо збереження національних конституційних кордонів, а також із положеннями Статуту ООН [2, с. 454-455]”.

Цією заявою та попередніми домовленостями були окреслені основні риси формування Єврокорпусу, який визначався як спільний військовий інструмент урядів усіх націй, що беруть в ньому участь. Усі завдання Єврокорпусу виконуються на основі рішень відповідних політичних органів. Загальні положення визначаються національними конституційними нормами та положеннями Статуту ООН. Для Єврокорпусу передбачені три види завдань: 1) спільна оборона союзників відповідно до ст. 5 Ва-

шингтонського договору або згідно з Брюссельським договором, 2) збереження або відновлення миру, 3) завдання в рамках гуманітарних місій [2, с. 454-455].

Для реалізації рішень урядів та задля формування відповідних директив при штабі корпусу було створено “Спільний комітет”. Цей комітет здійснює військово-політичну координацію між відповідними державами та відповідає за розвиток відносин з НАТО та ЗЄС. Передбачено, що структура Спільного комітету відповідає структурі ЗЄС. Політична відповідальність і компетенція у прийнятті рішень надавалась лише тим країнам, які делегували до Єврокорпусу власні військові контингенти.

Військові частини, що беруть участь в Єврокорпусі, першочергово йому підпорядковуються. Незважаючи на специфічну форму організації Єврокорпусу, певні сфери завдань, що торкаються суверенітету країн, в будь-якому разі залишаються в національній компетенції. Командуючий генерал (КГ) отримує завдання від Спільного комітету. Від нього вимагається оперативне і логістичне планування військової операції. КГ Єврокорпусу має в своєму розпорядженні змішано-національний штаб, в якому країни-учасниці представлені відповідно до обсягів своєї участі. Корпусний штаб — це передусім військовий штаб, якому обов'язково підпорядковуються військово-повітряні сили і військово-морські сили. КГ, його заступник, керівник штабу призначаються строком від 2 до 3 років, при чому КГ і керівник штабу повинні бути представниками різних націй.

Підпорядковані Єврокорпусу війська обираються в залежності від типу завдань і необхідності застосування сили. На початку формування Єврокорпусу від французької і німецької сторони були надані частини корпусного штабу, батальйон матеріально-технічного забезпечення, а також пропорційні військові частини. Французька сторона підпорядкує Єврокорпусу танкову дивізію, а Бундесвер — штаб дивізії і дві бригади з бойовими частинами [2, с. 454-455]. Згідно з графіком розбудови Єврокорпусу, з 1 липня 1992 року відбулось формування планувального штабу в Страсбурзі. З 1993 року відбулось підпорядкування Єврокорпусу німецько-французької бригади та інших частин, що склали загалом від 30 до 40 тис. чол. До 1 жовтня 1995 року була досягнута повна боєготовність Єврокорпусу [7, с. 460].

Ініціатива Коля-Міттерана мала справді революційний характер для розвитку німецько-французьких відносин в сфері безпеки і оборони. Проте вона містила деякі ризики для Німеччини, якій доводилося робити вибір між європейською і трансатлантичною перспективою. В цьому сенсі досвід Німеччини може бути корисним сучасній Україні, яка також намагається балансувати між двома векторами розвитку політики безпеки і оборони.

Беручи найактивнішу участь у розбудові Спільної зовнішньої і безпекової політики та намагаючись зберегти і надалі розвивати трансатлантичну співпрацю в рамках НАТО, Німеччина ризикувала викликати до себе недовіру з боку союзників через свою політику коливань між німецько-французькими і німецько-американськими відносинами. Аби уникнути ситуації, коли зрештою “Німеччина може опинитися між двома стільцями” [9, с. 146], їй доводилось чітко тлумачити свої цілі й інтереси та передусім усвідомлювати і адекватно аналізувати мотивацію своїх союзників. Не слід випускати з поля зору, що союзники Німеччини переслідували власні безпекові інтереси, які, незважаючи на гучні декларації, не завжди відповідали власне німецькій позиції.

До прикладу, для Франції європейська інтеграція і розбудова Єврокорпусу була нічим іншим, як інструментом контролю і зв’язування об’єднаної Німеччини, засобом відновлення власної панівної позиції в Європі й світі та інструментом обмеження домінуючої ролі США в політичних процесах на континенті. Преважна більшість французьких лідерів прагнули звузити діяльність НАТО і відповідно США лише до суто військово-оборонної ролі. Так само в планах французів було поступове перетворення ЄС на головну інституцію з питань безпеки і співпраці між європейськими союзниками, а НАТО з обмеженою політичною свободою дій повинна була слугувати засобом, за допомогою якого США могли залишатися фізично залученими в європейські справи. Місія Сполучених Штатів визначалась досить обмежено: по-перше, надавати гарантії проти рецидиву військової загрози з боку, можливо, реваншистської і ядерної Росії, а по-друге, сприяти забезпеченню миру в регіональних конфліктах, які вимагають ресурсів, відсутніх в Європі [5, с. 29].

Щодо позиції Великої Британії, то вона ніколи не сприймала європейську інтеграцію в контексті створення Сполучених Штатів Європи, проте в багатьох випадках поводи́ла себе більш

стримано і прагматично, ніж Франція. Сприяння зміцненій європейській співпраці з боку Лондона послідовно надавалось доти, доки ця співпраця не торкалася національного суверенітету країн-членів та не загрожувала трансатлантичним зв'язкам. Так само як Франція вбачала в європейській інтеграції шанс для захисту власних інтересів, так Велика Британія розглядала збереження особливих відносин із США засобом відстоювання власної позиції. Саме тому Лондон не підтримував створення Єврокорпусу і висловлювався на користь європейської самостійності лише в тій мірі, поки не виникало сумнівів щодо пріоритету НАТО як європейської безпекової інституції [9, с. 148].

Так само для Вашингтону найбільш значущою організацією залишалась НАТО, завдяки якій США могли забезпечувати власний політичний вплив в Європі. Крім того, однією з найважливіших політичних причин збереження військової присутності США в Європі була нагальна потреба у стратегічній базі. Як показали події війни у Перській затоці, США залежали від логістичної бази Європи, особливо Німеччини. Разом з тим США розуміли, що у жодному разі НАТО не повинна розглядатися європейцями як перешкода на шляху до європейської інтеграції, адже негативна реакція з боку США до євроінтеграційних процесів могла бути контрпродуктивною. США визнавали незворотність інтеграційних процесів в Європі і розуміли, що конструктивніше було б активно впливати на ці процеси, аніж їх блокувати. Проте чим далі йшли приготування німецько-французького самміту у Ля Рошель і чим конкретніше окреслювався проєкт Європейських збройних сил, тим критичнішою і жорсткішою ставала американська реакція [9, 134]. США побоювались, що, незважаючи на домовленості, французам вдасться дистанціювати Німеччину від НАТО. Особлива небезпека за такого підходу вбачалась також і для інтегрованої командної структури НАТО [8, с. 18-19].

Особливості міжнародної ситуації та досить категоричні зовнішньополітичні курси урядів провідних акторів трансатлантичної співпраці відбилися і на внутрішньополітичній ситуації в самій ФРН. В німецькому політикумі існували суттєві розбіжності у ставленні до європейської перспективи загалом та Єврокорпусу зокрема. Аби уникнути розколу в суспільстві та забезпечити свої оборонні та безпекові інтереси Німеччині потрібно

було концептуально згладити ті суперечності, що виникли між європейською і трансатлантичною перспективою. З чим німецький уряд, на нашу думку, дуже вдало впорався.

По-перше, німецькі підходи до ролі США в європейській безпеці все ж таки суттєво відрізнялись від французьких. ФРН розглядала Північноатлантичний альянс як єдиний засіб утримання США політично активними у важливих питаннях континентального порядку. Зрештою, американська присутність віталася з боку німців і як заспокійливий елемент, який стримував тривоги сусідів об'єднаної Німеччини щодо повернення цієї економічної потуги до політики унілатералізму у зовнішній і безпековій царині та створення німецької національної зовнішньої і оборонної політики [5, с. 35-39].

По-друге, німцям разом з іншими союзниками вдалося в рамках чисельних комюніке і заяв (конференція міністрів закордонних справ в Копенгагені, Заява Бейкера-Геншера тощо) переконати США в тому, що європейська самостійність та розбудова Політичного союзу, що крім економічного і монетарного компонентів включатиме й оборонний, лише підсилить європейську опору в Альянсі, відповідно зміцнить НАТО, яка залишатиметься найважливішим форумом для обговорення і врегулювання усіх питань безпеки [9, 133].

Конкретні рішення в Ля Рошель підтвердили ці наміри: згідно з домовленостями Єврокорпус міг брати участь у військових операціях лише в тому випадку, коли НАТО за певних обставин не мала наміру діяти. У разі прийняття рішення щодо участі Альянсу у військових діях увесь Єврокорпус може бути підпорядкований НАТО. Цей пункт знайшов підтримку Франції, а відповідні домовленості і попереднє планування були також узгоджені з Головнокомандуючим НАТО [1]. Таким чином, в розпорядженні НАТО з'явився додатковий самостійний інструмент, країни-засновниці якого мали право використовувати його на власний розсуд так само, як усі члени НАТО за певних обставин мали змогу вдатися до застосування власних збройних сил [9, с. 147]. Прийняття рішень щодо військових частин залишалося в компетенції держави, союзні зобов'язання при цьому виконувалися в повному обсязі.

Ще одним вагомим аргументом Німеччини, який мав переконати США в доцільності подальшого розвитку німецько-фран-

цузьких ініціатив, було намагання ФРН за допомогою Єврокорпусу наблизити Францію до Альянсу. Німеччина акцентувала увагу союзників на своїй особливій ролі в рамках німецько-французької співпраці в сфері політики безпеки і оборони, яка полягала в тому, аби долучити Францію (наскільки це дозволяв її особливий статус в НАТО) до консультацій і процесу прийняття рішень в Альянсі [9, с. 152]. За допомогою Єврокорпусу передбачалося використання і залучення військового потенціалу Франції до оборони Європи, що сприяло зміцненню Альянсу і поступовому французькому наближенню до НАТО.

Разом із цим ФРН виступала проти того, аби дискусія щодо європейської і трансатлантичної безпеки звужувалась лише до обговорення організаційних форм і військових структур. На думку німців, прив'язка до існуючих інституційних форм співпраці відволікала від усвідомлення необхідності розвитку майбутніх стратегічних цілей і визначення довгострокових інтересів. ФРН акцентувала увагу на тому, що США і об'єднана Європа зрештою були зобов'язані розбудовувати спільний стратегічний альянс. Нові виклики сучасного світу не могли бути вирішені самотужки ані США, ані Європою, тому символічний зв'язок між співтовариствами обох континентів був умовою для збереження світового порядку на основі західних цінностей та інтересів [9, с. 149-150].

Таким чином, стрімкий розвиток німецько-французької співпраці в сфері безпеки і оборони на рубежі 80-90-х років минулого століття став відзеркаленням тогочасних кон'юнктурних змін в міжнародній політиці. Інтеграційні устремління провідних країн Європи, передусім Німеччини та Франції, з огляду на виклики того часу поширились також і на сферу безпеки і оборони, яка була настільки ж важливою, як і економічна інтеграція. Розбудова європейських безпекових інституцій, що стала важливим етапом на шляху до формування Спільної зовнішньої і безпекової політики, одночасно мала каталітичну функцію і прискорила гармонізацію прийняття рішень щодо інституційної розбудови ЄС в цілому.

Революційні інтеграційні ініціативи, запропоновані Німеччиною і Францією, як наприклад формування Єврокорпусу та зміцнення оперативної ролі ЗЄС як складової європейської інтеграції, викликали занепокоєння з боку союзників. Німеччині до-

велось демонструвати відкритість і прозорість процесу прийняття рішень в Європі, спільно з партнерами узгоджувати глобальні стратегічні інтереси. Німеччина довела, що із поглибленням західноєвропейської інтеграції і розбудовою європейської безпекової ідентичності вона не переслідувала мети дистанціюватись від США. На основі тісних німецько-американських відносин і визнання реальних владних співвідношень Німеччина із розбудовою німецько-французької співпраці намагалась зміцнити європейську єдність, одночасно підсилити європейську складову в НАТО і сприяти подальшому розвитку трансатлантичних відносин.

Дипломатична майстерність німецького керівництва, його концептуальне мислення і успішне балансування між європейським і атлантичним векторами розвитку політики безпеки і оборони може слугувати гарним прикладом для наслідування, в тому числі і для України, яка все ще мусить зробити вибір на користь східного або євроатлантичного безпекового простору.

Література

1. Abkommen über Euro-Korps gebilligt // FAZ, 24. Dezember 1992.
2. Bericht von La Rochelle // Europa-Archiv, Folge 13/1992, S. D454-455.
3. Botschaft von Bundeskanzler Dr. Kohl und dem Präsidenten der Französischen Republik, Francois Mitterrand, vom 14. Oktober 1991, Bonn/Paris // Bulletin Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 117, 18.10.1991, S. 929-931.
4. Brenner, M. EC: Confidence Lost // Foreign Policy. Summer 1993, Issue 91. p. 24-43.
5. Der Elysee-Vertrag. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Französischen Republik über die deutsch-französische Zusammenarbeit // Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland: Dokumente von 1949 bis 1994. Hrsg.: Auswärtiges Amt, Referat Öffentlichkeitsarbeit.. — Köln: Verl. Wiss. Und Politik, 1995. — S.275-278.
6. Gemeinsames deutsch-französisches Papier zur Sicherheitspolitischen Zusammenarbeit vom 4. Februar 1991. Mitteilung für die Presse, 6.02.1991 // Dokumente von 1949 bis 1994. S. 788-791.
7. Kohl, H. Erinnerungen. 1990-1994. — München: Droemer Verlag, 2007. — 784 S.

8. Kommunique der Ministertagung des Nordatlantikrats. Vom 6. bis 7. Juni in Kopenhagen // Bulletin, Nr.66, 11.06.1991, S. 525-530.
9. Mey, H. Die Kohl-Mitterrand-Initiative zur Bildung eines deutsch-französischen Armeekorps / Deutsch-Amerikanische Beziehungen, Jb 2. Campus Verlag, Frankfurt/New York 1994. S. 129-154.
10. Return Fire. (French-German defense alliance) // The Economist (US). October, 1991, Vol.321, Issue 7729.
11. Schaffung eines deutsch-französischen Verteidigungs- und Sicherheitsrats / Unterzeichnung des Protokolls am 22. Januar 1988 // Dokumente von 1949 bis 1994. — S.557-558.
12. The French and Germans: Comrades in arms//Newsweek10/28/91. Vol. 118, Issue 18. p. 39.
13. Young, T. — D. German National Command Structures after Unification: A new German General Staff? // Armed Forces & Society 22: 3, 1996. — p. 379-417; Klein, P. Deutsch-französische Verteidigungskooperation — Das Beispiel der deutsch-französischen Brigade. Baden-Baden: Nomos, 1990; Арзаманова, Т. В., Арзаманов, М. Г., Политика безопасности Германии на рубеже веков. — М.: ИНИОН РАН, 2001. — 108 с.; Семенов, О. Ю. Эволюция деятельности ФРГ в области европейской безопасности (1990-2005 гг.): военно-политические аспекты: Авт. дисс. ... канд. истор. наук. — Н. Новгород, 2006; Мовчан, М. П. Вплив ідеології НАТО на формування зовнішньої та оборонної політики Франції та ФРН у євроатлантичному просторі у 1991-2003 рр.: Дис. ... канд. політ. наук. — К., 2004.
14. Zur Politischen Union. Gemeinsame Botschaft von Bundeskanzler Dr. Kohl und dem Präsidenten der Französischen Republik, Francois Mitterrand, vom 6. Dezember 1990 // Dokumente von 1949 bis 1994. S.776-778.
15. Зуева, К. Проблемы Западноевропейского союза и Россия // Мировая экономика и международные отношения. — 1997. — № 4. — С. 32-41.

Резюме

Статья посвящена анализу развития немецко-французского сотрудничества в сфере политики безопасности и обороны, квинтэссенцией которого стало формирование Эврокорпуса и карди-

нальное изменение роли ЗЭС в системе гарантирования безопасности на континенте. Автор дает характеристику основных задач, сфер деятельности и структуры Эврокорпуса, а также раскрывает в трансатлантическом контексте позиции ведущих стран-членов НАТО относительно активизации немецко-французского оборонного сотрудничества.

Рецензент доктор историч. наук, профессор О. П. Иваницкая

УДК 94:291.13:004.738.5

О. В. Добродум

МИССИЯ США В ИНТЕРНЕТЕ

Интернет сам по себе является технологией будущего — футурологические сценарии Интернет-революции, цифрового, информационного, виртуального и Е-общества моделируют тренды развития настоящего времени, подобно тому, как центр военных действий все больше переносится их оффлайна в онлайн, а США при проведении боевых операций ориентируется на продукцию Голливуда [1]. Впервые на постсоветском научном пространстве представление о “виртуализации” как “конвергентном процессе религиозной жизни второй половины XX столетия” ввел Э. И. Мартынюк [2]. Он подразумевал под этим процессом возрастания роли электронных средств массовой информации в современной религиозной жизни. Тематику информационного воплощения идей государственного патриотизма и мессианизма рассматривали ряд ученых [3; 4].

Задача данной статьи — охарактеризовать инновационную природу миссии США в киберпространстве с точки зрения мессианских проектов этой страны, хакерских и спутниковых войн, компьютерных игр, вирусов, спама. Используя в качестве источника исследования материалы Рунета, в качестве методологической основы — конкретно-исторический подход, мы пытаемся выявить характерные черты миссии США в киберпространстве и факторы, способствующие и препятствующие осуществлению этой миссии.

Американский мессианизм стоит на переднем крае как внешней политики (США как единый полюс постбиполярного мироустройства), так и информационной политики (США являются страной-основателем Всемирной Сети). Поэтому Интернет можно помыслить как дар Града-На-Холме, Помазанницы Божьей, миссии-Америки человечеству и одновременно миссия этого благословенного государства. В 1958 г. вскоре после запуска СССР искусственного спутника Земли Агентство передовых оборонных исследовательских проектов США (DARPA) предложило разработать локальную компьютерную сеть. В 1969 г. в США появи-

лась первая компьютерная сеть ARPAnet, объединяющая компьютерные центры Министерства Обороны США и ряда академических организаций. Создатели ARPAnet приступили к разработке программы Internetting Project, что создало предпосылки для успешной интеграции многих сетей в единую мировую сеть.

Как “жрецы” Всемирной Сети, на наш взгляд, предстают внесшие основной вклад в создание Интернета, чьи заслуги перед человечеством отмечены многочисленными премиями и наградами. Среди этих героев: Винт Серф и Роберт Канн (в 2006 г. в Пизе они получили почетные звания профессоров компьютерной инженерии), Тим Бернерс-Ли (в 2001 г. его приняли в ряды Королевского научного общества и он получил орден Виттла за вклад в развитие техники, в 2002 г. — японскую технологическую премию и премию Принца Астурии в области технических исследований, в 2003 г. был возведен в рыцари, в 2004 г. получил премию Финского общества технологических премий; вошел в двадцатку крупнейших мыслителей XX века по версии журнала Times), также это основатель Microsoft Билл Гейтс (в 2006 г. королева Елизавета II ему присвоила рыцарский титул).

Уже давно “священной обителью” США и сердцем мировой демократии представляется в глазах международной общественности Белый Дом, который в свете террористических атак 11 сентября и продолжающихся войн в Афганистане и Ираке, однако, было решено закрыть для посещений. Однако побывать там виртуально возможно на сайте Whitehouse.gov — администрация Белого Дома проводит онлайн-выемки экскурсии, цифровая технология от iPix дает панорамный вид каждого помещения.

“Царь копирайта” (copyright czar) — такая интригующая должность придумана сенаторами США для координатора, следящего за соблюдением авторских прав. Его работу контролирует Президент США или Конгресс [5].

Существует и “Командный центр киберпространства”, созданный ВВС США для защиты страны и мира от онлайн-угроз из Интернета [6].

Важным аспектом проявления мессианизма США в киберпространстве является выдвижение мессианских проектов, способных обозначить новые технологические рубежи для человечества. ЦРУ, Министерство обороны США, другие правительственные и неправительственные организации США активно сотрудничают с

футурологами, и именно направленностью в будущее характеризуются наиболее перспективные разработки. Так, соучредитель Microsoft Пол Аллен пожертвовал 11,5 миллионов долларов на поиск внеземных цивилизаций. Его начинание поддержал Натан Майрволд, старший вице-президент Microsoft по передовым исследованиям, пожертвовавший 1 миллион долларов. Эти деньги были перечислены находящемуся в Калифорнии Институту по поиску внеземного разума SETI с целью создания большого радиотелескопа для приема радиоволн с отдаленных планет [7].

В сентябре 2008 г. поисковая система Google к своему десятилетнему юбилею выделила 10 миллионов долларов на финансирование пользовательских идей (“Проект 10100”). Для проекта открыли сайт <http://www.project10tothe100.com> и сделали мультфильм о помощи ближнему. В 2007 г. Google пообещал дать 30 миллионов долларов первой негосударственной организации, чей робот достигнет Луны [8].

В Интернете открылась полная база фото- и видеоматериалов, созданных при участии Американского аэрокосмического агентства NASA. На сайте www.nasaimages.org содержатся фотографии, изображения, исторические и научно-познавательные фильмы. Проект был создан совместно NASA и некоммерческой цифровой библиотекой Internet Archive. В базу попали материалы из 21 главной коллекции NASA [9].

Виртуальные космические путешествия на Марс и Луну скоро будут осуществимы благодаря соглашению между Google и NASA. Уже сейчас Google предлагает своим пользователям не только рассмотреть Землю и звездное небо <http://earth.google.com> но и участвовать в виртуальной экскурсии на Марс <http://www.google.com/mars/> и Луну <http://www.google.com/moon/>, пользователь с Земли сможет отследить траектории МКС и космических челноков. Компания Google разрабатывает также картографический сервис Google Ocean, представляющий собой трехмерную карту дна мирового океана. Ожидается, что Google Ocean будет аналогом геоинформационного сервиса Google Earth. Дополнительно в Google Ocean будет присутствовать информация о температуре воды и течениях в различных точках мирового океана, а также о морской флоре и фауне, на карту будут нанесены также коралловые рифы и данные о произошедших кораблекрушениях. В Google Earth появилась также возможность

наслаждаться звуками природы. Всего было записано 3,5 тысяч часов звуков природы — от треска ломающихся ледников до полуночных джунглей, на Google Earth будет учитываться и то время, в которое пользователь изучает Землю. Пентагон планирует в начале 2009 г. вывести на орбиту спутник, с помощью которого планируется “Интернет-маршрутизация в космосе” как проект межпланетного Интернета.

Как мы видим, фактор виртуальности учитывает в своей деятельности все большее число американских организаций: вот еще один пример — Министерство Обороны США создает копию каждого человека в альтернативном мире — модель, названная “Симуляция сознающего мира”. Ее разработчики полагают, что применение экономической теории и психологии позволяет им предсказывать, как человеческие массы будут реагировать на различные стрессы (скачок безработицы, землетрясение, цунами и т. п.) [10].

NASA рассматривает возможность разработки собственной многопользовательской онлайн-игры и уже присутствует в трехмерной виртуальной вселенной в сетевой игре Second Life, владея островом CoLab. NASA хочет превращения этого виртуального острова в портал, с которого все желающие смогут отправляться в виртуальные космические миссии. Стоит упомянуть и о том, что в Second Life есть виртуальные офисы IBM, Dell, Sun, AOL, Warner Bros, Sony, Toyota, Mercedes-Benz, Adidas, Reebok и др. и даже посольства некоторых стран, среди которых: Мальдивская республика, Швеция, Мальта, Македония, Филиппины, Израиль, Эстония.

Решать проблему эпидемий и пандемий призвана IBM, разработавшая Интернет-систему “WebSphere Business Integration for Healthcare Collaborative Network”, предназначенную для оперативного отслеживания состояния здоровья населения. Система помогает выявлять необычные паттерны, которые похожи на начало эпидемии [11]. За IBM последовал и Google, запустивший сервис “Google Flu Trends” — инструмент, с помощью которого можно в реальном времени отслеживать очаги эпидемии гриппа в США. Полученные данные Google передает в Центр по контролю заболеваний и профилактике США, что, в свою очередь, способствует заблаговременной вакцинации населения [12].

С помощью программы Google Earth можно эффективно бороться с выращиванием и распространением наркотических веществ.

Так, в г. Расин (США), с помощью этого картографического сервиса было найдено местоположение полей марихуаны и арестован хозяин плантации [13]. Примеры мессианской деятельности американских компаний в киберпространстве можно продолжать.

Не в последнюю очередь реакцией на “военное мессианство” США в оффлайне, с нашей точки зрения, стали хакерские, спутниковые войны, активизация вирусной и спамерской деятельности. Реальностью сегодняшнего дня становится то, что самым опасным видом терроризма наряду с ядерным признается кибертерроризм. Моделируются сценарии цифрового апокалипсиса, говорится о том, что Интернет стал вторым Афганистаном (Югославией или Ираком), что III мировую войну начнут хакеры и что миру может быть объявлена электронная и информационно-психологическая война. Сотрудники федеральных служб США и спецслужбы других государств ищут поддержки среди хакеров в борьбе с кибер-террористами, кибер-преступниками и кибер-диссидентами. Хакерские атаки стали традиционным оружием в противостоянии США с Китаем, Россией, исламистами и др.

В 2005 г. Пентагон сформировал группу с целью подавления активности противника в Интернете и других электронных сетях [14]. В ситуации угрозы информационной опасности со стороны хакеров, которую продемонстрировал взлом ФБР, Госдепартамента, Пентагона, Министерства обороны, лаборатории ядерных исследований США, в мае 2006 г. ЦРУ проводило кибер-учения “Молчаливый горизонт”, в ходе которых компьютерные специалисты Управления отрететировали массированную атаку хакеров на американские Интернет-сайты, сопоставимую с терактами 11 сентября [15].

Опасность хакерских атак дополняется спутниковыми войнами. В настоящее время открыт доступ к спутниковым снимкам на веб-сайтах Google Earth, Terraserver, GlobeXplorer, Space Imaging и др. Пользователи могут размещать заказы на спутниковую съемку. Так, Globalsecurity.org в течение нескольких лет размещал в Интернете спутниковые фотографии ключевых военных баз США. Существует также опасность уничтожения спутников [16].

Компьютерные игры, отображающие в онлайн-режиме военные действия США, достаточно многочисленны, упомянем некоторые из них. На сайте www.americasarmy.com расположена разработанная по заказу Пентагона компьютерная игра “America’s Army”.

Цель этой игры — создать позитивный образ Армии в глазах американцев и привлечь на военную службу талантливую молодежь. Армия США создала собственную студию по производству компьютерных игр. В вооруженных силах США все большее распространение приобретают компьютерные игры, которые предназначены для обучения военнослужащих (киберсимуляторы и игры-тренажеры). Среди компьютерных игр, посвященных деятельности США, можно отметить большую коллекцию игр против Усамы бен Ладена, Аль-Каиды, Талибана и террористов на сайте <http://www.newgrounds.com/collection/waronterror.html>, игровое воссоздание миссий США в Ираке и Афганистане на сайте <http://www.kumawar.com/Mission.php>, игру “Воин полного спектра”, действия которой происходят в вымышленной стране Зекистан, по окружающей среде и персонажам можно догадаться, что это может быть Афганистаном или Ираком, игру “Шок и трепет”, игру “Операция “Буря в пустыне-2”: возвращение в Багдад”, игру “США атакуют Иран” (“Атака на Иран”), сюжет которой строится на миссии по уничтожению иранских ядерных объектов, игру “Kuma\War”, целью которой, в частности, является силовое вмешательство в развитие ядерной программы Ирана, и др.

Ряд компьютерных игр носит антиамериканский характер. Так, мэр Нью-Йорка Майкл Блумберг выразил недовольство новой частью “Grand Theft Auto IV” “Liberty City”, в которой действие игры происходит в городе, очень похожем на Нью-Йорк. В ролике можно увидеть не только магазины и рекламу реального города, но и такие достопримечательности Нью-Йорка, как Статуя Свободы, Бруклинский мост и Эмпайр-Стейт-Билдинг. Существует игра “Убей Кеннеди”, воссоздающая убийство президента Джона Ф. Кеннеди в Далласе 22 ноября 1963 г., игра “Survivor”, в которой одним из сюжетов выживания главного героя в экстремальных ситуациях является теракт в Нью-Йорке 11 сентября 2001 г. (персонаж должен выжить, оказавшись в момент теракта в одной из башен Всемирного Торгового Центра), игра “Rescue Nuke Scientist”, где игрокам предлагается спасти иранских ученых от израильских спецслужб и американских военных, предотвратить утечку секретных данных, и т. п.

Многие компьютерные вирусы также настроены антиамерикански. Среди них: палестинский червь, получивший название “Injustice” (несправедливость), иракский червь “Ganda”, афганский

вирус “OsamaLaden” и пр. Вредоносный код (Trojan. Reasom, W32.Mixor) вложен в письма, оповещающие о том, что война США с Ираном уже началась. Среди тем писем: “США только что начали III Мировую войну”, “Ракета попала в цель: США убили более 20000 иранских граждан” и т. п.

Во время военных действий помимо создателей вирусов активизируются также спамеры, рекламирующие на Интернет-аукционах патриотические товары: футболки с надписью “Поддержим войска США 2003”, флажки на капот машины, памятные монеты. Встречается как патриотический спам (“Да здравствует Президент Соединенных Штатов, который стоит на страже главных интересов человечества”), как и антиамериканский (призывавший накануне начала войны в Ираке присоединиться к “Виртуальному маршу на Вашингтон”).

В качестве заключения хотелось бы отметить, что, по-видимому, мессианизм США в киберпространстве постепенно утрачивает свое безусловное первенство: контролю США над Всемирной Сетью традиционно противостоят хакеры, ООН ратует за то, чтобы технологические стандарты Интернета определял Всемирный совет и выступает против гегемонии США в этой сфере. Интернет перестает быть преимущественно “белым” и англоязычным: первое место по присутствию в Мировой паутине занял Китай, обогнав США по количеству пользователей Интернетом [17].

Объективно существующий мессианизм США в киберпространстве в его наиболее оптимальном проявлении мог бы выражаться и не столь воинственно, содействуя формированию мирового Интернет-сообщества, что способствовало бы интенсификации творческого, научного, культурного, религиозного, образовательного, интеллектуального взаимодействия между людьми, построению глобальной информационной экономики, экспорту Интернет-революции как возможности для мира защититься от угрозы, исходящей от фундаментализма, проведению своеобразного образовательного “плана Маршалла” для развивающихся стран [18]. Важным представляется также внедрение в жизнь принципов Окинавской Хартии глобального информационного общества, Саммита Тысячелетия в Иоганнесбурге и др.

США стараются осуществлять демократизацию мира (Америка — как мессия демократии) и нести миру сетевую свободу с помощью Интернета. Однако методы, которые применяют США,

сложно всегда назвать демократическими — в частности, это касается вопросов проведения информационных и психологических войн в киберпространстве. Госдепартамент США набрал команду, занимающуюся распространением дипломатических идей США в сетевом пространстве — специалисты со знанием арабского, фарси, урду и русского борются с критикой в адрес США в блогосфере. В США создано спецподразделение для силовой нейтрализации зарубежных новостных СМИ посредством нарушения работы их технической инфраструктуры. США противостоят попыткам зарубежных стран подвергнуть цензуре или ограничить доступ к Интернету (“Акт о глобальной сетевой свободе”) и выступают за защиту и продвижение свободы электронной информации за рубежом (одна из задач “Управления по свободе глобального Интернета” Госдепартамента США).

Антиамериканские настроения во Всемирной Сети достаточно распространены: об этом свидетельствует история хакерских и спутниковых войн, сюжеты компьютерных игр, темы вирусов и спама, деятельность многочисленных антиамериканских сайтов, в частности, сайта “Мир без США” <http://www.theworldwithoutus.com>. Не случайно, когда европейский выпуск бизнес-журнала TIME провёл онлайн-опрос на сайте <http://www.time.com/time/europe/gdml/peace2003.html> на тему: “Какая страна, на ваш взгляд, будет представлять наибольшую опасность для мира во всем мире в 2003 году”, 87,5 % опрошенных назвали главной “державой зла” США, Ирак — 6,8 % опрошенных, Северную Корею — 5,7 % опрошенных.

Согласно результатам другого международного опроса 2003 г. для корпорации BBC, 60 % из опрошенных-неамериканцев считали, что США представляют собой большую опасность, чем “страны-изгой”. Опрос проводился в Австралии, Канаде, Бразилии, Франции, Индонезии, Израиле, Иордании, Южной Корее, Великобритании, США и России [19].

Некоторые публицисты считают, что США в своем мессианизме в киберпространстве удовлетворялись ролью глобального полицейского и судьи вместо миссии всемирного святого и спасителя — этим, в частности, мотивируются воззрения сторонников полной санации веб-пространства и идеи параллельного Интернета (например, японская ячеистая сеть передачи данных “Netsukuku”). Однако потенциал США в Интернете действительно

значителен (особенно это касается футурологических проектов) и хочется надеяться, что эта гегемония США будет носить конструктивный характер.

В данной публикации мы рассмотрели только часть темы миссии США в Интернете. Как мы имели возможность убедиться, мессианизм Америки характеризуется как позитивными, так и негативными чертами. Мэсседж США имеет мессианскую нагрузку и задает программу будущего развития человечества. Страна от Бога — избранный американский народ — несет тяжкое бремя мирового информационного лидерства и, по-видимому, еще долго будет оставаться единоличным лидером киберпространства и глашатаем мирового информационного общества.

Литература

1. Голливудские режиссеры пишут сценарий войны (!) для Пентагона // <http://vokruginfo.ru/news/news1266.html>.
2. Мартынюк Э. И. Особенности религиозной жизни во второй половине XX века. — Одесса: ИПКУ, 1997.
3. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Military / John Arquilla, David Ronfeldt. — Santa Monica, Calif.: RAND, 2001.
4. Reinicke W. H. The Other World Wide Web: Global Public Policy Networks // Foreign Policy. — 1999-2000, winter. — No. 117. — P. 44-57.
5. Американские власти вводят должность “царя копирайта” // <http://www.securitylab.ru/news/360158.php>.
6. Американские военные объявили о создании Командного центра киберпространства // <http://www.securitylab.ru/news/276553.php>.
7. Руководство Microsoft спонсирует поиск инопланетян // <http://www.lenta.ru/internet/2000/08/03/seti/>
8. Идеальный Google. Поисковик выделил 10 миллионов долларов на пользу для человечества // <http://lenta.ru/articles/2008/09/26/project/>
9. Единый фотобанк NASA появился в Сети // http://news.uaclub.net/3_309021.html.
10. Американские военные создают виртуальную копию жизни на Земле // <http://www.securitylab.ru/news/298357.php>.

11. IBM будет отслеживать биологические эпидемии // <http://www.securitylab.ru/news/214967.php>.
12. Google создал сервис по поиску очагов эпидемии гриппа // <http://lenta.ru/news/2008/11/12/flu/>
13. Google Earth помогла борцам с наркотиками обнаружить поля марихуаны // <http://www.securitylab.ru/news/275864.php>.
14. Пентагон создал хакерский спецназ // <http://lenta.ru/news/2005/04/19/hackers/>
15. ЦРУ репетирует уничтожение государственных веб-сайтов // <http://lenta.ru/news/2005/05/26/drill/>
16. Майер К. Спутниковые войны // <http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/11262/>
17. Китай обогнал США по количеству пользователей Интернетом // http://www.expert.ru/printissues/kazakhstan/2008/18/news_internet_v_kitae/
18. Эйдман И. Как будет идти мировая Интернет-революция // http://presentation.ru/articles/internet_revolution_how_14_11_07.html
19. Большинство жителей планеты главной угрозой миру считают Буша и США // <http://www.rususa.com/news/news.asp-nid-1484-catid-5>.

Резюме

У даній статті робиться спроба охарактеризувати інноваційну природу місії США в Інтернеті з точки зору месіанських проєктів цієї країни, хакерських та супутникових війн, комп'ютерних ігор, вірусів, спаму, а також виявити характерні риси місії США в Інтернеті.

Рецензент доктор економ. наук, професор С. А. Матвеев

УДК 358.758

К. Т. Окладнікова

ПРАВА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У РАЗІ ВИЯВЛЕННЯ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Найважливішу роль в системі законодавчих актів, які регулюють діяльність органів внутрішніх справ по здійсненню дозвільної системи, відіграє, звичайно, Закон “Про міліцію”. Незважаючи на те, що цей Закон багато в чому потребує удосконалення, він в основному досить повно закріпив права міліції, в тому

числі в зазначеній сфері, які дозволяють їй виконувати покладені завдання та функції. Основним засобом забезпечення виконання правил дозвільної системи є гласний контроль, який включає попередню перевірку об'єктів перед видачею відповідних дозволів (ліцензій), наступні систематичні обстеження цих об'єктів, перевірку та допуск осіб до роботи, пов'язаної з предметами та речовинами, на які розповсюджується діяльність дозвільної системи, наступний контроль за їх діяльністю, а також облік цих об'єктів.

Основними методами, що застосовуються органами внутрішніх справ під час здійснення ними дозвільної системи є переконання та примус.

Звертаючи увагу на значення переконання в забезпеченні виконання правил дозвільної системи, основне місце відводиться аналізу заходів адміністративного примусу, до якої відносяться:

- заборона певного виду діяльності;
- закриття об'єктів;
- анулювання або зупинення дії дозволу (ліцензії);
- приписи про усунення порушень певних правил;
- недопущення до роботи на об'єктах окремих осіб.

Загальне визначення об'єктів дозвільної системи у широкому розумінні можна сформулювати як дію, діяльність фізичних або юридичних осіб щодо таких предметів, створінь чи процесів у сфері живої та неживої природи, а також суспільстві, неврегульоване використання або функціонування яких може завдати шкоди інтересам, що охороняються правовими нормами. У цьому визначенні враховано складність об'єкту дозвільної системи, існування його в структурі двох основних частин — матеріальної (предмети, речовини, тощо) і нематеріальної (дії, діяльність). Характер предметів матеріального світу, на які поширюється дозвільна система, термін “об'єкти” використовується стосовно матеріальної частини поняття. Тобто, у вузькому розумінні об'єктами, дозвільну систему щодо яких здійснюють органи внутрішніх справ, визнаються такі предмети (речовини), а також підприємства та майстерні, які становлять потенційну суспільну небезпеку, у зв'язку з чим, вилучені або обмежені у цивільному обігу і для яких законодавством встановлено спеціальний режим використання та функціонування.

До зазначених об'єктів відносяться: вибухові матеріали, вогнепальна зброя (нарізна військових зразків, несучасна стрілецька, спортивна, навчальна, вихолощена, мисливська нарізна і гладкоствольна), бойові припаси до неї, газові пістолети і револьвери та набой до них, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, об'єкти виготовлення і реалізації спеціальних засобів самозахисту, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, холодну зброю (арбалети, мисливські ножі тощо), пневматичну зброю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду, сховища, склади і бази де вони зберігаються, стрілецькі тири і стрільбища, мисливсько-спортивні стенди, а також підприємства і майстерні по виготовленню і ремонту вогнепальної та холодної зброї, піротехнічні майстерні, магазини, в яких здійснюється продаж зброї та бойових припасів до неї, штемпельно-граверні майстерні, печатки і штампи [1].

Об'єкти дозвільної системи інспекторами дозвільної системи та дільничними інспекторами міліції обстежуються щоквартально, а об'єкти, де зберігається та використовується велика кількість зброї (20 чи більше одиниць), і базові склади вибухових матеріалів — щомісячно.

Керівники органів внутрішніх справ повинні не менше одного разу на рік брати особисту участь у перевірці об'єктів дозвільної системи. Не менше одного разу на рік, а, виходячи з оперативної обстановки, і частіше, об'єкти дозвільної системи повинні обстежуватися працівниками дозвільної системи та підрозділів охорони об'єктів спільно з представниками відповідних комітетів товариств сприяння обороні України, військових комісаріатів, органів освіти, інших зацікавлених відомств. На підприємствах, в установах і організаціях, господарських об'єднаннях, де виготовляються, ремонтуються, зберігаються та використовуються предмети і матеріали, на які поширюється дозвільна система, перевіряються:

- наявність відповідних дозволів на виготовлення, ремонт, придбання, зберігання, охорону, перевезення та використання підконтрольних предметів і матеріалів, відкриття та функціонування підприємств і майстерень, а також паспортів (на бази, сховища, склади вибухових матеріалів, піротехнічні майстерні тощо); строк дії цих документів; згода на укла-

дення громадянами трудових договорів на виконання робіт на таких об'єктах; дотримання пропускового режиму; облік підконтрольних предметів, матеріалів, порядок видачі, приймання зброї, боеприпасів, вибухових матеріалів (вибухових речовин, засобів ініціювання);

- їх списання після використання, повернення в місця постійного зберігання; правильність ведення відповідної службової документації; придатність приміщень, де розташовані об'єкти дозвільної системи та зберігаються вогнепальна зброя, боеприпаси, вибухівка, засоби підривання, — міцність дверей, стін, стелі, підлоги, металевих сейфів, шаф, надійність замків, справність охоронної протипожежної сигналізації тощо;
- стан технічного устаткування (складів, баз, сховищ), обладнання забороненої зони; справність освітлення; розчищення території; наявність охорони, постових вишок, блок-постів, сторожових собак, засобів пожежогасіння, зв'язку з найближчими постами і органами внутрішніх справ; стан охорони об'єктів, укомплектованість особовим складом, придатність його для охорони об'єктів та знання своїх обов'язків, організація служби стрільців, тривалість їх збору за сигналом “Тривога”, порядок зміни і підміни, відповідність розміщення сил та дислокації постів, правильність ведення службової документації, а також планів оборони цих об'єктів у органах внутрішніх справ та проведення навчання з відпрацюванням взаємодії всіх видів нарядів; обладнання та технічний стан транспорту, що здійснює перевезення небезпечних вантажів.

У разі виявлення під час обстеження об'єктів порушень складаються відповідні акти, в яких докладно описується сутність виявлених недоліків, вказується строк їх усунення. Один примірник акта залишається на об'єкті дозвільної системи, а другий після доповіді керівництву органу внутрішніх справ підшивається до облікової справи на цей об'єкт. У разі потреби один примірник акту надсилається в підрозділи охорони при органах внутрішніх справ. У разі виявлення під час перевірки порушень порядку виготовлення, ремонту, придбання, зберігання, обліку, охорони, перевезення і використання спеціально визначених предметів і матеріалів, відкриття та функціонування окремих

підприємств та майстерень порушники притягаються до відповідальності в порядку, встановленому законодавством України. Якщо на об'єкті під час обстеження не виявлені порушення, складається рапорт на ім'я начальника органу внутрішніх справ, у якому вказуються: дата перевірки, найменування об'єкта та результати перевірки [21, с. 6].

Акти і рапорти про перевірки об'єктів дозвільної системи доповідаються керівникам органів внутрішніх справ, які приймають відповідні рішення, після чого вони підшиваються до облікових справ на ці об'єкти.

Таким чином контроль за дотриманням посадовими особами міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, господарських об'єднань і громадянами встановленого порядку виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення і використання предметів, матеріалів і речовин, відкриття та функціонування підприємств, майстерень і лабораторій, на які поширюється дозвільна система, здійснюється безпосередньо МВС, а також МОЗ, Мінекоресурсів і Держнаглядохоронпраці [22, с. 7]. (Пункт 12 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 575 (575-2001-п) від 28.05.2001).

На всіх об'єктах дозвільної системи обов'язково перевіряється організація відомчого контролю за схоронністю предметів і матеріалів, на які поширюється дозвільна система.

Згідно із п. 22 статті 11 Закону України "Про міліцію" органам внутрішніх справ надано право:

- анулювати виданий підприємству, установі й організації дозвіл на придбання, зберігання і використання зброї, боеприпасів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин у разі невиконання правил користування та поводження з ними або недоцільності їх подальшого зберігання, вилучати при потребі зазначені предмети, опечатувати склади, бази сховища тощо;
- анулювати дозволи на придбання, зберігання і носіння зброї та боеприпасів, видані громадянам, у разі порушення порядку її зберігання та використання;

Незалежно від строку раніше проведених перевірок об'єкт дозвільної системи у кожному випадку обстежується:

- при оформленні на новий строк дозволу на зберігання, використання предметів, матеріалів і речовин, функціонування підприємств, майстерень і лабораторій, на які поширюється дозвільна система (абзац третій пункту 13 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 575 (575-2001-п) від 28.05.2001);
- при переоформленні дозволу у зв'язку із зміною місця зберігання чи використання зазначених предметів, матеріалів і речовин, одиниць зберігання, місткості сховищ, баз, складів тощо, а також керівника, на ім'я якого видано дозвіл [22, с. 8] (абзац четвертий пункту 13 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 575 (575-2001-п) від 28.05.2001).

Література

1. “Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боеприпасів до зброї та вибухових матеріалів”: Наказ МВС України № 622 від 21.08.1998 р. / Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 7 жовтня 1998 року за № 637/3077. — 63 с.
2. Закон України від 20 грудня 1990 р. “Про міліцію” // Відомості Верховної Ради України — 1991р. — № 4. — С. 20.
3. Іщенко А. В., Грищенко О. В., Ігнат'єв І. В., Назаров В. В. Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами “несмертельної дії”, та набоїв до них: Судово-балістичний довідник. — К.: ВАРТА, 2005. — С. 28.

Резюме

Автор изучает положения о правах органов внутренних дел в случае проявления нарушений правил разрешительной системы.

Рецензент доктор юридич. наук, професор И. Н. Пахомов

БІБЛІОГРАФІЯ

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

З утворенням незалежної Української держави стало можливим дослідження тих проблем в історії нашої Вітчизни, які раніше розглядалися досить тенденційно або просто замовчувалися. Ще в більш скрутному становищі перебувало дослідження історії національних військових поселень в Україні. Ця тема взагалі вважалася не такою, яку треба вивчати, адже з позицій керівництва СРСР української військової історії взагалі не існувало.

Незважаючи на те, що загальні питання історії військових поселень знайшли відображення у науковій літературі і мемуарних виданнях, на сьогодні ще лишається значна частина недосліджених сторінок цієї теми. Дослідники вивчали переважно військові поселення піхоти, які розміщувалися на російських і білоруських територіях. У монографії В. Л. Цубенко* розкрито особливості та загальні тенденції існування військових поселень кавалерії на території України у першій половині XIX століття. Автором з'ясовано роль, яку відігравали Українське (Харківське), Новоросійське (Херсонське) і Києво-Подільське військові поселення кавалерії в економічному розвитку, трансформації військової сфери і соціальної структури населення України, виявлено особливості церковного і культурного життя військових поселенців.

Головна цінність цієї книги полягає у тому, що її автор науково обґрунтовано підійшла до викладу фактичного матеріалу. Монографія є надзвичайно інформативною і не має аналогів за фундаментальністю висвітлення поставлених проблем. Вимогливість у підборі матеріалу, ілюстрацій, високий рівень об'єктивності аналізу історичних матеріалів зумовлений тим, що автор у своїй роботі спиралася на багату джерельну базу та літературу, які доповнюють і роблять її ще більш цікавою.

Автор, використовуючи велику кількість маловідомих і взагалі раніше не відомих історичних архівних матеріалів, глибоко і всебічно досліджує процес створення, розвитку та реформуван-

* Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. — Оdesa: Астропринт, 2008. — 456 с.: іл.

ня військових поселень кавалерії. Саме залучення у роботі документального матеріалу з розкриття даної проблеми допомагає читачеві самостійно розібратися у складних питаннях національних військових поселень кавалерії на територіях Слобожанщини, Південної України, Середньої Наддніпрянщини і Поділля, порівняти їхні особливості та загальні тенденції існування.

На нашу думку, структура монографії достатньо обґрунтована і логічно побудована: розгляд поставленої проблеми поетапно здійснюється на різних рівнях — від глобального і універсального до регіонального і локального. В рамках даної рецензії неможливо викласти всі аспекти проблеми, піднятої в монографії В. Цубенко, тому спробуємо торкнутися найбільш важливих моментів, які визначають основну тему дослідження. Структурно рецензована робота складається з 9 розділів, які дають змогу детально оглянути ґрунтовний і цікавий науковий матеріал, який супроводжується багатьма ілюстраціями.

Як основне джерело до вивчення військових поселень кавалерії в Україні з 1817 до 1867 р. автор визначила неопубліковані матеріали українських і зарубіжних архівів, опубліковані матеріали та низку спеціальних публікацій. Слід відзначити клопітку працю дослідниці над збиранням і узагальненням великого документального матеріалу, що вносить нові моменти у розробку даної теми. Більшість цих документів і матеріалів вперше вводяться у науковий обіг. Використання матеріалів 5 фондів Російського державного військово-історичного архіву, 2 фондів Державного архіву Російської Федерації, 15 фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також матеріалів з фондів Державного архіву Одеської області, Державного архіву міста Херсона, Державного архіву Миколаївської області свідчить про досить широку і стійку джерельну базу дослідження.

У першому розділі монографії “Процес формування військових поселень кавалерії на території України: загальні тенденції та особливості” висвітлено історичні умови і причини виникнення військових поселень кавалерії на території Слобідсько-Української, Херсонської, Катеринославської, Київської та Подільської губерній, хронологічно окреслено етапи їх формування: Українського і Новоросійського — з 1817 до 1827 р., Києво-Подільського — з 1831 до 1843 р. (с. 39). Другий розділ “Адміністративно-територіальний устрій” присвячено формуванню апарату управління

кавалерійськими військовими поселеннями. Вперше науковець розглядає особливості територіального устрою регіональних військових поселень кавалерії, особливості розбудови і становища. Так, військові поселення кавалерії в Україні склалися з 7 міст, 8 містечок, 314 населених пунктів (с. 98). У третьому розділі “Динаміка чисельного складу населення та його етнічна структура” автор аналізує демографічні процеси у кожному військовому поселенні, з’ясовує їхню етнічну та конфесійну структуру, характер міжконфесійних взаємин, розглядає політику охорони здоров’я військових поселенців, яка проводилася на основі бюджетних асигнувань (с. 142). У четвертому розділі “Південні поселення — завершальний етап існування військових поселень кавалерії на території України” автор розглядає заходи уряду, пов’язані з ліквідацією військових поселень кавалерії, як їхню реорганізацію, а не скасування, спрямоване на подальше створення кадрової армії європейського типу, перехід на нове влаштування і початок підготовки більш радикальних реформ 60-70-х рр. XIX ст. (с. 174, 449).

У п’ятому розділі “Військові поселення кавалерії у структурі російської армії” автор вперше у науковій літературі розглянула особливості військового устрою окремих військових поселень кавалерії, участь військових поселенців у всіх війнах, які вела Російська імперія у кінці 20-50-х рр. XIX ст., зокрема російсько-перської війни, російсько-турецької війни, придушення Польського і Угорського повстань, Кримській війні. Окремо досліджено основні заходи уряду Миколи I щодо рекрутської повинності і порядку проведення рекрутських наборів військових поселенців. Шостий розділ “Економічний розвиток” містить інформацію про стан та динаміку економічного розвитку військових поселень кавалерії в Україні. Автор, порівнюючи розвиток економіки військових поселень кавалерії з поселеннями піхоти, робить висновок, що всі поселені кавалерійські округи давали значну економію державних фінансів на утримання армії (с. 444). Також В. Цубенко провела порівняльну характеристику кількості посівів і врожаїв, худоби у кавалерійських округах. Сьомий розділ монографії “Правовий статус військових поселенців” присвячено аналізу соціальної структури військових поселень кавалерії і основних категорій військових поселенців, їхнього правового статусу. Велика увага приділена формам кла-

сової боротьби у військових поселеннях кавалерії, де мали місце заворушення, зумисне псування реманенту, підпали будинків, вбивства місцевих керівників, групові й одиночні втечі військових поселенців з місця дислокації (с. 315, 333, 336). Проаналізовано принципи судочинства, судового слідства, охарактеризовано стан злочинності за вказаний період, подана характеристика найбільш розповсюджених і небезпечних злочинів. У восьмому розділі монографії “Система освіти” дослідниця здійснила науковий аналіз системи освіти військових поселенців. Тут розглянуто особливості системи виховання, нові підходи до організації та змісту навчання, новітні технології діяльності вчителя і кантоністів. Кантоністи отримували військову освіту в школах: при учбових ескадронах і професійних навчальних закладах, які готували фахівців для господарства (с. 382). Останній, дев’ятий, розділ “Церковне і культурне життя” присвячено характеристиці установ церкви та релігійного складу військових поселенців, що дозволяє сформулювати повніше уявлення про їхнє життя. У ньому піднімаються питання про виконання духовними особами своїх обов’язків, характеризуються відносини православного духовенства з представниками інших релігійних конфесій. Вивчено специфіку сімейної, традиційно-побутової культури військових поселенців, що проявлялася в родинному побуті, одязі, умовах проживання і господарюванні. Окремо досліджено весільну, поховальну, календарну і трудову обрядовість (с. 403, 413, 423).

У післямові подано низку висновків, які сприяють глибокому усвідомленню концептуального бачення автором суті здійсненого нею дослідження, надано відповіді на гострі, непрості питання, що стимулюють читача до глибоких роздумів, до подальшого саморозвитку.

Матеріал книги супроводжено ілюстративним матеріалом, який дозволяє ознайомитися з обмундируванням військових поселенців уланських і кірасирських полків, зразками стрілецької зброї, нагородами і нагрудними знаками. Інший вид ілюстрацій представлено картами кавалерійських округів і планами населених пунктів військових поселень, що дозволяє розширити уявлення про їх інфраструктуру, забудову (будівлі та садиби, церкви), рельєф місцевості, рослинний покрив, межі округів тощо.

Монографія належить до науково-історичної літератури. Її привабливість підсилюється як високим рівнем друкарської культури, так і гарним художнім оформленням. Мова книги

зрозуміла, доступна пересічному читачеві, що робить її легкою у сприйнятті, оскільки автор володіє публіцистичним пером. Монографію В. Л. Цубенко “Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування” буде цікаво і корисно прочитати не лише фахівцям, а й широкому загалу, всім тим, кого цікавить і щиро хвилює минуле нашого народу.

В. М. Соколов, доктор історичних наук, професор

НАШИ АВТОРЫ

- Алексеенко Любовь, преподаватель каф. ЭРПСТ ОГЭУ (Одесса)
- Боин Виктор, аспирант каф. коммерческой деятельности и предпринимательства Ун-та потребит. кооперации (Полтава)
- Василенко Светлана, доктор политич. наук, профессор каф. украиноведения Нац. морской академии (Одесса)
- Гринченко Раиса, аспирант каф. экон. и управления нац. хозяйством ОГЭУ (Одесса)
- Данькив Йосип, канд. эконом. наук, профессор, зав. каф. бухгалтер. учета и аудита Нац. ун-та (Ужгород)
- Добродум Ольга, канд. политич. наук, доцент каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Долгов Алексей, преподаватель каф. социальных теорий инта инновационного и последипломного образования Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Егоров Александр, канд. эконом. наук, доцент каф. ЭРПСТ ОГЭУ (Одесса)
- Иванов Евгений, канд. историч. наук, преподаватель Нац. академии пищевых технологий (Одесса)
- Избаш-Гоцкан Татьяна, доцент каф. истории древнего мира и средних веков Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Корхова Ольга, аспирант каф. истории Украины ОГЭУ (Одесса)
- Крайсвитняя Юлия, старш. преподаватель каф. украиноведения Гос. аграрной академии (Полтава)
- Лисовский Владимир, канд. политич. наук, доцент каф. военной подготовки Гос. ун-та им. В. Сухолинского (Николаев)
- Мельничук Ирина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Нездойминов Сергей, старш. преподаватель каф. экономики и управления туризмом ОГЭУ (Одесса)
- Окладникова Камила, соикатель каф. правоведения ОГЭУ (Одесса)
- Онищенко Юлия, аспирант каф. банковского дела ОГЭУ (Одесса)

- Погрищук Борис, канд. эконом. наук, доцент
- Потешская Илона, аспирант каф. междунар. отношений и внешней политики Международного ун-та (Київ)
- Радионова Татьяна, студент Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Романько Елена, студент ОГЭУ (Одесса)
- Сандуляк Иван, соискатель каф. истории Украины Нац. ун-та им. Ю. Федьковича (Черновцы)
- Соколов Вячеслав, доктор историч. наук, профессор каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Фокеев Эдуард, канд. философ. наук, доцент каф. социогуманитарных дисциплин Европейского ун-та (Одесский филиал) (Одесса)
- Цыганенко лилия, канд. историч. наук, доцент, докторант каф. украинской истории и этнополитики Нац. ун-та им. Т. Шевченко (Київ)
- Чернодон Виктория, канд. эконом. наук, каф. аграрной социологии и развития села Нац. ун-та биоресурсов и природопользования Украины (Одесса)
- Шаравара Тамара, канд. историч. наук, докторант Нац. ун-та им. Т. Шевченко (Полтава)
- Шевера Ярослав, преподаватель каф. учета и аудита Нац. ун-та (Ужгород)
- Шевченко Виктор, канд. социолог. наук, доцент каф. социальных технологий Нац. авиационного ун-та (Київ)
- Якубовский Сергей, доктор эконом. наук, профессор, зав. каф. мирового хозяйства и межд. эконом. отношений нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)

СОДЕРЖАНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

С. О. Якубовський, Т. А. Родіонова

Фінансова стійкість банківської системи України в умовах
світової економічної кризи 3

О. П. Єгоров, Л. П. Алексєнко

Еколого-економічна рівновага регіонів 12

Р. В. Грінченко

Перспективи будівництва житла в Україні та
Одеській області 20

В. І. Чернодон

Інноваційний розвиток садівництва: тенденції та
перспективи 28

Т. А. Файнова

Транспортні аспекти логістики при побудові
логістичних систем 35

С. Г. Нездоймінов

До визначення сучасних проблем регіонального розвитку
сільського зеленого туризму в економіці
природокористування 43

Ю. І. Онищенко

Вплив іноземного капіталу на розвиток вітчизняної
банківської системи 51

О. В. Романько

Аналіз хімічної промисловості України. Проблеми
і перспективи розвитку 63

В. О. Боїн

Управління організаційно-економічним механізмом
розвитку конкурентоспроможності торговельних
підприємств споживчої кооперації 72

Й. Я. Даньків, Я. Б. Шеверя

Алгоритм прийняття управлінських рішень на основі
аналізу спеціалізованої фінансової звітності 81

Б. В. Погріщук

Інвестування як чинник ефективного розвитку зернового
ринку 95

И. И. Мельничук

Логистический аутосоринг 103

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

В. М. Шевченко

Вплив формуючих опитувань на громадську думку 112

В. М. Лісовський

Процес еволюції та перспективи формування української
політичної нації 120

О. В. Долгов

Кордон як результат розвитку держави та чинник
її стабільності 129

Э. В. Фокеев, С. Д. Василенко

Ценностные ориентации студентов в условиях глобального
экономического кризиса и реформирования политической
системы в Украине 139

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Є. В. Іванов

Розвиток відносин Болгарії та Туреччини в період
1985-2008 рр. 147

Т. А. Избаш-Гоцкан

Интеллигенция о войне и революции (переписка
А. Л. Бертье-Делагарда с Н. П. Кондаковым) 155

О. Є. Корхова

Громадська діяльність українського народника

С. А. Подолинського	162
Л. Ф. Циганенко Дворянство Бессарабії першої половини ХІХ ст.: чисельність, склад, розміщення	167
І. Г. Сандуляк Організація туристичних маршрутів на території буковинського краю та в Чернівцях у міжвоєнний період	178
Ю. В. Крайсвітня Радянська історіографія про столипінську аграрну реформу та її особливості в Україні	193
Т. О. Шаравара Висвітлення реформ кавалерії, артилерії та інженерних військ у монографічних виданнях кінця ХІХ - початку ХХ століття	202
І. А. Постемська Розвиток німецько-французької співпраці в сфері політики безпеки і оборони на рубежі 1980-90-х років	208
НОТАТКИ	
О. В. Добродум Місія США в Інтернеті	221
К. Т. Окладнікова Права органів внутрішніх справ у разі виявлення порушень правил дозвільної системи	230
БІБЛІОГРАФІЯ	
Військові поселення в Україні: погляд у минуле	236
НАШИ АВТОРЫ	241